

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

A történelem mint társadalmi emlékezet

**Rendszerváltás és emlékezet
Németország • Románia • Magyarország**

**Válság vagy átmenet?
Régiók és népesedés:
demográfiai átmenet • „abortusz kultúra”
halandóság • migráció**

2001/1

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

Vendégszerkesztő
Melegh Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

**NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA**

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet főigaz-
gatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 1219-1701

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 12. évfolyam, 2001. 1. szám

MINERVA

- PETER BURKE
A történelem mint társadalmi emlékezet 3

RENDSZERVÁLTÁS ÉS EMLÉKEZET

- ALBRECHT GÖSCHEL
Nyugat és Kelet feszültségei
Mentalitáskutatás egy „kultúra-, elbeszélés-, és emlékezet-
közösségben”, a Német Szövetségi Köztársaság
új szövetségi államaiban 22
- JOHN F. ELY – CĂTĂLIN AUGUSTIN STOICA
Tíz évvel „az űr kitöltése” után 45
- KOVÁCS ÉVA
A terek és a szobrok emlékezete (1988-1990)
– Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról – 68
- PLAINER ZSUZSA
1848 emlékezete egy helyi társadalomban.
Nagyvárad, 1998. március 15. 92

VÁLSÁG VAGY ÁTMENET? – RÉGIÓK ÉS NÉPESEDÉS (I.)

JITKA RYCHTAŘIKOVA	
Második demográfiai átmenet zajlik Kelet-Európában?	111
LIBOR STLOUKAL	
A közép- és kelet-európai „abortusz kultúra” megértése	140
FRANCE MESLÉ	
Halandóság Kelet- és Nyugat-Európában: növekvő különbségek	163
JOHN SALT	
Az európai migrációs térség	177

SZEMLE

PAPP RICHÁRD	
Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban	213
LAGZI GÁBOR	
Átváltozások a lengyel nemzetiségi politikában és a kisebbségi kérdés megközelítésében (1944-1989)	223
BENCSIK PÉTER	
Határ menti regionális együttműködés?	234

KÖNYVISMERTETÉSEK

Vízumpolitika és menedékjog (Cseresnyés Ferenc)	240
Magyar Orientalizmus (Fosztó László)	250
Tárgyszerűen az ötvenes évekről (ifj. Bertényi Iván)	259

MINERVA

PETER BURKE

A történelem mint társadalmi emlékezet*

A történelem és az emlékezet viszonyáról alkotott hagyományos kép viszonylag egyszerű. Az a történész funkciója, hogy a közt érintő események emlékének őrzője legyen; részint a szereplők, részint az utókor kedvéért foglalja írásba ezeket az eseményeket: a szereplők hírének megörökítése végett, illetve azért, hogy az utókor tanuljon a példájukból. A történelem, mint Cicero írta egy igen sokat idézett helyen (*De oratore*, II 36), „az emlékezet élete” (*vita memoriae*). A legkülönbözőbb történetírók, mint Hérodotosz, Froissart és Lord Clarendon, mind azt állították, hogy a nagy tettek és nagy események emlékezetének életben tartása végett írnak.

Művéhez írott előszavában két bizánci történetíró a teljesség különös igényével, az idő mint valamiféle folyó, illetve a tettek mint esetleg elhalványodó szövegek régi metaforájával élve fejtette ki ezt a kérdést. Anna Komnénéa hercegnő leírásában a történelem gát „az idő árja” ellen, amely mindent a „feledés szakadékaiba” sodor, míg Prokopiosz kijelenti, azért írta meg történeti művét a gót, a perzsa és más háborúkról, hogy „följegyzés híján az idő végeláthatatlan folyama ne sodorhassa el a páratlanul fontos tetteket, s ne ítélhesse feledésre, ne törölhesse ki őket az emlékezetből.” A cselekvés szöveggé váló felfogását láthatjuk az „emlékezet könyvéről” alkotott elképzelésben Dante-nál és Shakespeare-nél is; az utóbbinál azt olvashatjuk: „blotting your name from books of memory”¹ (*VI. Henrik*, II. rész, I. felvonás, 1. jelenet).

* Peter Burke tanulmánya *Varieties of Cultural History* című kötetének fejezeteként jelent meg (Cambridge, Polity Press, 1997)

Ma túlságosan is egyszerűnek látszik az emlékezet és az írott történelem viszonyának ez a hagyományos felfogása: az emlékezet azt tükrözi, ami valójában történt, a történelem pedig az emlékezetet. A történelem és az emlékezet is egyre problematikusabbnak tűnik számunkra. Úgy látszik, többé nem olyan ártatlan tevékenység a múltra visszaemlékezni, róla írni, mint egykor gondolták. Mintha immár sem az emlékezet, sem a történeti művek nem volnának objektívek. A történészek igyekeznek megtanulni, hogy számoljanak a tudatos és tudattalan szelekcióval, interpretációval és torzítással. Az emlékezetet és a történeti műveket illetően is egyre inkább úgy látják, hogy a társadalmi csoportok határozzák meg, vagy legalábbis befolyásolják a válogatás, az értelmezés és a torzítás módját: ez nem csupán az egyén műve.

Mint ismeretes, Halbwachs, a francia szociológus tett először komoly erőfeszítést annak kutatására, amit ő az „emlékezet társadalmi keretének” nevezett.² Halbwachs érvelése szerint az emlékeket társadalmi csoportok konstruálják. Szó szerinti, fizikai értelemben véve egyének emlékeznek, de társadalmi csoportok határozzák meg, mi legyen „emlékezetre méltó”, s azt is, miképp őrizze meg azt az emlékezet. Az egyének azokkal a nyilvános eseményekkel azonosulnak, melyek csoportjuk számára fontosak. Nagyrészt olyasmire „emlékeznek”, amiről nincs közvetlen tapasztalatuk. Életünk részévé válhat példának okáért valamilyen hír is. Az emlékezetet tehát a múltnak valamely csoport által elvégzett rekonstrukciójaként írhatjuk le.

Émile Durkheim híu tanítványaként Halbwachs erős, sőt, mondhatnánk, végletes formában fogalmazta meg érveit az emlékezet szociológiájáról. Halbwachs nem állította azt, amivel a cambridge-i pszichológus, Frederick Bartlett megvádolta, nevezetesen hogy a társadalmi csoportok ugyanolyan, szó szerinti értelemben véve emlékeznek, mint az egyének.³ Hasonló módon értették félre Durkheim álláspontját azok a brit történészek, akik azt állították, hogy a francia kollégáik által tanulmányozott „kollektív mentalitások” az egyéneken kívül esnek, s az egyének nem részesülnek belőlük.

A nagy francia történész, Marc Bloch pontosabb kritikai megjegyzéseivel szemben már sebezhetőbbnek bizonyult Halbwachs. Bloch mutatta ki, milyen veszéllyel járhat, ha egyszerűen hozzátesszük a „kollektív” jelzőt az egyéni pszichológiából kölcsönzött terminusokhoz (miként a *représentations collectives*, *mentalités collectives*, *conscience collective*, illetve a *mémoire collective*

esetében történik).⁴ Bloch e kritika ellenére is készségesen alkalmazta a *mémoire collective* kifejezést: a paraszti szokásokat ezeknek az interdiszciplináris terminusoknak a segítségével elemezte, például így figyelte meg, milyen fontos a nagyszülők szerepe a hagyományok átadásában. (Az *Annales-iskolához* tartozó későbbi történészek egyike, legalábbis a 17. századra nézve, bírálta ezt a „nagyapai törvényt”, mondván, a nagyszülők ritkán éltek elég sokáig ahhoz, hogy taníthassák unokáikat, de a hagyomány társadalmi átadásának a fontosságát nem vonta kétségbe.)⁵

Halbwachs élesen elkülönítette a kollektív emlékezetet mint társadalmi konstrukciót, és az írott történelmet, amit – hagyományos módon – objektívnek tekintett. A történetírás történetének sok mai kutatója azonban ahhoz igencsak hasonlóan kezeli az írott történelmet, ahogy Halbwachs az emlékezetet tárgyalta: társadalmi csoportok – római szenátorok, kínai mandarinok, bencés szerzetesek, egyetemi tanárok, stb. – termékének tekintti. Közhelyszerű lett kimutatni, hogy más és más helyen, különböző körökben alkotó történetírók a múlt eltérő aspektusait tekintették méltónak az emlékezetre (a csatákat, a politikát, a vallást, a gazdaságot stb.), és nagyon különböző képeket alkottak a múltról, rendre csoportjuk nézőpontja szerint irányítva figyelmüket az eseményekre vagy struktúrákra, illetve a nagy és a hétköznapi emberekre.

Magam is ezt a fölfogást osztom a történetírás történetéről: ezért „A történelem mint társadalmi emlékezet” a címe ennek a fejezetnek. Azért esett a választásom az elmúlt évtizedben szélesebb körben elterjedt „társadalmi emlékezet” kifejezésre, mert egyszerű formulaként, tömören foglalja össze a válogatás és az értelmezés bonyolult folyamatát, és hangsúlyozza a megfeleléseket a múlt írásos megörökítése, illetve a múltra való emlékezés módjai között.⁶ A kifejezés olyan problémákat vet fel, amelyekkel mindjárt vizsgálódásunk elején szembe kell néznünk. Amilyen izgalmasak, olyan megfoghatatlanok is az egyéni és a csoportgondolkodás közti analógiák. Ha olyan terminusokat használunk, mint a „társadalmi emlékezet”, csakugyan azt kockáztatjuk, hogy tárgyiasítjuk a fogalmakat. Másfelől, ha elutasítjuk e terminusok használatát, ez azzal a veszéllyel jár, hogy nem vesszük észre, milyen különböző módokon hatnak az egyénekre a csoportok, amelyekhez tartoznak.

A következő súlyos problémát a kísérletünkben rejlő történelmi relativizmus jelenti. Nem úgy érvel a relativista, hogy a múltra vonatkozó egyik

beszámoló ugyanolyan jó (megbízható, plauzibilis, problémaérzékeny stb.), mint bármely másik, hiszen kimutatható, hogy a múlt egyes vizsgálói képzetebbek másoknál, jobb az ítélőképességük. Arról van szó, hogy mindannyian csakis saját kultúránk kategóriái és sémái – vagy ahogy Durkheim mondaná, „kollektív reprezentációi” – segítségével férhetünk hozzá a múlt-hoz (miként a jelenhez is).

A történészeket két nézőpontból foglalkoztatja vagy kellene, hogy foglalkoztassa az emlékezet. Először is történelmi forrásként kell tanulmányozniuk, hogy a hagyományos történelmi forráskritika szempontjai szerint ítéletet alkossanak a visszaemlékezés megbízhatóságáról. Ez a vállalkozás már folyik a hatvanas évektől kezdve, amióta a történészek felismerték az „oral history” fontosságát.⁷ Még a korábbi korszakokkal foglalkozó történészek is tanulhatnak az oral history mozgalmától, mivel tudatában kell lenniük annak, hogy sok írásos följegyzés szóbeli tanúságtételeket, szájhagyományokat foglal magában.⁸

A történészeket másrészt történelmi jelenségként foglalkoztatja az emlékezet; vagyis az foglalkoztatja őket, amit az emlékezés társadalomtörténetének nevezhetnénk. Tekintettel arra, hogy a társadalmi emlékezet szelektív – csakúgy, mint az egyéni –, meg kell állapítanunk a szelekció elveit, illetve azt, miképp módosulnak helytől és csoporttól függően, hogyan változnak az időben. Az emlékek képlékenyek: meg kell értenünk, hogyan formálódnak, ki szabja meg formájukat, miként e képlékenység korlátait is.

E problémakörök valamilyen oknál fogva csak a hetvenes évek végétől vonták magukra a történészek figyelmét. Megszaporodtak a velük foglalkozó könyvek és cikkek, s egyre több konferenciának adták a témáját. Ennek köszönhető az „emlékezet birodalmait” tárgyaló több kötetes, Pierre Nora szerkesztette vállalkozás, mely továbbfejleszti Halbwachsnak az emlékezet és térbeli kerete viszonyáról tett észrevételeit, és ebből a nézőpontból tekintti át a francia történelmet.⁹

Az emlékezés társadalomtörténete három fő kérdésre kíván választ adni. Melyek a közös emlékek átadásának módjai, s hogyan változtak ezek az időben? Miképp használhatók az emlékek, a múlt, s milyen változások mentek végbe ezen a téren? S megfordítva: miképp használható a felejtés? Ezeket az átfogó kérdéseket itt csak a korai európai foglalkozó történész viszonylag szűk nézőpontjából vesszük szemügyre.

A társadalmi emlékezet átadása

Az emlékeket befolyásolja a társadalmi szerkezet, melyben végbemegy átadásuk, illetve a közvetítés formái, médiumai. Vessünk egy pillantást e változatos formákra, szám szerint ötre.

(1) Szóbeli hagyományok. Ezeket Jan Vansina a történész nézőpontjából tárgyalja híres tanulmányában. Ha egybevetjük az 1961-es eredeti, francia nyelvű művet az 1985-ben megjelent, alaposan átdolgozott angol változatával, a két kiadás közti különbségek jól láthatóan jelzik azokat a változásokat, melyek a történettudomány legutóbbi nemzedékében végbementek: továtűnt a remény, hogy objektív „tényeket” állapíthatunk meg, és felerősödött az elbeszélés szimbolikus aspektusai iránti érdeklődés.¹⁰

(2) A történész hagyományos terepét alkotó emlékiratok és írásos „visszaemlékezések” (íme, a *records* még egy fogalom, mely az emlékezéssel kapcsolatos; olaszul *ricordare*).¹¹ Persze nem feledhetjük, hogy ezek a visszaemlékezések nem annyira az emlékezet ártatlan aktusai, mint inkább a meggyőzésre, mások emlékezetének alakítására irányuló próbálkozások. Az irodalomelmélet tudósának problémaérzékeny figyelmeztetését is észben kell tartanunk, amire a történészek nem mindig hajlanak: „Könnyen megfeledezünk arról, hogy az emléket megörökítő írásokat olvasván nem magát az emléket olvassuk, hanem azt, ahogyan az írás átalakította.”¹² Azonban a szóbeli hagyományról is tehetnénk ilyen megjegyzést, hisz annak is megvannak a stilizációs formái. Ennélfogva nehezen igazolható, hogy olyan éles lenne az ellentét a hagyományos társadalmakban megfigyelhető spontán „emlékezés”, illetve a modern társadalmakra jellemző öntudatos „reprezentáció” között, mint Pierre Nora állította.¹³

(3) Képek: festmények, fényképek, álló- avagy mozgóképek. Az „emlékezet művészetének” gyakorlói a klasszikus antikvitástól a reneszánszig egyre csak azt hangsúlyozták, milyen eredményes, ha meglepő képekkel kapcsoljuk össze azt, amire emlékezni akarunk.¹⁴ Ezek anyagatlan, csakugyan „képzeltszülte” képek voltak. Azonban az ember régóta alkot fizikailag megfogható képeket is az emlékek megőrzése és átadása végett: „emlékműveket” (sírkövet, szobrot, érmet) és különféle „emléktárgyakat”. Az elmúlt néhány évben a 19-20. századdal foglalkozó történészek különösen a nyilvános „monumentumok” felé fordulnak mind nagyobb érdeklődéssel, s éppen azért, mert ezek kifejezték és formálták is a nemzeti emlékezetet.¹⁵

(4) Cselekvések. Ezek adják át az emlékeket, miként a szakértelmet is, amely mesterről tanítványra száll. Sok cselekvésnek nem marad nyoma, amit a későbbi történész tanulmányozhatna; annál gyakoribbak a rituális cselekvésekre vonatkozó feljegyzések, beleértve a „megemlékezés” rituáléit is. Ilyen a Remembrance Sunday Nagy-Britanniában, a Memorial Day az USA-ban, július 14. Franciaországban, július 12. Észak-Írországban, szeptember 7. Brazíliában stb.¹⁶ Ezekben a rituálékban megelevenedik a múlt, működésbe lép az emlékezet, de ezek szabják meg a múlt értelmezését is, formálják az emlékezetet, s így társadalmi identitást konstruálnak. Minden értelemben kollektív reprezentációval van dolgunk.

(5) Az emlékezet társadalmi keretéről szóló művében Halbwachs egyik legfontosabb észrevétele az emlékek átadására szolgáló ötödik közvetítőt, a tér fontosságát érintette.¹⁷ Azt a mozzanatot fejtette ki, amely benne rejlett az „emlékezet művészetének” antik és reneszánsz gyakorlatában: nevezetesen annak jelentőségét, hogy nagyon hatásos képzeletbeli helyszíneken – a memória által épített palotákban, színházakban – „helyezzük el” a képeket, melyekre emlékezni szeretnénk, így vesszük hasznát az ideák összekapcsolódásának. A Brazíliában működő katolikus misszionáriusok egy csoportja, a szaléziánus atyák, láthatólag tudatában voltak a terek és az emlékek közti kapcsolatnak. Amint Claude Lévi-Strauss emlékeztet bennünket, egyik stratégiájuk az volt a bororo indiánok megtérítésére, hogy hagyományos falvaikból, melyekben a házak körkörösén helyezkedtek el, olyan falvakba költöztették őket, melyekben azok sorokba rendeződtek, így teremtve tabularasát, illetve így ébresztve készséget az indiánokban a keresztény üzenet befogadására.¹⁸ Talán érdemes feltenni a kérdést, vajon járhatott-e hasonló (bár szándékolatlan) hatásokkal a bekerítés, mikor tabularasát teremtett az iparosodás számára? Különösen Svédországban, ahol az 1803-ban kiadott bekerítési rendeletet a hagyományos falvak lerombolása, lakóinak széttelepítése követte.¹⁹

Am a társadalmi csoport bizonyos körülmények közt otthona elpusztítása után is ellenállhat, illetve megőrizheti egyes emlékeit. A gyökerektől való elszakítás és az átültetés szélsőséges példája az Újvilágba hurcolt fekete rabszolgák esete. A rabszolgák elszakadásuk ellenére is meg tudtak kapaszkodni kultúrájuk, emlékeik bizonyos elemeiben, s amerikai földrön rekonstruálni őket. A francia szociológus, Roger Bastide szerint a *candomblé*-nak Brazíliában mind a mai napig gyakorolt afro-amerikai rituáléi az afrikai tér

szimbolikus rekonstrukcióját jelentik, valamiféle pszichológiai kárpótlást nyújtanak a szülőföld elvesztéséért. Bastide tehát Halbwachs elképzeléseinek bírálata, finomítására használja az afro-amerikai vallási gyakorlatokból nyert tényeket. Bizonyos mértékben egyfajta általános afrikai tudat komponenzálta a helyhez kötő gyökerektől való elszakadást.²⁰

Az emlékek átadásának szempontjából minden közvetítő formának vannak gyenge pontjai és erősségei is. Azt az elemet szeretném legjobban hangsúlyozni, amely közös a más és más jellegű közvetítő formákban, melyeket oly különböző kutatók vizsgáltak, mint a szociálpszichológus Frederick Bartlett, a kultúrtörténész Aby Warburg, a művészettörténész Ernst Gombrich és a boszniai szóbeli költészetet tanulmányozó szlavista Albert Lord.²¹ Ez a közös tulajdonság a „séma”. A séma azzal a törekvéssel függ össze, hogy adott eseményt vagy személyt egy másik mintájára jelenítsünk meg (s olykor emlékezetünkbe idézzünk).

A következő példák arra utalnak, hogy az effajta sémák nem korlátozódnak a szóbeli hagyományokra. Paul Fussell amerikai kritikus arra a jelenségre hívja föl a figyelmet *The Great War and Modern Memory* című kitűnő tanulmányában, amit ő „az első világháború második fölötti uralmának” nevez: ez nemcsak a tábornokok szintjén figyelhető meg, akik persze mindig az előző háborút vívják, hanem a hétköznapi résztvevők között is.²² Már az első világháborút is sémák által észlelték: Fussell szerint John Bunyan *Pilgrim's Progress*-ének képi világa, jelesen a Végső Elkeseredés és a Halál Árnyékának Völgye bukkan föl újra az emlékiratokban és újságokban a lövészárkok életének leírásakor.²³ Ha még egy lépést teszünk visszafelé, azt mondhatjuk, hogy Bunyan műve is – beleértve a *Grace Abounding* címmel írott önéletrajzát – sémákat használt. Például Bunyan megtéréséről adott beszámolójának nyilvánvalóan – hogy tudatosan-e vagy sem, nehezen eldönthető –, Szent Pálnak az Apostolok cselekedeteiben leírt megtérése szolgált modellként.²⁴

A korajjkori Európában sokan oly rendszeresen olvasták a Bibliát, hogy életük részévé vált, s a benne olvasott történetek szabták meg észlelésüket, alakították ki emlékeik, sőt álmaik szerkezetét. Rengeteg példát hozhatnánk erre a folyamatra. A francia protestáns közösség például bibliai képekben, többek közt a betlehemi gyermekgyilkosság képeiben látta a 16. századi valálsháborúkat. A 19-20. században házaik kapcsán arra „emlékeztek” a protestánsok, hogy 1572-ben a Szent Bertalan éji vérengzéskor a katolikusok

megjelölték őket a mézszárlás céljából.²⁵ Lépjünk még egy kicsit hátrébb az időben. A svájci protestáns lelképásztorok első nemzedékéhez tartozó Johann Kessler emlékirataiban adja elő a történetet, melyet így vezet be: „hogyan találkozott velem Luther Márton a wittenbergi úton”. Diákkorában társával a jénai Fekete Medve fogadóban töltött egy éjszakát, ahol egy asztalnál ültek azzal a férfival, akit öltözékéről lovagnak nézhetek volna, ha nem olvasott volna könyvet – mint kiderült, héber nyelvű zsoltároskönyvet –, és lelkesen beszélt a teológiáról. „Azt kérdeztük tőle: 'Megmondaná, uram, Luther Márton doktor Wittenbergben van-e épp, vagy másvalahol?' Erre így felelt: 'Biztosan tudom, hogy pillanatnyilag nincs Wittenbergben' ... 'Fiaim', kérdezte, 'mit gondolnak Svájcban erről a Lutherről?'” A diákok mit sem értenek, míg a házigazda el nem ejt egy célzást.²⁶ Én pedig azt teszem hozzá, hogy a lelkész, tudatosan vagy tudatlanul, bibliai előkép alapján formálta meg történetét, mégpedig a tanítványok történetét vette alapul, akik Emmausban találkoztak Krisztussal.

Tovább is követhetnénk visszafelé a példák láncolatát, hiszen a Biblia maga is tele van sémákkal, s egyes történetei gyakran korábbiakat elevenítenek föl.²⁷ De talán elegendő példát láttunk már, hogy felvázoljuk néhány vonását annak a folyamatnak, melynek során az emlékezetbe idézett múlt mítosszá változik. Hangsúlyozzuk, hogy a „mítosz” megragadhatatlan fogalmát itt nem a „pontatlan történelem” pozitivista értelmében használjuk, hanem gazdagabb, pozitív értelemben, szimbolikus jelentéssel rendelkező történetként, amelynek szereplői – legyenek bár hősök vagy gonosztevők – nagyobbak az élet-nagyságúnál.²⁸ E történeteket általában sztereotip módon rögzült formájú események sorozata alkotja, melyeket olykor „témaként” emlegetünk.²⁹

A történész számára nyilvánvaló a kérdés: miért kötődnek mítoszok bizonyos (élő vagy halott) személyekhez, míg másokhoz nem? Csak kevés európai uralkodó lett hős a népi emlékezetben, s kevesen voltak köztük, akik legalább hosszú időre azok maradtak: például Franciaországban IV. Henrik, Poroszországban Nagy Frigyes, Portugáliában Sebestyén, Nagy-Britanniában (különösen Észak-Írországból) III. Vilmos, Magyarországon pedig Mátyás, akiről az a mondás járta: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság”. Szentté sem minden szent életű ember válik, akár hivatalos, akár nem hivatalos értelemben. Vajon mi határozza meg a sikert?

A sémák létezése még nem ad magyarázatot arra, miért kötődnek mítoszok meghatározott személyekhez, hogy bizonyos emberek, úgymond, mi-

ért „mitogénebbek” másoknál. Azzal sem adunk megfelelő választ, ha úgy járunk el, mint azok a történészek, akik az írott betű bűvkörében élnek; ugyanis nem válasz, ha leírjuk a sikeres uralkodók vagy szentek valódi teljesítményeit, bármily figyelemreméltóak is, mivel a mítosz gyakran olyan tulajdonságokkal ruházza föl ezeket az embereket, melyekkel ismereteink szerint sosem rendelkeztek.³⁰ Hogy a hűvös és színtelen III. Vilmost „King Billy” néven, protestáns bálványként imádta a nép, aligha magyarázható pusztán a személyiségével.

Úgy gondolom, döntően az magyarázza e mitogenezist, hogy bizonyos szempont vagy szempontok szerint „illeszkedés” észlelhető a konkrét személy és a hősré vagy gazemberre – uralkodóra, szentre, banditára, boszorkányra vagy bármi egyébre – éppen érvényes sztereotípiák között. Ez az „illeszkedés” megragadja az emberek képzeletét, és (először szóban) történetek kezdenek keringeni a személyről. Ebben a szóbeli szakaszban működésbe lépnek a torzítás szokásos mechanizmusai, például a „nivellálás” és a „kielezés”: ezekkel a szociálpszichológusok foglalkoznak.³¹ Ha feltevésekbe bocsátkozunk, azt mondhatjuk, hogy az olyan folyamatok, mint a tömörítés és az áthelyezés, melyeket Freud *Az álomfejtésben* ír le, e kollektív álmokban vagy kvázi-álmokban is megtalálhatók. Ezek a folyamatok abban segítenek, hogy a konkrét személy életét olyan konkrét sztereotípiához igazíthassuk hozzá, melyet a sztereotípiáknak az adott kultúra társadalmi emlékezetében meglévő készletéből választunk.³² Olyan folyamat játszódik le, melyet „kikristályosodásnak” nevezhetnénk: ennek során hagyományos, szabadon lebegő történetek kapcsolódnak az új hőshöz.

A rablók (például Jesse James) így megannyi Robin Hooddá változnak, vagyis olyan hőökké, akik azért rabolnak a gazdagoktól, hogy zsákmányukat a szegényeknek adhassák. A képzeletben egyes uralkodók (Harun al-Rasid, a francia IV. Henrik, az angol V. Henrik stb.) úgy jelennek meg, mint akik álruhában utazzák be országukat, hogy megismerjék, hogyan élnek alattvalóik. Az újkori szent élete az emlékezetben egy korábbi szent életének felelevenítéseként jelenhet meg: San Carlo Borromeo második Ambrosiusként, Santa Rosa de Lima pedig második Sienai Katalinként. Hasonlóképpen: V. Károly császárt második Nagy Károlyként tartotta számon a közfelfogás (ebben neve is közre játszott), míg az angliai III. Vilmost második Hódító Vilmosként, Nagy Frigyeset pedig új „Frigyes császár”-ként.

Önmagában persze nem elegendő a közvetítő formák szempontjából magyarázni a hősteremtés folyamatát. Politikai naivitás lenne, ha beérnénk ezzel a magyarázattal. Ugyanennyire szükséges az is, hogy megvizsgáljuk a társadalmi emlékezet funkcióit vagy használatának módjait.

A társadalmi emlékezet használata

Melyek a társadalmi emlékezet funkciói? Túságosan átfogó a kérdés, hogy megragadhassuk. A jogász bátran fejtegetheti a szokás és a precedens fontosságát, azt, hogy a jelen cselekedetek igazolása vagy legitimálása végett szokás a múltra hivatkozni, kiemelheti, milyen fontos szerepük van a perekben a tanúvallomásoknak, felhozhatja az „időtlen idők óta” (más szavakkal: „ameddig az emberi emlékezet tart ... semmi sem utal az ellenkezőjére”) fogalmát, s rámutathat arra, hogy az emlékezet szerepével kapcsolatos attitűdök megváltoztak az írásbeliség és az írott feljegyzések elterjedése után. Marc Bloch csakugyan tárgyalta a szokás fogalmát a *mémoire collective*-ről írott, fent idézett cikkében, s néhány középkor-kutató tovább vizsgálta a szóban forgó kérdéseket.³³

A főntebb tárgyalt példák, melyekben az uralkodók népi hősként bukhatnak föl, a kollektív emlékek társadalmi használatának módját is megvilágítják. A történetekben katasztrófák követik a hős halálát vagy eltűnését. Ám fordítva is igaz: annak az uralkodónak, akinek uralmát katasztrófák követik (idegen betöréstől kezdve az adók hirtelen megnövekedéséig), jó esélye van rá, hogy hőssé váljék, hiszen a nép nosztalgiával tekint majd az uralkodása alatti, régi szép időkre.

Hogy az oszmán birodalom 1526-ban, egy nemzedékkel Mátyás halála után lerohanta Magyarországot, hogy Spanyolország nem sokkal Sebestyén halála után megszállta Portugáliát, nagyon sokat használt a két király halála utáni hírnevének. Hasonlóképpen a francia nép nemcsak azért tekinthette hősnek IV. Henriket, mert trónralépte előtt a vallásháborúk zűrzavara dúlt az országban, hanem azért is, mert fia, XIII. Lajos uralmát az adók jelentős megnövekedése fémjelzte. Az effajta emlékekre való hivatkozás a lázadás egyik fő ideológiai forrását jelenti, legalábbis a hagyományos társadalmakban. A *comuneros*, az 1520-ban kirobbant spanyolországi felkelés szereplői, a néhai Ferdinánd király emlékére hivatkoztak, míg az 1639-ben XIII. Lajos ellen föllázadó normandiaiak azt hangoztatták, hogy XII. Lajos „aranykorá-

hoz” kívánnak visszatérni – az járta ugyanis a királyról, hogy mindig könnyek szöktek a szemébe, valahányszor meg kellett adóztatnia népét.³⁴

A társadalmi emlékezet használatát úgy is megközelíthetjük, ha azt a kérdést tesszük föl, hogy egyes kultúrákat látszólag miért foglalkoztatja jobban a múltjuk visszaidézése, mint másokat. Közhelynek számít az az ellentét, hogy a kínaiakat hagyományosan foglalkoztatja múltjuk, míg az indiaiak közömbösek maradnak saját múltjuk iránt. Európában is megfigyelhetők ilyen ellentétek. Bár az angolok hagyománytisztelők, s törődnek a „nemzeti örökséggel”, társadalmi emlékezetük viszonylag rövid időre nyúlik vissza. Ugyanezt állapította meg az amerikaikról Alexis de Tocqueville, az élesszemű francia megfigyelő.³⁵

Annál hosszabb az írek és a lengyelek társadalmi emlékezte. Ma is előfordul, hogy Észak-Írországból olyan krétarajzokat találunk a falakon, melyek a lóháton ülő III. Vilmost ábrázolják, ezzel a felirattal: „Emlékezz 1690-re”.³⁶ Írország déli részén az emberek még mindig úgy neheztelnek az angolok Cromwell idejében elkövetett tetteire, mintha tegnap történtek volna.³⁷ Fulton Sheen amerikai püspök mondta: „A britek soha nem emlékeznek rá, az írek soha nem felejtik el.”³⁸ Lengyelországban országos vitát váltott ki Andrzej Wajda *A légió* c. filmje (1965), mely a mozgókép nyelvén dolgozott föl egy 1904-ben megjelent klasszikus regényt: az volt a vita tárgya, hogy Wajda a napóleoni seregben szolgáló légió meddő hősiességét mutatta be.³⁹ Angliában viszont, nagyjából ugyanabban az időben Tony Richardson *A könnyű lovasság támadása* című alkotását (1968) nemigen tekintették kosztümös filmnél többnek. Úgy látszik, az angolok inkább felejtani szeretnek. Attól szenvednek, vagy abban lelik örömüket, amit „strukturális amnéziának” szokás nevezni.⁴⁰ Mivel a strukturális amnézia a „társadalmi emlékezet” fogalmának kiegészítő ellentéte, mostantól mint „társadalmi amnéziára” utalok rá.

Miből is adódik, hogy ilyen éles az ellentét a különböző kultúrák múlt-hoz való viszonyulásában? Gyakran idézett megállapítás, hogy a történelmet a győztesek írják. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a történelmet a győztesek felejtik el. Megengedhetik maguknak a felejtést, míg a vesztesek képtelenek elfogadni a történeteket. Arra ítéltetnek, hogy rágódjanak rajtuk, újra átéljék, és azon töprengjenek, hogyan alakulhattak volna másképp a dolgok. A kulturális gyökerekből kiindulva más jellegű magyarázattal is szolgálhatnánk. Ha egy csoportnak megvannak a gyökerei, megengedheti magának, hogy

adottnak vegye őket, de ha egy közösség elveszíti gyökereit, szükségét érzi, hogy megkeresse őket. Az írek és a lengyelek gyökereit kitépték, országukat fölöstötták. Nem csoda, ha úgy tűnik, hogy múltjuk megszállottai lettek. S ezzel visszaérkeztünk Halbwachs kedvenc témájához, a hely és az emlékezet viszonyához.

Az írek és a lengyelek különösen világos példákkal szolgálnak arra, mi-képpen használható a múlt, a társadalmi emlékezet és a mítosz az identitás meghatározásában. Az 1690-re való, meghatározott módon történő emlékezés, július 12. felelevenítése, a dublini Nelson-oszlop fölrobbantása – az IRA akciója volt 1966-ban – vagy Varsó németek által felrobbantott régi központjának helyreállítása, amit a lengyelek tettek 1945 után: mindez nyilván arra irányul, hogy megmondjuk, kik vagyunk „mi”, és megkülönböztessük „magunkat” másoktól. Szaporíthatnánk az effajta példákat. Különösen könnyen találni ilyeneket a 19. századi Európában.

A 19. század végét Eric Hobsbawm provokatív módon „a hagyomány feltalálása” korszakaként jellemezte.⁴¹ Ez valóban a nemzeti hagyományok keresésének kora volt: nemzeti emlékművek épültek, nemzeti rituálék születtek meg (az egyik a Bastille bevételének napjához fűződött), miközben az európai iskolákban soha nem tapasztalt jelentőséget tulajdonítottak a nemzeti történelemnek. Mindennek lényegében a nemzetállami lét igazolása vagy legitimálása volt a célja, akár az újabb nemzeteknél, mint az olasz és német, akár a régebbieknél, mint a francia, melynek még meg kellett teremtenie a nemzeti lojalitást, és franciát kellett faragnia a parasztból.⁴²

Émile Durkheim szociológiája is e korszak bélyegét viseli magán, amennyiben a közösséget, a konszenzust és a kohéziót hangsúlyozza. Nem lenne bölcs, ha ebben a vonatkozásban túl szorosan követnénk Durkheimet és tanítványát, Halbwachsot, és úgy tárgyalnánk a társadalmi emlékezet társadalmi funkcióját, mintha konfliktus és nézeteltérés nem is létezne. Észak-Írország bemutatkozott már néhányszor, és a régió klasszikus (de távolról sem az egyetlen) példáját nyújtja mind a konfliktusra való emlékezésnek, mind az emlékezés konfliktusának. Londonderry ('Derry') 17. századi ostromát és a Boyne mellett vívott ütközetet minden évben felelevenítik a protestánsok, akik a győztesekkel azonosulva a múlt szőfordulatait (például: 'Nincs megadás') alkalmazzák a jelen eseményeire.⁴³ Írország déli részén nagyon élénken él még az emlékezetben a britek elleni 1798-as felkelés. Francia párhuzamot Nyugat-Franciaországban, jelesül Anjou-ban találha-

tunk: mai napig is élénken él, vitákra ad alkalmat Vendée, az 1790-es években lejátszódott parasztfelkelés emlékezte, olyannyira, hogy egy történész nemrégiben az „emlékezetért folytatott harcként” jellemezte a helyzetet.⁴⁴

Tekintettel a társadalmi identitások sokféleségére, arra, hogy több versengő, alternatív (családi, helyi, osztály-, nemzeti stb.) emlékezet létezik egymás mellett, érdemes pluralisztikus fogalmakban gondolkodnunk a különböző társadalmi csoportok emlékezetéről, amelyeknek nagyon is lehetnek más és más nézetei arról, mi jelentékeny, mi „emlékezetre méltó”.⁴⁵ Az amerikai Stanley Fish, az irodalomelmélet tudósa a szövegértelmezéssel kapcsolatos konfliktusok elemzésére alkotta meg az „értelmezési közösség” kifejezést. Lehet, hogy ennek analógiájára hasznos volna az adott társadalmon belüli, különböző „emlékezetközösségek” fogalma szerint gondolkodnunk. Fel kell azonban tennünk a kérdést: ki akarja, hogy ki, mire és miért emlékezzék? Kinek a változatát őrzik meg a feljegyzések?

A különböző műltfelfogások közti viták gyakran szélesebb és mélyebb társadalmi konfliktusokat tükröznek. Nyilvánvaló példa erre napjaink vitája az alulnézetből írott történelemről. Ez legalább Alekszandr Puskinig vezethető vissza: a költő és történétfró ugyanis azt mondta egyszer a cárnak, hogy a 18. századi parasztvezérről, Pugacsovról akar írni. A cár válasza brutalisan egyszerű volt: „Az ilyen embernek nincs történelme”.

A műltről alkotott hivatalos és nem hivatalos emlékek élesen eltérhetnek egymástól; előfordulhat, hogy a nem-hivatalos emlékezet maga is történelmi erőként lép fel: ilyen a „régí jó törvény” az 1525-ös német parasztháborúban, a „normann iga” az angol forradalomban stb. Nehezen magyarázhatnánk az effajta társadalmi emlékek felidézése nélkül az eltérő vélemények és tiltakozások térképét, azt a tényt, hogy például bizonyos calabriai falvak századokon át részt vesznek különböző tiltakozási mozgalmakban, míg a szomszédaiak nem.

A szisztematikus iratmegsemmisítés, a lázadások oly közös vonása – gondoljunk az angol parasztsokra 1381-ben, a német parasztsokra 1525-ben vagy a franciákra 1789-ben stb. – értelmezhető annak a hiedelemnek a kifejezéseként, hogy a följegyzések meghamisítják a tényeket, elfogultak az uralkodó osztály javára, miközben a hétköznapi emberek emlékeznek arra, hogy mi történt valójában. Ezek a pusztító aktusok vetik föl e fejezet utolsó témáját: miképp használható a felejtés vagy a társadalmi amnézia.

A társadalmi amnézia használata

Gyakran megvilágító ereje van annak, ha a problémákat fonákjukról nézzük, mintegy kifordítjuk őket. A társadalmi emlékezet működésének megértéséhez érdemes lehet a felejtés társadalmi mechanizmusát, a kizárás, az elhallgatás és az elfojtás szabályait vizsgálni; azt a kérdést, hogy ki mit, s miért akar elfelejteni – egyszóval: a társadalmi amnéziát. Az amnézia összefügg az „amnesziával”⁴⁶, vagyis azzal, amit a „felejtés aktusainak” szokás nevezni: a konfliktusok emlékeinek a társadalmi kohézió biztosítása végett történő hivatalos eltörlésével.

Túlságosan is jól ismert a múlt hivatalos cenzúrázása, s aligha kell említenünk a szovjet enciklopédia különböző átdolgozásait, melyekben hol van Trockij-szócikk, hol nincs. Sok forradalmi és ellenforradalmi rezsिम szereti szimbolikusan kifejezni szakítását a múlttal: előszeretettel változtatja meg az utcaneveket, különösen, ha azok jelentős dátumokra utalnak. Amikor az 1960-as évek közepén Bulgáriába látogattam, egyetlen útikönyvem az 1938-as Guide Bleu volt. Bár utcaterképe használhatónak bizonyult, olykor eltévedtem, s így a járókelőktől kellett megkérdezni, hogyan jutok el, mondjuk a November 12. utcába. Senkin nem látszott meglepődés, senki sem mosolygott rajtam, egyszerűen útbaigazítottak, s amikor odaértem, kiderült, hogy a November 12. utca immár Május 1. utca stb. Vagyis tudtom nélkül folyton a fasiszta rezsिमre utaló dátumokra hivatkoztam. Az esetet emlékeztetőnek vehetjük arra, hogy milyen erősek a nem hivatalos emlékek, és még napjaink úgynevezett „totalitárius” rendszereiben is milyen nehezen törölhetők el.

Amit a „szovjet enciklopédia szindrómának” nevezhetnénk, történetesen nem a Szovjetunió Kommunista Pártjának találmánya volt. A kora újkori Európában is válhattak meg nem történetkévé események, legalábbis hivatalosan. XIV. Lajost és tanácsadóit igencsak foglalkoztatta, amit ma a király „nyilvános képének” neveznénk. Olyan érmeket is kibocsátottak, melyek uralkodásának főbb eseményeit örökítették meg. Az egyik Heidelberg városának 1693-ban történt lerombolását ábrázolta, s a HEIDELBERGA DELETEA felirat állt rajta. Amikor azonban sorozatát rendezték össze az érmeket, a király uralkodása „ércbe vésett” történelmének megörökítése végett, ez az érme eltűnt a katalógusból. Úgy látszik, Lajos fölismerte, hogy Heidelberg lerombolása nem növelte hírne-

vét, dicsőségét, s így hivatalosan elfojtották, kitörölték ezt az eseményt az emlékezet könyvéből.⁴⁷

Közismert a kényes emlékek hivatalos cenzúrázása, vagy ahogy nevezték, a „szervezett felejtés”.⁴⁸ Az emlékek nem hivatalos elfojtása vagy elhallgatása jobban vizsgálatra szorul, Németországban a náci uralom, Franciaországban a Vichy-korszak után, Franco Spanyolországában stb.⁴⁹ Ez a problémakör újfent az egyéni és a kollektív emlékezet analógiájának kényes kérdését veti föl. Freud híres metaforája a minden egyénben munkálkodó „cenzorról” természetesen a Habsburg birodalom hivatalos cenzúrázási gyakorlatából eredeztethető. A szociálpszichológus Peter Berger hasonló módon azt az észrevételét fogalmazta meg, hogy szüntelenül újraírjuk, a szovjet enciklopédia módjára, az életrajzunkat.⁵⁰ De e két cenzor, a nyilvános és az egyéni között egy harmadiknak is jut hely: ez a kollektív, de nem hivatalos cenzor. Képesek-e az egyénekhez hasonlóan csoportok is elfojtani azt, amire kényelmetlen emlékezniük? S ha igen, hogyan?⁵¹

Vegyük az alábbi történetet, melyet az antropológus Jack Goody jegyzett föl. Az észak-ghanai Gonja területi felosztása a helybeliek elmondása szerint az alapító, Jakpa nevéhez fűződött, aki fiai között osztotta föl a területet: „A századfordulón, a történet részleteinek első lejegyzései, amikor a britek igyekeztek kiterjeszteni ellenőrzésüket a terület fölött, azt mondták, hogy Jakpa hét fiat nemzett, ami megfelelt a területek számának. ... A britek megérkezéssel azonban a hét terület közül kettő eltűnt ..., hatvan évvel később, mikor az ország mítoszait másodszer jegyezték le, Jakpának már csak öt fiat tulajdonítottak.”⁵² Ez klasszikus esete annak, hogy a múltat a jelen legitimálására használják föl; az antropológus Bronislaw Malinowski erről írta, hogy a mítosz az intézmények „kiváltságleveléként” szolgál (a „kiváltságlevelé” terminust a középkor-történészekről kölcsönözte).

Nem merném megkockáztatni azt a kijelentést, hogy a jelennek a múlt-hoz való hozzáigazítása csakis az írásbeliséget nem ismerő társadalmakban figyelhető meg. Sőt, gyakran igen könnyű kimutatni, hogy nagy ellentétek vannak egy adott társadalmi csoport múltképe, illetve a múlttól fennmaradt feljegyzések között. Saját társadalmunkban, napjainkban is sokféle formában bukkan fel egy mítosz, az „alapító atyák” mítosza: ilyen Martin Luther története, aki megalapítja a protestáns egyházat, Émile Durkheimé (vagy Max Weberé), aki a szociológia megalapítója stb. Általánosabban fogalmazva, a mítoszok esetében az történik, hogy eltűnnek a jelen és múlt közötti

különbségek, a cselekedetek nem szándékolt következményei tudatos céllá változnak, mintha e múltbéli hősöknek az lett volna a fő céljuk, hogy a jelent, a mi jelenünket idézzék elő.

Az írás és a könyvnyomtatás nem elég erős ahhoz, hogy megakadályozza az effajta mítoszok terjedését. Képes azonban megőrizni olyan, múltra vonatkozó följegyzéseket, melyek nem egyeztethetők össze a mítoszokkal, melyek aláássák őket; vagyis följegyzéseket arról a múltról, mely kínossá és kényelmetlenné vált, melyről az emberek valami oknál fogva nem kívánnak tudni, noha esetleg jobb lenne nekik, ha tudnának. Megszabadíthatná őket attól a veszélyes illúziótól, hogy a múlt a hősök és gazemberek, a jó és rossz, a helyes és helytelen puszta küzdelmének tekinthető. Nem szabad semmibe venni a mítoszokat, de szó szerinti értelmezésük sem javasolt. Az írás és a nyomtatás így elősegíti, hogy az emlékezet ellenállhasson a manipulációnak.⁵³

Az ellenállás folyamatában a történészekre is szerep vár. Hérodotosz úgy gondolta, hogy a történetírók az emlékezet, a dicső tettek emlékeztetének őrői. Jómagam inkább a társadalmi emlékezet családi szégyenfoltjai, – vagy ahogy a tudománytörténész Thomas Kuhn mondja – az „anomáliák” őrzőinek tekintem a történészeket: ezek az anomáliák tárják föl a nagy és nem oly nagy elméletek gyöngé pontjait.⁵⁴ Egykor létezett a „Remembrancer”⁵⁵ tisztsége. Voltaképp az adószedőt illeték ezzel az eufemisztikus címmel. E tisztségviselő feladata volt, hogy emlékeztesse az embereket arra, amit szerettek volna elfelejteni. A történész egyik legfontosabb funkciója, hogy ilyen emlékeztető legyen.

Fordította: Ábrahám Zoltán

JEGYZETEK

- ¹ „A múlt könyvéből neveteket kitörli” (ford. Németh László)
- ² Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 1925; vö. uő: *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective*. Paris, 1941, továbbá: *The Collective Memory* (angol ford.). New York, 1980 (eredeti kiadása: 1950); Lowenthal, David: *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, 1985, 192. skk.; Hutton, Patrick H.: *History as an Art of Memory*. Hannover-London, 1993, 73-90.
- ³ Bartlett, Frederick C.: *Remembering: a Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge, 1932. 296. skk.; Douglas, Mary: Maurice Halbwachs. In *In the Active Voice*. London, 1982. 268. (korábbi megjelenése: 1980)
- ⁴ Bloch, Marc: *Mémoire collective, tradition et coutume*. In *Revue de Synthèse Historique*, 40 (1925) 73-83; vö. Connerton, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge, 1989. 38.
- ⁵ Goubert, Pierre: *The French Peasantry in the Seventeenth Century* (angol ford.). Cambridge, 1986. 77. (eredeti kiadása: 1982)
- ⁶ Connerton: *i.m.*; Fentress, James – Wickham, Chris: *Social Memory*. Oxford, 1992.
- ⁷ Thompson, Paul: *The Voice of the Past*. Oxford, 1988. (első kiadása: 1978).
- ⁸ Davis, Natalie Z.: *Fiction in the Archives*. Cambridge, 1987.
- ⁹ Nora, Pierre (szerk.): *Les lieux de mémoire*. I-VII. k. Paris, 1984-1992.; vö. Le Goff, Jacques: *Histoire et mémoire*. Paris, 1988; Hutton: *i.m.*, különösen 1-26; Samuel, Raphael: *Theatres of Memory*. London, 1994.
- ¹⁰ Vansina, Jan: *Oral Tradition* (angol ford.). London, 1961., átdolgozott változata: *Oral Tradition as History*. Madison, 1985.
- ¹¹ A *memoirs* (emlékiratok) a latin *memini* (emlékezem) igére vezethető vissza, a „records” (visszaemlékezések) és a „ricordari” etimológiája pedig közös: *recordor* (lat.) a.m. megjegyzek, visszaemlékezem – a ford.
- ¹² Owen, Stephen: *Remembrances*. Cambridge, Mass., 1986. 114.; vö. Fussell, Paul: *The Great War and Modern Memory*. Oxford, 1975.
- ¹³ Nora (szerk.): *i.m.* I. k. XVII-XLII.
- ¹⁴ Yates, Frances: *The Art of Memory*. London, 1966; vö. Bartlett: *i.m.* 11. fejt.
- ¹⁵ Nipperdey, Thomas: Der Kölner Dom als Nationaldenkmal. In *Nachdenken über die deutsche Geschichte*. München, 1981, 156-171.; Ozouf, Mona: Le Panthéon. In Nora (szerk.): *i.m.* I. k. 139-166.
- ¹⁶ Warner, W. Lloyd: *The Living and the Dead*. New Haven, 1959; Amalvi, Christian: Le 14-Juillet. In Nora (szerk.): *i.m.* I. k. 421-472.; Larsen, Sidsel S.: The Glorious Twelfth: the Politics of Legitimation in Kilbroney. In P. Cohen, Anthony (szerk.): *Belonging*. London, 1982. 278-291.
- ¹⁷ Hutton: *i.m.* 75-84.
- ¹⁸ Lévi-Strauss, Claude: *Tristes tropiques* (angol ford.) London, 1973. 220-221. Eredetileg: 1955; magyar kiadásában: *Szomorú trópusok*. (ford. Örvös Lajos), Budapest, 1994. 271.

- ¹⁹ Pred, Alan: *Place, Practice and Structure*. Cambridge, 1986.
- ²⁰ Bastide, Roger: Mémoire collective et sociologie du bricolage. In *Année Sociologique*, 1970, 65-108.
- ²¹ Bartlett *i.m.* 204 skk., 299.; Warburg, Aby: *Gesammelte Schriften*. I-II. k. Leipzig-Berlin, 1932; Gombrich, Ernst H.: *Art and Illusion*. London, 1960; magyarul: *Művészet és illúzió. A képi ábrázolás pszichológiája*. (ford. Szabó Árpád) Budapest, 1972; Lord, Albert B.: *The Singer of Tales*. Cambridge, Mass. 1960.
- ²² Fussell *i.m.* 317 skk.
- ²³ Uo. 137. skk.; John Bunyan két művének magyar nyelvű újrakiadása: *A zárandok útja. A jelenvaló világból az eljövendőbe; Bövölködő kegyelem. A bűnösök közül elsőnek*. (ford. Szabadi Béla, Czákó Jenő) Budapest, 1990.
- ²⁴ Tindall, William Y.: *John Bunyan, Mechanick Preacher*. New York. 1934. 22 skk.
- ²⁵ Joutard, Philippe: *La Sainte-Barthélemy: ou les résonances d'un massacre*. Neuchâtel, 1976.
- ²⁶ Kessler, Johan: *Sabbata (1540)*. Schiess, T. (szerk.), Leipzig, 1911. 23 skk.
- ²⁷ Trompf, Garry W.: *The Idea of Historical Recurrence in Western Thought from Antiquity to the Reformation*. Berkeley, 1979.
- ²⁸ Burke, Peter: The Myth of 1453: Notes and Reflections. In Erbe, Michael et al. (szerk.): *Querdenken: Dissens und Toleranz im Wandel der Geschichte: Festschrift Hans Guggisberg*. Mannheim, 1996. 23-30.
- ²⁹ Lord *i.m.*
- ³⁰ Burke, Peter: Le roi comme héros populaire. In *History of European Ideas*, 3 (1982), 267-271.; uő: How to be a Counter-Reformation Saint. In Greyerz, Kaspar von (szerk.): *Religion and Society in Early Modern Europe*. London, 1984. 45-55, újrakiadva in Burke, Peter: *Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and Communication*. Cambridge, 48-62.
- ³¹ Allport, Gordon W. – Postman, L.: The Basic Psychology of Rumour (eredetileg: 1945), újrakiadva In Schramm, Wilbur (szerk.): *The Process and Effect of Mass Communication*. Urbana, 1961. 141-155.
- ³² Freud, Sigmund: *Die Traumdeutung*, 1899. (*Az álomfejtés*. Budapest, 1985, Hollós István fordítását átdolgozta Meller V. Ágnes)
- ³³ Guénéé, Bernard: Temps de l'histoire et temps de la mémoire au Moyen Age. In *Politique et histoire au Moyen Age*. Paris, 1981. 253-263. (eredetileg: 1976-1977); Clanchy, Michael T.: *From Memory to Written Record*. London, 1979; Wickham, Chris J.: Lawyer's Time: History and Memory in Tenth- and Eleventh Century Italy. In Mayr-Harting, Henry – Moore, Robert I. (szerk.): *Studies in Medieval History Presented to R. H. C. Davis*. London, 1985. 53-71.
- ³⁴ Foisil, Madeleine: *La révolte des nu-pieds*. Paris, 1970. 188-194.; vö. Fentress – Wickham *i.m.* 109.
- ³⁵ Schudson, Michael: *Watergate: How We Remember, Forget and Reconstruct the Past*. New York, 1993. (eredetileg: 1992). 60.
- ³⁶ Vö. Larsen: *i.m.* 1982. 280.

- ³⁷ Macdonagh, Oliver: *States of Mind*. London, 1983. 1. fejt.
- ³⁸ Idézi Levinson, Leonard L.: *Bartlett's Unfamiliar Quotations*. London, 1972. 129.;
 vö. Buckley, Anthony: We're Trying to Find our Identity: Uses of History among
 Ulster Protestants. In Tonkin, Elizabeth et al. (szerk.): *History and Ethnicity*. New
 York, 1989. 183-197.
- ³⁹ Michalek, Boleslaw: *The Modern Cinema of Poland*. Bloomington, 1973. 11. fejt.
- ⁴⁰ Barnes, John: The Collection of Genealogies. In *Rhodes-Livingstone Journal*, 5
 (1947), 52.; Watt, Ian – Goody, Jack: The Consequences of Literacy. In
Comparative Studies in Society and History 5 (1962-1963), 304-345.
- ⁴¹ Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O. (szerk.): *The Invention of Tradition*.
 Cambridge, 1983.
- ⁴² Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen*. London, 1976, különösen 336. skk.
- ⁴³ Larsen: *i.m.* 1982; Bell, Desmond: The Traitor within the Gates. In *New Society*,
 3 (1986), jan., 15-17.; Buckley: *i.m.*
- ⁴⁴ Martin, Jean-Clément: *La Vendée et la France*. Paris, 1987. 9. fejt.
- ⁴⁵ Wickham: *i.m.*; vö. Fentress – Wickham *i.m.* 87-143.
- ⁴⁶ Görögül az *amnészia* a.m. „felejtés”, az *amnésztosz* pedig (ebből ered az amnesztia)
 a.m. „amire már nem emlékeznek”, ill. „feledékeny” – a ford.
- ⁴⁷ Burke, Peter: *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven, 1992. 110-111.
- ⁴⁸ Connerton: *i.m.* 14.
- ⁴⁹ Rouso, Henry: *The Vichy Syndrome* (angol ford.) Cambridge, Mass, 1991. (eredeti-
 leg: 1987.)
- ⁵⁰ Vö. Erikson, Erik H.: In Search of Gandhi. In *Daedalus*, 1968, 695-729, különö-
 sen 701. skk.
- ⁵¹ Reik, Theodor: Über kollektives Vergessen. In *International Zeitschrift für*
Psychoanalyse 6 (1920), 202-215.
- ⁵² Watt – Goody: *i.m.* 310.
- ⁵³ Schudson: *i.m.* 206.
- ⁵⁴ Kuhn, Thomas S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 1962. 52-53. Ma-
 gyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete*. (ford. Bíró Dániel) Budapest, 1984. Ld.
 Az anomáliák és a tudományos felfedezések létrejötte című fejezetet, 80-96.
- ⁵⁵ Szó szerinti értelemben: emlékeztető – a ford.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS EMLÉKEZET

ALBRECHT GÖSCHEL

Nyugat és Kelet feszültségei Mentalitáskutatás egy „kultúra-, elbeszélés-, és emlékezetközösségben”¹, a Német Szövetségi Köztársaság új szövetségi államaiban *

I. Bevezetés

Jelen cikk alapjául a Deutsches Institut für Urbanistik [Német Urbanisztikai Intézet] kutatási programja szolgál, mely annak vizsgálatát tűzte ki célul, hogy miképp változtak meg Németország új szövetségi államaiban 1990 után a kultúráról alkotott képzetek és fogalmak. E kutatási cél, megfogalmazóinak szándéka szerint azt a nyolcvanas évek végén a „rég” Szövetségi Köztársaságban kezdett vizsgálódást folytatja, mely annak feltárására irányult, hogyan alakultak át a kultúrával kapcsolatos fogalmak az egymást követő generációkban.² A késő húszas évek úgynevezett szkeptikus³, más néven „légvédelmi kisegítő szolgálatos” nemzedékétől a negyvenes években születetteken át (mely a 'hatvannyolcasok' nemzedékeként vonult be a Szövetségi Köztársaság történetébe⁴) az ötvenes években születettek generációjáig (ők a hetvenes években kezdték nyomatékosan artikulálni az általuk követendőnek tartott kulturális mintákat⁵) tartó fejlődés egy sor kultúrafelfogást eredményezett. E fejlődés nem írható le az értékváltás klasszikus tétele segítségével⁶ 'individualizálódásként', vagy az „önmegvalósítás értékeinek” folytonos érvényre juttatásaként, hanem – a generációk közti versengésnek és a gazdasági változásoknak köszönhetően – mindig sajátos önértelmezésekhez és kulturális képzetekhez vezetett. Végül pedig tömören összefoglalva a következő megkülönböztetéseket tehetjük: a húszas

* A tanulmány eredetileg *Mentalitätsforschung in einer „Kultur-, Erzähl und Erinnerungsgemeinschaft”* címmel jelent meg. A tanulmányt kissé lerövidítettük és megszerkesztettük.

évek végi nemzedék orientációját az értékfogalmak, a negyvenes években születettéket az információ és az elemzés, az ötvenes évekéit a kommunikáció, a hatvanas években születettéket pedig a megkülönböztetés és az esztétizálás határozta meg.⁷ (Ezzel igazolódott az egyik munkahipotézisünk, mely szerint Bourdieu megkülönböztetés-elmélete⁸ nemcsak egy meghatározott időpontban adott osztály- és egyenlőtlenségstruktúrákra, hanem a kulturális és társadalmi fejlődés folyamataira is alkalmazható.)

Az új német szövetségi államokra vonatkozó vizsgálódást illetően azt a kérdést kell föltennünk, hogy kimutathatók-e az NDK-ban is a kulturális dinamikának az előbbihez hasonló mechanizmusai, és ha igen, milyen kultúrafelfogásokat kaphatnánk belőle eredményként. Néhány újabb kutatás szerint az NDK-ban is sajátos profilja volt az egyes generációknak, melyet a nemzedékek versengése és a megkülönböztetés iránti igény rajzolt ki; e profilok átfogó önértelmezésekhez vezettek abban az értelemben, hogy e generációk különböző kultúrafelfogásokat képviseltek, még ha esetleg másképp is kell megválasztanunk a generációkat elhatároló szempontokat, mint Nyugaton.⁹ Más kutatók szerint épp ellenkezőleg, a fejlődés az NDK-ban „jegelődött”¹⁰, s csak mára robbantak ki a szükséges konfliktusok. Bármiképp álljon is a dolog, olyan beállítódásokra és értékelésekre vonatkozó önértelmezések és -tematizálások után kutatunk az új szövetségi államok népességében, melyek a szűkebb értelemben vett kultúrával, azaz a művészettel vagy kulturális intézményekkel kapcsolatos megállapításokon a kereslet/szükséglet tanulmányozásának céljával lépnek túl. Ez a kutatási terv módszertanilag nyílt, élettörténeti interjúkra támaszkodik, melyeket kizárólag kvalitatív szövegelemzéssel értékelünk ki.

A program jelenlegi stádiumában (1995 vége) sajnos még nem tudunk az egyes generációs rétegekről, 'tipikus' kultúrafelfogásokról megállapításokat tenni. Csak az első próbainterjúkból adódó benyomásainkat adhatjuk vissza, ezeket hozhatjuk összefüggésbe a hipotézisekkel, melyek mostanáig irányították a vizsgálódást.

II. „Tárgyasult” élettörténetek: az „áldozatok” emlékezete

Abból, ahogyan eddigi beszélgetőpartnereink bemutatták magukat, az elbeszélők „tárgykaraktere” domborodott ki, vagyis az, hogy tárgynak tekintik magukat: nem úgy idézik föl élettörténetük döntő fordulatait, mint

saját döntéseket, hanem külső adottságként, kényszerként, amelyek bekövetkeztét nem befolyásolták, sőt nem is befolyásolhatták, s amelyek helyenként egyenesen átláthatatlanok is voltak számukra. Ez az első benyomás megerősíti az NDK népeiségének mentalitására vonatkozó NDK-beli szociológusok tételét¹¹, jelesül, hogy a hajdani NDK-állampolgárok meghatározó módon tárgyként, sőt áldozatként értelmezték saját személyüket, és ennek megfelelően formálták élettörténetüket is. Teljesen plauzibilisnek számít ez a tétel egy olyan társadalomban, melyben számtalan, s mindenkéltől az összes lényegi, az élettörténetet is meghatározó döntés az apparátusok és intézmények kezében volt. Manapság gyakran esik szó arról, hogy az egyesítés feltételei sem korrigálták, hanem épp ellenkezőleg, csak tovább erősítették ezt az önészlelést. Mindazonáltal az mégis meglepő lehet, hogy alig van eltérés a korcsoportok között abban, ahogy egyes személyek magukat tárgyként, áldozatként élik meg. Ennek okát abban látjuk, hogy az NDK szocialista programjával szemben, mely szerint minden polgárnak, de legalábbis az uralkodó osztálynak történelme szubjektumává kell válnia, a tervgazdaság és a „nevelésdiktatúra” valamiféle olyan tárgy tudatot rögzített, mely másutt a korakapitalizmus korában jellemezte a munkásosztályt. A marxista elmélet vulgarizált tétele – nevezetesen hogy az objektív feltételek határozzák meg az emberek tudatát – csak tovább erősíthette ezt az önészlelést. Hogy a marxizmus nyomot hagyott az élettörténeteken, azt más interjúk is közvetlenül alátámasztják.¹²

Az egykori NDK-állampolgárokkal készített interjúkban saját személyük eltárgyasítására is több jelet találtunk. Azt például, hogy mi értékes számukra, nem személyes ítélet alapján döntötték el, hanem mint objektíve fontosat tartották értékesnek. Ízlésítételek föl sem vetődtek. Helyükbe, például műalkotások megítélésakor, az egyes személyek vagy művek általános és elfogadott jelentőségére vonatkozó reflexiók léptek. Hasonlóan emlékeztek az NDK történetének fontos dátumaira is. Hogy ezek mit jelentettek számukra, attól függött, hogy milyen helyi értéke volt/van az eseménynek az NDK „objektív” történelmében.

A tárgyiasítási tendenciának látszik az a hajlam is megfelelni, hogy saját személyükről beszélvén igyekeznek elkerülni az „én”, vagyis az egyes első személy használatát, s inkább „az ember”-ről beszélnek. Az összes eddig kifagगतott interjúalany az első néhány órát messzemenően az „én” szó használata nélkül küzdötte végig, s csak nagyon sokára, és állandóan a rájuk,

mint individuumokra irányuló kérdéseinkkel szembesülve jutottak el ehhez a szóhoz.

Az interjúkban a feltételeket döntően megszabó, az egyes embert tárggyá tevő intézményként egyfelől a család jelenik meg, másfelől pedig – különböző formáiban, „társadalmi” és igazgatási szervezetként – az állam. Ezzel ugyanakkor az NDK „objektív” struktúrájára vonatkozó láttelekek is megerősítést nyernek az egyéni önészlelés szintjén; jelen esetben az úgynevezett köztes struktúrák, tehát például az autonóm ifjúsági kultúra hiánya (az egykorúak önmaguk meghatározta csoportjaival [peer group]), legalább a nyolcvanas évek közepéig¹³. Beszélgetőpartnereink fiatalként elsődlegesen olyan intézményekhez és szervezetekhez tartoztak, amelyek formáját emiatt különösen a felnőttek világa szabta meg, s ennél fogva inkább a kulturális hagyomány megőrzésére, mintsem újításra, s főleg nem konfliktusra törekedtek. Ez a feltétel Nyugaton is érvényesült egészen a hatvanas évek kezdetéig¹⁴, ám a késő ötvenes, és mindenekelőtt a hatvanas évek ifjúsági mozgalmainak kibontakozásától kezdve egyre jobban veszített jelentőségéből. Az NDK-nak a hivatalos önértelmezés szerint haladásra és újításra berendezkedett társadalmi ilyen módon mozdulatlan, haladás- és újításellenesnek bizonyult, nem elitjeinek előregedése, nem is valamiféle rá kényszerített gazdaságpolitika, hanem saját struktúrái miatt. A kulturális újításnak, amely Nyugaton a legfontosabb művészi törekvés, és a mindennapok kultúráját is megszabja, úgy látszik, az NDK egyetlen nemzedékében sincs elsődleges helyi értéke.

Szembeszökők azok a rétegspecifikus különbségek is, melyek az interjúkban kifejezésre jutnak. Így például mindazoknak, akik felemelkedtek a munkásságból, az állam „objektumából” és egyfajta polgári középréteghez tartoztak (mely mindenekelőtt egyházi körökben maradt fenn), azt kellett tapasztalniuk, hogy tartósan megbélyegezte őket családi háttérük. Különösen radikális szocialista álláspontra hajlamosak a „kétszeresen hontalanok”, tehát azok, akik a munkásságból a vezető káderek közé emelkedve – a társadalmi és területi mobilitás révén (pl. a keleti vidékekről, vagy a határterületekről elvándorlók) – elvesztették lokális értelemben vett hazájukat is. Ez a jelenség is kézenfekvőnek látszik, bár a radikalizálódásban mind az értelemkeresés, a szellemi és érzelmi pót-haza keresése (melyre a szocializmus utópiakonstrukciójában is ígéretet tett¹⁵), mind a hálából fakadó kötődés tükröződik, mellyel a felemelkedők hitük szerint adócai voltak államuknak.¹⁶

A beszélgetések során olyan vélemények, belátások és értékelések is megfogalmazódtak, melyek nem magyarázhatók ilyen egyszerűen az NDK-ra jellemző struktúrákkal. Sok interjúalanyunk arról tudósított, hogy már igen korán, a nyolcvanas évek elejétől kezdve elkerülhetetlennek tartotta az NDK összeomlását; s úgymond megsejtette, vagy belátta az emberi fáradás hiábavalóságát, mégis lehetetlen volt búcsút intenie a múltnak. Kialakult az „emberi törekvések hiábavalóságának” légköre. A szocializmus modelljén való továbbmunkálkodás kötelezettsége tehát e kötelezettség hiábavalóságának fölismerése ellenére érvényben maradt. Különösen érzékenyen és nyomatékosan fogalmazzák meg ezt az ellentmondást az imént említett „radikális” felemelkedők: szemükben szinte külön alakot ölt a hiábavalóság. Ezt a „fejedelem fölvilágosításának” értelmetlenségében, vagyis abban a teljességgel hatástalan próbálkozásban élték meg, hogy a vezető kádereket szembesítsék az NDK realitásával, vagy „ézszerű” döntésekre bírják őket, miközben „alulról” úgy gondolták, hogy ezek a döntések vagy tanácsok nem ellentétesek a szocializmus elveivel, hanem egyenesen a legteljesebb összhangban vannak velük.

Az élettörténeteknek ebben az állandó elemében olyan ellentmondás nyilvánul meg, melynek valódi jelentősége csak a szocializmus tanításából érthető meg: a szocializmus radikális pozíciót elfoglaló híve számára az élcsapat-párt elképzelésének szellemében úgy kellett megjelennie a politikai elitnek, tehát a párt- és állami vezetőknek, mint akik a bölcsességet és a távolba látást testesítik meg. A szocializmus hierarchia-elve abból indul ki, hogy a csúcson mintegy természetfölötti módon koncentrálódik a politikai, az intellektuális, a tudományos és az erkölcsi kompetencia, hogy ezek az elitek „mindent látnak”, még akkor is, ha az „alulról” nem is vehető észre. Ez a hierarchia-modell ellentétes azzal, ahogyan a népszerűséget Nyugaton értik: ott a népszerű személyiséget, tehát a vezető politikust is, mindenki látja, ő maga azonban valójában senkit sem észlel.¹⁷ Az NDK-elit fölvilágosítását célzó hiábavaló fáradozás a szocializmus meggyőződéses hívei számára nem annyit jelentett csupán, hogy bepillanthattak minden politikai apparátus elkerülhetetlen fogyatékosságaiba, hanem elveik és normáik mély kudarca is nyilvánvalóvá vált. Ennélfogva az interjúkban meglepően nagy teret kap e folyamat, hiszen nem relativizálható, vagyis nem intézhető el egy odavetett utalással a politikai vezetés alkalmatlanságáról, vagy arról, hogy a hatalmon levők, mint személyek, túl magas követelményekkel találták szembe magukat.

Az NDK bukásában a „fejedelem felvilágosításának” sikertelenségéből fakadó kudarcérzés, mely felvilágosítás már, mint olyan, ellentmondott a mindent látó, mindenről gondoskodó vezérről alkotott képzeteknek, az utat tévesztés, a morális megtévesztettség benyomásával fonódik össze. A történelem effajta értelmezése nem azt sugallta beszélgetőpartnereink számára, hogy saját hibáikra reflektáljanak – például arra, hogy egy gondoskodó vezérben, egyáltalán, valamilyen vezetésben így megbíztak – hanem újra csak az áldozatérzést erősítette.¹⁸

A politikai rendszer „észre” térítésére irányuló próbálkozások során a felvilágosítók a tudósítások szerint olykor egészen önmaguk teljes kizsige-reléséig, az egészségüket veszélyeztető erőfeszítésig, az áldozatkészség leg-végű határáig elmentek. Hihetőnek látszik, hogy a szocializmus meggyő-ződéses hívei olyan helyzetben voltak, amely áldozat-magatartást követelt meg, s hogy ez erősíthette azt az önészlelésüket, hogy valóban azok is. An-nál meghökkenőbb, hogy ellenzékiek is – például a már említett, egyházi kötődésű polgári körökből – nemcsak készek az áldozat-szerepre, hanem el-várják másoktól is. Kitartani azon a helyen, ahol állni rendeltetett: ez a ma-gatartásminta mindkét oldalt megköti. Gyökerei egészen a porosz köteles-ségtudásig és a protestáns rigorizmusig nyúlnak vissza.¹⁹ A kötelességtudat, illetve az elfogadókészség értékéhez való olyan kötődéssel találkozunk itt, amilyen Nyugaton is létezett a hatvanas évek elejéig, azonban ott az utolsó évtizedek folyamán lényegében felbomlott.²⁰ Helmuth Plessner korai vizs-gálódásait követve arra a megállapításra juthatunk, hogy a kötelesség értéke-ihez való effajta kötődésben valamiféle közösségi orientáció fejeződik ki, mely, ellentétben a nyugati civilizációk társadalomközpontú gondolkodásá-val, Németországban erőteljesebb formában nyilvánult meg, és hosszabb ideig meghatározó maradt.²¹ A politikai, nemzeti vagy állami együttélés alapjaként az NDK is megőrizte ezt a közösség-eszmét, s megpróbálta a szolidaritás normáján keresztül a szocialista modellbe integrálni.

Minden interjú idejének nagy részét az töltötte ki, hogy az interjúalany igazolni próbálta, miért élt egyáltalán az NDK-ban, jóllehet a kérdező nem foglalt el semmilyen álláspontot, s főleg nem tett szemrehányást ebben a te-kintetben. Az interjúalanyoknak nyomasztó indoklási és magyarázkodási kényszerük volt saját magukkal szemben. Ám azzal, hogy élettörténetüket nem saját döntéseik alapján „szerkesztették”, ezek a magyarázkodások is ke-vésbé arra a kérdésre irányulnak, hogy melyek voltak életük fordulópontjai,

illetve, hogy milyen téves ítéletalkotásaik vagy döntéseik voltak. Végképp nem érintik azt a témát, hogy életük még hátralevő szakaszában milyen lehetőségeik nyílhatnak korábbi tetteik fölülvizsgálatára – kivéve néhány egészen fiatal beszélgetőpartnerünket. Az idősebbek egy föloldhatatlan ellentmondás fagyaként jelentették meg magukat: szent és sérthetetlen, ideális elvárások és ezek elkerülhetetlenül kudarca rabjaiként. Nem az individuum vallott tehát kudarcot, ő csak „törbeesett”, a szükségszerű, nélkülözhetetlen ideál, és az ideál pontosan ilyen szükségszerű logikai kudarca közti kibékíthetetlen ellentét csalta kelepcébe. Nem olyan hibák – legyenek azok akár a politika, akár saját maga hibái – vezettek a kudarchoz, melyek elkerülhetők lettek volna, hanem ellentétes, ám önmagukban konzekvens struktúrák, folyamatok, fejlemények.

Mivel pedig ebben az értelemben az NDK megszünte sem tekinthető olyan kudarcnak, melynek valami tévedés volna az oka, vagyis amelyben elkerülhető tévedések összegződtek volna, ezért ebből a történelmi eseményből sem fakadnak mély kisebbségi érzések. A Nyugattal szembeni ellenérzések – melyekben eddig az öszszes beszélgetőpartner osztozott, s melyek természetesen a nyugati technikai, gazdasági és szervezőkészségek iránt érzett csodálattal is keveredhetnek –, változatlanul továbbélnek, sőt helyenként föl is erősödtek. Ezeknek az ellenérzéseknek nem csupán alapjául szolgál az erkölcsi felsőbbrendűségi érzés, hanem ez az érzés még jelentős mértékben meg is növekedett az utóbbi időben.

III. „Tragikus közösség” versus „ironikus társadalom”

Biztosan nem szabad túlértelmeznünk benyomásainkat, melyek kevés interjú alapulnak, s ráadásul csakis előzetes értékelést adhatunk. Abból is kiindulhatnánk, hogy elviselhetetlen kognitív disszonanciát jelentene annak beismerése, hogy hiábavalóan éltük le életünket: ez az érzés az egykori NDK népességének a körében erőteljesen jelen is van. Ezek az első bizonytalan megállapítások, melyek a szűkebb értelemben vett kultúrafogalommal még nem hozhatók összefüggésbe, mindazonáltal mégis utalnak az önbeutamatás valamilyen alapvető szerkezetére, mely röviddel az egyesülés után megfogalmazódott, és amely a jelenlegi program munkahipotéziseként szolgál: az a sejtés nevezetesen, hogy az NDK magát „tragikus” társadalomként tematizálta, szemben az NSZK-val, mely inkább „ironikus” tár-

sadalomként.²² Ha ezt az ellentétet tovább tágítjuk, bevonva a „közösség” és a „társadalom”²³ említett ellentétét is, ez azt jelentené, hogy Kelet és Nyugat szembenállása a „tragikus közösség” és az „ironikus társadalom” szembenállása volna, és hogy Keleten a magatartásformák vagy kultúraértelmezések a „tragikus közösség” témája, illetve e téma változatai, és alkalmasint transzformációi körül forognak. A különböző generációkat ebben az értelemben e téma „variációiként” kellene fölfognunk, miközben teljesen bizonytalan, hogy ezek a variációk hasonló típuskonstrukciókhoz vezetnek-e, mint Nyugaton. A következő részben az effajta önbemutató elgondolható implikációit fogjuk röviden, hipotézisekként fölvázolni.²⁴

Az látszik értelmes eljárásnak, ha az NDK társadalmának „tragikus” és „közösségi” alkatát a Nyugattal való egybevetésből domborítjuk ki.²⁵ Különböző szinteken számíthatunk különbségekre Kelet és Nyugat között, így például az idő-, a tér-, a tárgy- és az utópia felfogásában.

III. 1. Az idő emlékezete

Az NDK olyan közösségként határozta meg magát, mely a szolidaritás elvében jut kifejezésre. Ez a szolidaritás, a keresztény jótékonyság mintájára, az érzelmileg egymás iránt érdeklődők közösségét konstituálja, s nem racionális érdekiegyenlítést eredményez, mint a pluralista társadalmakban. Ez a közösség pedig, mint szocialista közösség, a fasizmus barbárságától a kommunizmus utópiája felé vezető úton halad. Mint közösséget, valami múltbéli, a történelemben konkrétan rögzített rossztól – a weimari köztársaságtól, a harmadik birodalomtól és a II. világháborútól – való távolságtartás, s valami elérendő jóra való törekvés élteti, melynek helye bár kevésé pontosan jelölhető ki a történelemben, ám amelyet mégis ugyanolyan konkrétan kell tekintenünk, mint a múltat. A jelen az effajta konstrukcióban mindig csak átmeneti szituáció, és csakis valamiféle jövőre vonatkoztatva nyer értéket. A posztulált ismétlési kényszer veszélye fenyegeti, vagyis hogy visszahullik a rosszba, melyből jött.²⁶ Ez azt jelenti, hogy a jelen sohasem önmagából származtatja értékét, hanem mindig csak valamilyen elérendő célra vonatkoztatott tételezésből. Ezzel a képzzettel az NDK a „németek boldogtalan tudatát” [*unglückliches Bewußtsein der Deutschen* – Nietzsche]²⁷ tartotta fenn, azt a tudatot, hogy sohasem a jelenben, hanem mindig a tegnapi és a holnaputánban élnek, szemben a Nyugattal, mely a pillanathoz, a jelenhez igazodik, ezzel azonban az NDK szemében el is ve-

szíti létértelmét és létjogosultságát, hiszen e Nyugat valamifajta perspektíva nélküli „nyomorúságos jelenre” bízta rá magát.

Mindazonáltal nemcsak a jövővel, hanem a múlttal kapcsolatos beállítódás szempontjából is ez a funkció- vagy átmenet-felfogás a meghatározó. Ha a jövőt, az utópiát elszalasztjuk, az a veszély fenyeget bennünket, hogy abba a múltba esünk vissza, amelyiktől éppen eltávolodni igyekszünk. S ráadásul, ha nem érzük el ezt a jövőt, értelmetlenné válnak a felé vezető úton hozott áldozatok. A jelen tehát újra és újra azt a fenyegetést jelenti, hogy bűnössé válunk az áldozatokkal szemben, ha nem tesszük eleget küldetésünknek, elhivatásunknak.²⁸ Bűnt követünk el a fasizmus áldozataival szemben, ha nem valósítjuk meg az utópiát; a jelen átmeneti állapotként leértékelődik, a jövő számára szolgáló eszközzé értéktelenedik; s végül az utópia egyetlen alternatívája²⁹ az ismétlési kényszerben jelentkező apokaliptikus fenyegetés: mindez az időnek a fenti, és az NDK-ban széles körben elterjedt felfogásából következik. Ez sejthetőleg továbbra is hat, még ha nem is tudjuk, milyen mélyen, és a népesség mely csoportjait érinti.

Mivel pedig a cél, melyet a jelennek szolgálnia kell, nem csupán fölötébb homályosan, hanem átfogóan fogalmazódik meg, s tendenciájában túl magas követelményt támaszt, ezért a közösséget a kudarc veszélye kíséri végig az útján. E kudarc aztán nemcsak, hogy a jövő más alternatíváihoz – és alkalmasint elfogadható megoldásokhoz – nem vezet, hanem azzal fenyeget, hogy a közösség visszahull a múltba, melyet meg kívánt haladni, s melyet a fasizmus, a barbárság és a káosz jellemez.³⁰

III. 2. A tér közössége

Az élet teréhez, helyszínéhez, vagy territóriumához fűződő kapcsolatra is egy ismert minta alakult ki az NDK-ban. A közösségnek, amelyik valamely magas célhoz vezető küzdelmes útját járta, szükségképpen azt az elképzelést kellett kialakítania magában, hogy „ellenségekkel van körülvéve”. Térbeli elhatárolás segítségével határozta tehát meg magát. Az NDK ezt a berlini fallal, a Nyugattal szemben megnyilvánuló dekadencia-gyanúval, a Kelettel szemben pedig a hagyományos kultúrfőlény éreztetésével teremtette meg: mindezek persze ellentétben álltak a népek közti megértés hivatalosan deklarált szölamával. Mint az újjáépítést követő években fölismerhettük, az idegenellenesség szükség-

szerű alkotóeleme a közösség önértékelésének, ha az fenyegetett közösségnek fogja föl magát. Még ha az NDK lakosságának bizonyosan nagy része teherként élte is meg az utazási szabadság korlátozását, mindenképpen föltételezhetjük, hogy egyúttal jelen volt és erőteljesen hatott a saját határokon belüli fenyegetettség érzése, sőt a határok mögé zárkózás vágya is. „Ich fühle mich in Grenzen wohl” [Határok között jól érzem magam/Igencsak határok között érzem magam], írja kétértelműen Sascha Anderson³¹, Heiner Müller pedig még az egyesítés idején is egészen elfogulatlanul beszélt arról, hogy aligha lehet életképes a színház ellenségkép nélkül. Az NDK „kiárúsítása” az egyesülés után biztosan még egyszer igazolta és megerősítette ezeket a képzeteket. Itt sem tudjuk, hogy milyen széles körben terjedtek el e fenyegetettség-képzetek, és milyen formákban jelentkeznek a különböző generációknál. Azt azonban nem lehet nem látnunk, hogy máig vannak olyan törekvések, melyek elhatárolódás segítségével igyekeznek valamiféle NDK-identitást kialakítani.

Nyugaton is hosszú ideig nagy jelentőségük volt az ellenségkép-konstrukcióknak és elhatárolódásoknak, és ezek – mint a külföldiek elleni támadások mutatják –, meghatározott csoportokban ma is változatlanul továbbélnek. A hatvanas évek óta azonban, legalábbis a fiatalabb generációk körében megjelent a határoktól való elszakadás vágya, és lemondtak a területtel kapcsolatos képzetekről, mint a nemzeti és kulturális identitás alapjáról. A közös cselekvések alapjaként a differenciáló érdekek vagy célok léptek a helyileg vagy területileg meghatározott, kevésbé differenciált közösségképzetek helyébe³², s ezeket a differenciálódással szemben az új helyi identitásokra támaszkodva föllépő próbálkozások (ahogyan ezek, pl. az új társadalmi mozgalmakban, kifejezésre jutnak) sem tudták semmisé tenni. A regionális összefüggések – pl. mint kulturális térségek –, nem mondanak ellent ennek az értékelésnek. Legyenek a Nyugaton a helyek vagy régiók kiválasztásával összekapcsolódó célok akár életminőséghez, élménydimenzióhoz vagy karrierépítéshez köthetők, annyi bizonyos, hogy az identitás kialakulásának alapjaként nem beszélhetünk az adott lokalitáshoz, illetve territóriumhoz való, mintegy természet adta kötődésről. Mindenesetre kérdéses, hogy nem egyre inkább egyéni választások váltják-e majd fel az új szövetségi államokban is a területhez kötődő közösségfelfogásokat, s hogy ez a népesség mely csoportjainál következhetne be.

III. 3. Tárgykultúra és muzealizáció

A „tragikus közösség” és az „ironikus társadalom” közti különbségek eltérő beállítódásokat határoznak meg a tárgyakkal szemben is, legyen szó akár berendezésről, szerszámról, akár műalkotásról. Az NDK-t ebben az összefüggésben „funkciótársadalomként” vagy „funkciógazdaságként” írták le, szemben a Nyugattal, mely úgymond „élménytársadalommá” vagy „élménygazdasággá” fejlődött³³ – ez is olyan megkülönböztetés, mely csak tendenciájában vagy összehasonlításképpen léphet föl az érvényesség igényével. A „funkciótársadalomban” a berendezések vagy a tárgyak egyfelől azokból a funkciókból nyerik értéküket, melyeket „szerszámokként” betöltenek, másfelől pedig a közösség által a kitűzött cél felé vezető helyes út megtalálásáért végzett fáradozások tanúsítóiként. Az élménytársadalomban ezzel szemben a tárgyak nem merülnek ki abbéli funkciójukban, hogy szerszámok, illetve, hogy valamiről tanúskodnak, hanem abból az élményminőségből nyerik jelentőségüket, melyet a „felhasználónak” közvetítenek, s amely újfent valamilyen specifikus „létféltés” tár föl a felhasználó előtt. Míg az élménytársadalomban gyakran és növekvő mértékben tapad a tárgyakhoz valami játékoság, ironikus reflektáltság, megrendezetség, addig a funkciótársadalmakban a komolyság aurája veszi körül a legkülönbözőbb tárgyakat. Az élménytársadalom, például a divatban az ízlés, a distinkció, az önabrázolás és a felgyorsult amortizáció birodalmába utalja a tárgyakat.³⁴ A tárgyi világhoz a definíciós hatalom és az elértéktelenedés, az uralom és a haszontalanság ambivalenciája tapad. A funkciótársadalom ezzel szemben a tárgyak szolgáló szerepét hangsúlyozza, de elismeri, hogy mint eszközöknek, melyek a közösség morális erőfeszítéséről is tanúskodnak, saját értékük is van. A funkciótársadalom rendszerint világosan megkülönbözteti, hogy valami elsősorban eszköz, vagy pedig egy morális erőfeszítés tanúsítója-e; az élménytársadalomban ezzel szemben minden tárgy egyformán az élménymenedzselés specifikus formáiba integrálható, ezen a szinten tehát nem különböztethetünk meg többé eszközt és műalkotást. Az élménytársadalomban az eszköz és a műalkotás társadalmi felhasználási módjai ugyanazok; a funkciótársadalomban azonban a két tárgyterületet körülvevő aura tekintetében különböznek egymástól e módok, mégpedig úgy, hogy a szerszámok betöltenek valamilyen célt, a műalkotások pedig nem. A funkciótársadalom már hivatalos beszédmódjában is szembehelyezkedik

a „cél nélküli” műalkotással, s elveti azt.³⁵ A „társadalmi felhasználási módok”³⁶ szemszögéből a cél nélküliség kategóriája csak az ízlés és a felhasználás valamilyen eleve meghatározott módját jelenti.

Abból, hogy a funkció- és az élménytársadalomban eltérő képzetek élnek a tárgyakra, illetve különböző a jelentéstartalmuk, s belőlük rendre más és más „selejtezési ciklusokat”³⁷ kaphatunk eredményként, az új szövetségi államokban a kiállítási, illetve a gyűjtési szempontokat illetően különböző problémák vetődnek föl a hétköznapi kultúra bemutatására szakosodott múzeumok számára. A funkció-társadalomban – jelesen az NDK-ban – akkor indulhat meg vagy hajtható végre ugyanis a szerszámok muzealizálása, ha végére értünk egy „funkcióselejteződési ciklusnak”, vagyis nem tapadnak már a szerszámokhoz használatuknak még közvetlenül az emlékezetben élő nyomai. Azok a berendezések, melyek még használatban vannak, vagy amelyeket még berendezésekként észlelnek, nem feltétlenül rendelkeznek azzal az aurával, mely a népesség szemében szükséges ahhoz, hogy múzeumi tárggyá váljanak. Másfelől, a letűnt NDK-ban – épp a rendszer kimúlása miatt – minden fellelhető tárgyat dokumentumként értékelünk, és érettnek tekintünk arra, hogy múzeumi kiállítási tárggyá váljanak. Azonban a múzeumlátogatók – köztük az ex-NDK állampolgárai – képzeite arról, miképp is kell bemutatni a tárgyakat, mindig azok dokumentumjellegének megvilágítására fognak irányulni, azaz azzal az elvárással fogunk találkozni, hogy csakugyan a tárgyak szerszámként való alkalmazását hangsúlyozzuk, domborítsuk ki.

Az élménygazdaságban, az „ironikus” társadalomban, azok a berendezések sem múzeumra érettek, melyek az emlékezetben még jelenlévő, ám distinkció miatt értékét veszített élményvilágot reprezentálnak. Akkor válnak majd újra elfogadható és élvezhető múzeumi, ám ugyanakkor magánhasználati tárggyá, ha az átértelmezésnek köszönhetően valamilyen új élménylehetőség bontakozik ki a letűnt tárgyi világból. A mindennapi tárgyak bemutatása a szakemberek kiállítási stratégiája szerint éppúgy, mint a látogatók érdeklődését tekintve inkább „atmoszférikus” jellegű lesz, vagy a mai látogató élményminőségét fogja szem előtt tartani, s nem fogja megpróbálni eredeti összefüggésükben rekonstruálni a berendezések használati módjait. A funkciónak megfelelő bemutatás így az új szövetségi államokból érkező látogatók elvárása marad. Számukra mindenekelőtt az ironikus és elidegenítő elrendezés fog inkább irritálóan hatni, hiszen az az elvárásuk,

hogy a kiállítás őrizze meg a tárgyak specifikus értékét, kötődjék az akár ahhoz, hogy hasznos eszközök, akár ahhoz, hogy dokumentumok. Abból kell kiindulnunk, hogy a múzeum mint hely és a benne főlhalmozott tárgyak összessége az új szövetségi államokban a Nyugaton szokásosnál még erősebb „szakrális” élményt nyújt, és aurateremtő szituációkat közvetít.

A tragikus közösség és az ironikus társadalom közti ellentétek különösen világosak lesznek a speciális formájú tárgyakkal, a műalkotásokkal kapcsolatos beállítódások esetében. Míg az élménytársadalmakban a műalkotás értéke vagy abból a distinkcióból fakad, amelyre maga képes, vagy pedig a „szerencsésen beteljesült pillanatból” származik, addig a funkció-társadalomban az, hogy mennyire tud információval, felvilágosítással szolgálni; vagyis a műalkotás mindig másra utal, sohasem merül ki önnön magában. Valamilyen történelmileg és teleológiaiilag meghatározott kultúraértelmezés az uralkodó, szemben a szociológiai-strukturálissal, mely a kultúrát tudatosan vagy distinkció-konfliktusokba, vagy egyéni élménymenedzselésbe integrálja.³⁸

Számtalan megnyilatkozás világosan utal arra, hogy sokszorosan hiányos ez a tipológia. Bärbel Bohley azonban példának okáért mintha teljesen elfogadná a funkció perspektíváját, amikor azt fogalmazza meg, hogy a művészet feladata a jövő megálmódása. Függetlenül attól a tényről, hogy ez egy végzetes Sztálin-idézet³⁹, melyet talán Bohley nem ismert, a művészetet az utópia felvázolásának és leképezésének vagy „visszatükrözésének” eszközeként definiálja. A művészet ezzel a politikai céltételezések kontextusába kerül, melyből éppen csak hogy emancipálódott a modernségben. Albert Metterle, a berlini Maxim-Gorki-Theater vezetője mintha a funkció valamiféle klasszikus idealista meghatározásához kötődne, amikor a színházról azt posztulálja, hogy morális intézmény⁴⁰, miközben nehéz megmondani, hogy forradalmi attitűdjével állításához híven⁴¹ valóban beváltja-e azt a schilleri szabadságigényt, mely az esztétikumban, mint játékosztömben tapasztalható meg, s amelyet ebből kiindulva kell a politikumban is megnyilvánuló morális szabadságra kiterjeszteni. Másfelől természetesen az NDK művészeitől sem teljesen idegen a beteljesült pillanat, mint művészi esemény tapasztalata⁴², de mint sejthető, ez a képzet máig nem terjedt el széles körben.

Azt, hogy más és más a műalkotások jelentése a funkció-, illetve az élménygazdaságban, különösen jól láthatjuk majd a műkereskedelem ellenté-

tes értékelésén. Míg a „tragikus társadalomhoz” morális törekvései, fölénye és kálváriája dokumentumaiként tartoznak hozzá a műalkotások, és tanúkként hivatkozik rájuk a történelem színe előtt, soha nem válhatnak tehát a kereskedés, a „kufárkodás”⁴³ tárgyaivá, addig az élménytársadalom szemében morálisan nem gyanús a műkereskedelem: hiszen valamely tárgy értékét csakis az az érték szabhatja meg, melyre az egyes individuumok élménymenedzselésében szert tesz, és ezt az értéket kizárólag a „fizetési készség” teheti világossá. Problematiszus az ár nagysága lehet, s nem maga az adás vagy a vétel ténye. Annak a társadalomnak a szemében, mely „a célhoz vezető úton halad”, mindig „kegyszerkereskedésé” degradálódik a műalkotások kereskedelme, hiszen e tárgyak éppen a nevezett célt írják le, vagy az ahhoz vezető út nehézségeiről tanúskodnak, míg az élménygazdaságban értéküket elsősorban az áruk jelzi, ez pedig semmiképpen sem számolja fel azt.

A funkció-társadalomban a dokumentum-jellegből fakadó aura a használati tárgyakat is körülveheti; ezek, mint antikvitások vagy „ócskaságok” bukkannak föl, s jelenleg tömegével és látszólag válogatás nélkül kínálják őket a hétköznapi kultúrára szakosodott múzeumok számára az új szövetségi államokban. A régi „szerszámokkal” vagy „használati tárgyakkal” folytatott kereskedés a saját történelem eladását és az idegen történelem elsajátítását sugallja, tehát mindig fönnáll a tisztességtelenség vagy a rombolás gyanúja. Ugyanez az esemény az élménytársadalomban – legalábbis morálisan – mentes marad a gyanakvástól, hiszen a vevő nem idegen életidőt és tapasztalatot sajátít el, hanem olyan meghatározott, csakis a tárgyakkal való tevés-vevés során létrejövő élményminőségeket állít elő, melyek az eladó számára nyilvánvalóan semmit sem jelentenek, vagy nem hozzáférhetők, hiszen másképp nem lett volna hajlandó eladni tárgyait. Biztosak lehetünk abban, hogy a vásárlási folyamatok effajta értékelései nagyban meghatározzák az NDK gazdaságának piacgazdasággá történő átalakítására adott reakciókat, s hogy egy és ugyanazon eseménynek ezekből az eltérő értékeléseiből adódnak az egyesítés folyamatát kísérő idegenkedések és irritációk. Legalábbis érthető, hogy mivel a régi tárgyak és eszközök „dokumentumok”, ezért vagy eltávolítandók, vagy épp ellenkezőleg, megőrzendők. Mivel pedig bármi lehet dokumentum, az effajta mindennapos tárgyakat „adományozók” számára semmilyen kiválasztási kritérium nem létezik. Csak empirikus kutatásokkal állapíthatnánk meg, melyik csoportnál dominál inkább az eltávolítás, melyiknél az átfogó megőrzés tendenciája.

III. 4. Az utópia emlékezete

A művészetről, mint különös tárgyterületről alkotott eltérő képzetek a társadalmi jövőt vagy utópiát illetően vezetnek a legmarkánsabb ellentét-hez „tragikus közösség” és „ironikus társadalom” között. Mivel e komplex témához mennyiségileg már egyenesen átláthatatlan szakirodalom áll rendelkezésünkre, itt elegendő csak bizonyos olyan aspektusokat fölvezetnünk, melyeknek jelentőségük lehet a Nyugat-Németország és Kelet-Németország közti feszültség megmagyarázásában.

Valószínűleg csak akkor mérhetjük föl méltányosan, milyen mélységeket érint a szocialista társadalmakat jellemző utópiagondolat, mely hatással lehet a mentalitásra és arra, ahogyan az emberek megfogalmazzák magukat, ha figyelembe vesszük a szocialista ideálok vallási gyökereit.⁴⁴ A széles körben elterjedt nyugati nézettől eltérően, amely a szocializmust olyan gazdasági és szervezeti formává akarta és akarja redukálni, melyről sikerei alapján ítélnünk, az NDK-ban mintha sokkal világosabban jelen lettek volna a tudatban a vallási párhuzamok.⁴⁵ A szocialista utópia ebből a perspektívából a transzcendens keresztyén megváltás világimmanens képmásának, evilági hitnek látszik, miközben a transzcendáló üdvösséggvárás minden implikációját magában hordozza. Az interjúk kapcsán utaltunk már a bűn mozzanataira a valószínű és mindig várt kudarcban, s arra, hogy az egyetlen, még mindig lehetséges alternatíva a kárhozat, az apokalipszis, mely különösen az értelmiségiek megnyilatkozásaiban bukkan föl. Az élettörténetekből kiolvasható önbemutatókban – ha a letűnt NDK-t vesszük figyelembe – mindazonáltal mintha éppoly döntő súllyal esnék latba az eleve elrendelés vitatott problémája is, mely éppen a protestantizmusnak volt oly hosszú ideig mozgatója. Hogy leegyszerűsítve fogalmazzunk: az utópia megvalósításának elmulasztása, és az ezzel föllépő bűnösségérzés sem teszi viszonylagossá azok morális igényének jogosságát és morális föllényét, akik legalább hittek, hiszen sorsuk alakulása, megváltásuk vagy bukásuk semmiképp sem lehetett volna saját kezükben. Az életrajzi interjúkban megfigyelhető tárgyi-asztási tendenciák, melyekről tanulmányunk elején szóltunk, ezt az értelmezést sugallják.

A sorsszerű törbeesés⁴⁶ és a bűnösség vallási gondolatalkzata – mely nem rombolja le, sőt ellenkezőleg, létrehozza a morális föllényt, függetlenül attól, hogy végül megváltáshoz, vagy pusztulásba vezet – a tragikum poétikai formájában artikulálódik, hiszen az, mint olyan, csak a pusztulásban

vagy kudarcban mutatkozik meg.⁴⁷ A kudarc, melyet olyan sors miatt valunk, mely jóval hatalmasabb nálunk, nem teszi viszonylagossá a morális igényt, mellyel a tragikum föllép, hanem éppen megerősíti: csak e kudarc, bűn váltja be fölismerhetően a tragédiát.

Ebből a perspektívából vizsgálva az egyesülés után kialakuló NDK-identitás mai jelenségeit a maguk látszólag nosztalgikus vonásaival⁴⁸, talán fölismerhetővé válik, hogy itt nem csak arról van szó, hogy az idő múlása és a gyermekkor tovatűnt, ahogyan az időződés általában, nosztalgikus érzéseket vált ki az elbeszélőből. Inkább az a valószínű, hogy csak az NDK történelme – ezen belül is megsemmisülése – támasztja alá hitelt érdemlően a Keletnek a Nyugattal szemben érzett morális fölényét. Az effajta önészlelés számára a Nyugat élménytársadalmának és gazdaságának nem csupán iróniaként, hanem egyenesen farce-ként⁴⁹ kell megjelennie, amely morálisan minden tekintetben kevésbé értékesnek tekinthető, s mely előbb vagy utóbb tűzhányó tetején táncolásnak bizonyul.

Az ironikus társadalom ezzel szemben nem ismer olyan – sem pozitív, sem negatív – jövőképet, mely kötelező erejűen megszabhatná mindenki számára, hogy mire törekedjék, minek az elérésén fáradozzék. A saját élet értékét nem az adja, hogy integrálódik-e effajta „értelemkonstrukciókba”; hanem az egyéni életút intenzitása, sokrétűsége és feszültsége. Utópiaként az élményekben és feszültségekben gazdag élet is érvényes lehet, ám emiatt még nem kellene azt a kritikát megfogalmaznunk, hogy a társadalom korlátlan hedonizmusra törekszik, s ezzel elkerülhetetlenül megsemmisülése felé tart. Az élet intenzitását – a miliőhöz vagy életstílushoz tartozás szerint – láthatjuk a társadalmi felelősségvállalás készségében, a család-központúságban stb. E normáknak mindazonáltal hiányosságaival együtt, bármennyire viszonylagos módon is, a saját életben kell teljesülniük: ez nem tolható ki a távoli jövőbe, nem ruházható át a majd akkor élő emberiségre.

IV. Kitekintés

Az a kérdés vetődik föl végül, hogy az itt hipotetikusan és élesen kifejtett képzetek továbbra is népszerűek-e az új szövetségi államok lakosságában, hatást gyakorolnak-e az önészlelésre, illetve, mutatnak-e arra esetleg új fejlemények, hogy ebben a tekintetben generációs változás tanúi vagyunk. Ha azt kellene megállapítanunk, hogy ezek a képek határozzák-e meg a be-

állítódást, akkor ebből elgondolkodtató perspektívák rajzolódhatnak ki Németország lelki összenövését illetően. Egyfelől a kurrens társadalomtudományi modernizációs és fejlődéstudományok szerint a funkciógazdaság, a közösség, mint társadalmiszerkezeti elv, illetve az evilági hit a modern társadalomhoz vezető lépcsőfoknak számítanak.⁵⁰ Ez azt jelentené, hogy Kelet és Nyugat között csak a fejlődésben bekövetkezett késésről, fáziseltolódásról beszélhetünk, s hogy az új szövetségi államokban felgyorsított modernizáció zajlik le, anélkül, hogy azok magához a modernizációhoz bármit is hozzáadhatnának kulturális készletükből. Másfelől abból indulnak ki a jelentős társadalomelméletek, hogy effajta kulturális beállítódási minták a fogékony életkorban, tehát kb. a 20. életévig alakulnak ki, s ezután alig-alig fejleszthetők vagy korrigálhatók. Ez pedig azt jelentené, hogy Nyugat és Kelet között ezen a szinten csak biológiai megoldás kínálkozik: mindaddig megmarad mindkét oldalon az idegenkedés és az irritáció, amíg hordozóikkal együtt ki nem hálnak a mentalitásból rögzült, ám történelmileg idejüket múlt beállítódások. Ugyanolyan kizártnak látszik tehát, hogy a Nyugat átvesz valamit abból, ami a Kelet számára jelent orientációt, hogy kompromisszumok születnek vagy kölcsönös tanulási folyamat kezdődik, mint az, hogy a Kelet hasonlóan egyoldalúan a Nyugathoz. Az új, egyesült Németországnak tehát még kb. 50 évig egy többnyire igen csalódott, legalábbis kulturálisan félretaszított keleti népességgel kellene együtt élnie. Mivel pedig az effajta habitusbeli kulturális irányultságok megkülönböztetéseket vonnak maguk után, ennek az volna a következménye, hogy a keleti népesség, az ipari infrastruktúra föltételeitől függetlenül, még évekig vagy évtizedekig gazdaságilag is hátrányos helyzetben maradna. Ezzel nemcsak mintegy megismétlődne a háború utáni időszak menekültproblémája, hanem sokkal élesebben, konfliktusterheesebben lépne föl, hiszen bár a korábbi nyugatnémetek és a menekültnépesség között voltak különbségek abban a tekintetben, hogy mióta éltek a nyugati szövetségi államokban, ám nem voltak közöttük olyan modernizációs eltérések, amelyek valamelyik csoportot legyőzöttként bélyegezték volna meg.

Fordította: Ábrahám Zoltán

JEGYZETEK

- ¹ Többek közt Lothar Bisky, a PDS elnöke használta kampányrendezvényeken ezt a formulát az új szövetségi államokban élő népesség leírására, ám Sieghart Neckelnél is találkozhatunk vele, ld.: *Die Macht der Unterscheidung. Beutezüge durch den modernen Alltag*, Frankfurt/M., 1993.
- ² Göschel, Albrecht: *Die Ungleichzeitigkeit in der Kultur. Wandel des Kulturbegriffs in vier Generationen*, Stuttgart 1991.
- ³ Schelsky, Helmut: *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend*, Düsseldorf/Köln, 1957.
- ⁴ Kohli, Martin (Hg.): *Soziologie des Lebenslaufs*, Darmstadt/Neuwied, 1978; Bude, Heinz: *Das Altern einer Generation. Die Jahrgänge 1938-1948*, Frankfurt/M. 1995; Bude, Heinz/Kohli, Martin (Hg.): *Radikalisierte Aufklärung. Studentenbewegung und Soziologie in Berlin 1965 bis 1970*, Weinheim/München, 1989.
- ⁵ Baecke, Dieter: *Jugend und Jugendkulturen. Darstellung und Deutung*, Weinheim/München, 1987; Fend, Helmuth: *Sozialgeschichte des Aufwachsens. Bedingungen des Aufwachsens und Jugendgestalten im Zwanzigsten Jahrhundert*, Frankfurt/M., 1988; Preuss-Lausitz, Ulf et alii (Hg.): *Kriegskinder, Konsumkinder, Krisenkinder. Zur Sozialisationsgeschichte seit dem zweiten Weltkrieg*, Weinheim/Basel, 1983; Zinnecker, Jürgen: *Jugendkultur 1940-1985*, Opladen, 1987.
- ⁶ Inglehart, Ronald: *Kultureller Umbruch. Wertewandel in der westlichen Welt*, Frankfurt/M./New York, 1989.
- ⁷ A kulturális orientációs minták meglepő párhuzamokat mutatnak Spranger típuselméletével, amelyre Heinz Bude is hivatkozik első generációs tárgyú tanulmányában, melyet a „légvédelmi kiegészítő szolgálatos” nemzedékről írt. Vö.: Spranger, Eduard: *Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit*, Tübingen 1966² (1914¹); Bude, Heinz: *Deutsche Karrieren*, Frankfurt/M., 1987.
- ⁸ Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede*, Frankfurt/M., 1982; Müller, Hans-Peter: *Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*, Frankfurt/M., 1992.
- ⁹ Emmerich, Wolfgang: *Kleine Literaturgeschichte der DDR*, Frankfurt/M., 1989; Kühnel, Wolfgang: *Scheinbar Konfliktfrei aneinander vorbei. Eine Retrospektive auf die Generationsbeziehungen in den 80er Jahren in der DDR*, in: Prokla 80 (20) Sept. 1990; *Politische Generationen*, 28-39.; Land, Reiner/Possekkel, Ralf: *Namenlose Stimmen waren uns voraus. Politische Diskurse von Intellektuellen in der DDR*, Bochum, 1994; Niethammer, Lutz: *Völkspartei neuen Typs? Sozialbiographische Voraussetzungen der SED in der Industrieprovinz*, in: Prokla 80 (20) 1990; *Politische Generationen*, 40-70.
- ¹⁰ Niethammer, Lutz/Plato, Alexander von/Wierling, Dorothee: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz DDR*, Berlin 1991.
- ¹¹ Ebben a szellemben nyilatkozott például Winfried Schubert egy 1990 elején Berlinben rendezett vitán.

- ¹² Például Friedrich Wolff kijelentései Günter Gaus interjújában; in: Günter Gaus: *Portraits 4*, Berlin 1993.
- ¹³ Vö. pl.: Behnken, Imbke/Zinnecker, Jürgen: *Vom Kind zum Jugendlichen. Statuspassagen von Schülern und Schülerinnen in Ost und West*, in: Peter Büchner/Heinz-Hermann Krüger (Hg.): *Aufwachsen hüben und drüben. Deutsch-deutsche Kindheit und Jugend vor und nach der Vereinigung*, Opladen 1991, 33-56.; Böckler, Stefan: *Die deutsche Jugend. Voraussetzungen und Perspektiven der Generationsbildung im vereinten Deutschland*, in: Zeitschrift für Soziologie 1992 (21)/5, Okt., 313-329.; Friedrich, Walter/Griese, Hartmut (Hg.): *Jugend und Jugendforschung in der DDR. Gesellschaftspolitische Situationen, Sozialisation und Mentalitätsentwicklungen in den achtziger Jahren*, Opladen, 1991; Peter Wicke a rockzene példáján írja le, hogyan sikerült újra és újra integrálni a nyolcvanas évek közepéig az állami szervezetekbe az ifjúság kulturális kezdeményezéseit.
- ¹⁴ Helmut Schelsky, uo.
- ¹⁵ Ezen a ponton valószínűleg nem ragadják meg eléggé a problémát Günter Gaus egyébként rendkívül érzékeny, az NDK megértése szempontjából igen hasznos interjúi. Gaus mindig abból indul ki, hogy a szocializmus ideáljai túl sokat követelnek meg a „normális” embertől. Nem veszi észre, hogy a szocializmus értelemkonstrukcióiban létezést megkönnyítő segítség rejtett, s hogy legalább ugyanilyen sokat követel meg a normális emberektől az, ha effajta értelemdadás nélkül kell élniük, mint a plurális, nyugati társadalmak megkövetelik.
- ¹⁶ Christa Wolff első regényében megpendíti témaként ezt a problémát, mellyel többek között a fiatal tanító szembesül. Vö. Wolf, Christa: *Der geteilte Himmel*, Leipzig 1990 (1963¹).
- ¹⁷ Macho, Thomas: *Von der Elite zur Prominenz. Zum Strukturwandel politischer Herrschaft*, in: Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken, 47 (1993)/9-10, 762-769.
- ¹⁸ Ezt a magyarázatot Manfred Stolpe javasolja, s ezzel megerősíti, hogy az áldozatmentalitást, mely az NDK-ban már megvolt, még tovább erősíthette az egyesítés, illetve erősíthették annak kísérőkörülményei. Vö. Gaus, Günter: *Portraits in Frage und Antwort*, Berlin 1991. Ezek a „félrevezetés- és megtévesztés-értelemezések” teljesen arra a második világháborút követő önészlelésre emlékeztetnek, mely a faszizmusra adott reakcióként alakult ki.
- ¹⁹ Különösen egyházi környezetben szokás nyomatékosan hangsúlyozni effajta, esetleg még a mártír-magatartást is előíró követelményeket; e környezetben szokás arra utalni, milyen értelmet és beteljesedést nyújtana az ilyen élet. Ehhez is ld. még Günter Gaus több interjúját, például a Gottfried Fock-kal készítettet. In: Günter Gaus, uo., 1991. A mi interjúink megerősítik az ilyen öntematizálásokat.
- ²⁰ Az, hogy az önmegvalósítás értékei miképp váltották föl az effajta, a kötelességhez és az elfogadókészséghez kapcsolódó értékeket, az értékváltás kutatásának témája; ld. Ronald Ingelhardt idézett, 1989-ben megjelent művét. Az erre az értékváltás-

ra adott kezdeti konzervatív reakciók, melyek a kultúra és a munkamorál hanyatlását prognosztizálták – vö. pl. Noelle-Neumann, Elisabeth/Strümpel, Bernhard: *Macht Arbeit krank? Macht Arbeit glücklich?*, München, 1984, vagy utalhatunk Neil Postman hanyatláshipotéziseire is, vö. *Wir amüsieren uns zu Tode. Urteilsbildung im Zeitalter der Unterhaltungsindustrie*, Frankfurt/M., 1985 – „dekadenciagyantájukban” meglepően hasonlóak azokhoz a reakciókhoz, melyekkel Keleten találkozhatunk a Nyugat kultúrájával szemben. Már igen korán megfogalmazódott az a sejtés – pl. Beathge, Martin et alii: *Jugend: Arbeit und Identität. Lebensperspektiven und Interessenorientierungen von Jugendlichen*, Opladen 1987. –, hogy a Nyugat értékvál-tásában az önmegvalósítás éppenséggel kiemelkedő munkaethosszal kapcsolódik össze, s hogy a posztmateriális értékek uralma esetleg a nyolcvanas éveket jellem-ző jólét jelensége lehet.

- ²¹ Plessner, Helmut: *Grenzen der Gemeinschaft. Eine Kritik des sozialen Radikalismus*, Frankfurt/M., 1982 (1924¹); uő: *Die verspätete Nation. Über die Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, Frankfurt/M., 1982 (1935¹). A közösség Plessner-féle kritikájának összefoglalásaként vö. pl. Papcke, Sven: *Gesellschaftsdiagnosen. Klassische Texte der deutschen Soziologie im 20. Jahrhundert*, Frankfurt/M., 1991. Arról, hogy mi volt a közösségi életformák jelentősége az egykori NDK-ban, ld. pl. Gebhardt, Winfried/Kamphausen, Georg: *Zwei Dörfer in Deutschland. Mentalitätsunterschiede nach der Wiedervereinigung*, Opladen 1994. A szerzők persze vidékies életformákat vizsgálnak, melyekben jóval nagyobb szerepet játszanak a közösséggel kapcsolatos elképzelések, mint a városi életformákhoz köthetőknél; s csak csekély különbségeket állapítanak meg a keleti és a nyugati falu között, ami sejtethetően úgyszintén abból adódik, hogy mindkét falu vidékies, kifejezetten periférikus környezetbe ágyazódik bele.
- ²² Bude, Hainz: *Das Ende einer tragischen Gesellschaft*, in: Leviathan 1992/2, 305-316. A Whize-féle topológia vonatkozásában vö. White, Hayden: *Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses*, Stuttgart 1991.
- ²³ Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom. A tiszta szociológia alapfogalmai*, Budapest: Gondolat, 1983, ford.: Berényi Gábor és Tatár György (eredeti megjelenési év: 1935.).
- ²⁴ Vö. ehhez továbbá: Göschel, Albrecht: *Verlassene 'Strecke' und enttäuschendes 'Erlebnis': Kulturelle Perspektiven im vereinten Deutschland*, in: Heinze, Thomas (Hg.): *Kulturmanagement. Professionalisierung kommunaler Kulturarbeit*, Opladen, 1994. , 38-58.; uő.: *Kultur im Selbstverständnis der Menschen in den neuen Bundesländern*, in: *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung*, 1995/35, 194-212.; uő.: *Kulturbegriff in Ost und West: Eine wechselseitige Provokation?*, in: *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung*, 1992/32, 35-43.; uő.: *Zilekultur und Gegenwertkultur. Ost-westliche Provokationen im vereinten Deutschland*, in: Glaser, Hermann (Hg.): *Was bleibt – was wird. Der kulturelle Umbruch in den neuen Bundesländern*, Bonn, 1994., 51-56.

- ²⁵ Ha poétikai formákat – például a tragikus formáját – valamely öntematizálás jellemzéseként alkalmazunk, abból kell kiindulnunk, hogy mindig csak tendenciákról van szó, s csak más tematizálásokkal fennálló összefüggésükben, nem pedig totális konstrukciókként nyерik el formájukat.
- ²⁶ Minden korcsoportnál, illetve nemzedéknél találkozunk olyan megnyilatkozásokkal, melyek effajta pusztulást, összeomlást fogalmaznak meg, azt állítják, hogy Németország visszahullik a káoszba vagy barbárságba, s elképesztően konkrétan és egybehangzóan kb. 10 évre teszik ennek bekövetkeztét.
- ²⁷ Plessner, Helmut: *Die verspätete Nation. Über die Verfährbarkeit bürgerlichen Geistes*, Gesammelte Schriften VI. k., Frankfurt/M. 1982 (1935¹).
- ²⁸ Apitz, Bruno: *Nackt unter Wölfen*, München 1995 (Halle 1958¹)
- ²⁹ Az apokalipszis mint valamely utópia kudarcának egyedüli alternatívája mindekelőtt Heiner Müller munkásságát határozta meg, egyenesen a megszállottságig (vö. Henrichs, Benjamin: *Asche und Dynamit. Ein Heiner-Müller-Mosaik*, in: *Die Zeit*, 1996/2, 36.); azonban a mindennapi megnyilatkozásokban is találkoztunk ilyen idő- és jövőképekkel, pl. Günter Gausnak a Friedrich Wolff-fal készített interjújában, vö. Günter Gaus, i.m., 1993.
- ³⁰ Ehhez is lenyűgöző anyaggal szolgál Günter Gaus sok interjúja, mint pl. a már sokszor említett interjú az ügyvéd Friedrich Wolff-fal, vö. Günter Gaus, i.m., 1993.
- ³¹ Anderson, Sascha, et alii: *Ich fühle mich in Grenzen wohl*, Berlin 1985.
- ³² A differenciálatlan területi összefüggésekről, melyek beállítódások, kötődések és cselekvések alapjául szolgálnak, a differenciált célösszefüggésekre történő váltást mint modernizációs folyamatot írja le pl. Linde, Horst: *Sachdominanz in Sozialstrukturen*, Tübingen, 1972.
- ³³ Schulze, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*, Frankfurt/M./New York, 1992.
- ³⁴ Simmel, Georg: *A pénz filozófiája*, in: Somlai Péter (szerk.): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, 33-178. (részletek), Budapest: Gondolat, 1973, ford. Berényi Gábor [Gesammelte Werke/I, Berlin 1977]
- ³⁵ Gondoljunk csak arra, hogy olyan különböző személyiségek illetik megsemmisítő kritikájukkal a *l'art pour l'art*-t, mint Lukács György vagy Walter Gropius, akik azonban mindkettlen a funkciógazdaság reprezentánsainak tekinthetők. Az NDK hivatalos művészetpolitikája mindig elutasította az autonóm művészetet, és a „kritikai” művészetnél is szigorúbban üldözte azt. Ehhez vö.: Muschter, Gabriele/Thomas, Rüdiger (Hg.): *Jenseites der Staatskultur. Tradition autonomer Kunst in der DDR*, München, 1992. Ezzel a kultúrpolitikával, mely a művésztől mindig a művészetten kívüli teljesítményeket várt, azt a folyamatot igyekezett tagadni az NDK, melynek eredményeként kialakult az autonóm művészet birodalma, s mely legkésőbb a XVIII. század végétől meghatározta a modernséget. Vö. ehhez: Luhmann, Niklas: *Die Kunst der Gesellschaft*, Frankfurt/M., 1995. Ilyen törekvések fényében nem meglepő, ha egyesek azt hangoztatják Nyugaton, hogy az NDK-

- ban alapján véve egyáltalán semmilyen művészet nem volt. Mivel azonban az NDK másfelől különösen büszke volt művészi és kulturális teljesítményeire, és ez a büszkeség jelenleg is sok értelmiségi tudatának alapvető elemét jelenti az új szövetségi államokban, nem lehet eléggé túlértékelnünk az ilyen kijelentések provokatív jellegét.
- ³⁶ Bourdieu, i.m., 1982.; uő.: *Eine illegitime Kunst. Die sozialen Gebrauchsweisen der Photographie*, Frankfurt/M., 1981.
- ³⁷ Thompson, Michael: *Theorie des Abfalls. Über die Schaffung und Vernichtung von Werten*, Stuttgart 1981.
- ³⁸ Vö. Vattimo, Gianni: *Die transparente Gesellschaft*, Wien 1992.
- ³⁹ Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gesplattene Kultur in der Sowjetunion*, München 1988.
- ⁴⁰ In: Günter Gaus, i.m., 1993.
- ⁴¹ Egészében véve azt mondhatjuk, hogy Schiller inkább a forradalmi felfordulások ellenszereként fogalmazta meg a kultúrállam eszméjét a „Levelek az ember esztétikai neveléséről” c. művében [in: Vajda György Mihály (szerk.): *Friedrich Schiller válogatott esztétikai írásai*, Budapest: Magyar Helikon, 1960, 167-277., ford. Szemere Samu]. Bizton megállapíthatjuk azonban, hogy ma illúzióknak számítanak azok a nevelési és morális jobbítási szándékok, melyeket Schiller e „levelekben” kibontott, s amelyekre még a nyugatnémet kultúrpolitika is szívesen hivatkozott. Vö. ehhez: Disselbeck, Klaus: *Geschmack und Kunst: Eine systemtheoretische Untersuchung zu Schillers Briefen „Über die ästhetische Erziehung des Menschen”*, Opladen 1987. A hivatkozást ld. Luhmann, Niklas: *Die Kunst der Gesellschaft*, Frankfurt, 1995.
- ⁴² Ld. Günter Gaus beszélgetését Thomas Langhoff-fal, in: Günter Gaus, i.m., 1993.
- ⁴³ A műkereskedelem „kufárkodásként” való effajta morális elítélésével találkozunk pl. Lothar Kühnénél, vö: Kühne, Lothar: *Gegenstand und Raum*, Dresden, 1992.
- ⁴⁴ Voegelin, Erich: *Die neue Wissenschaft von der Politik*, Freiburg/München, 1991.; uő.: *Die politischen Religionen*, München, 1993.; uő.: *Das Volk Gottes*, München, 1994.
- ⁴⁵ Ld. ehhez a számtalan utalást azokban az interjúkban, melyeket Gaus az NDK vezető személyiségeivel, pl. Gottfried Fock-kal készített. In: Günter Gaus, i.m., 1991., i.m., 1993.
- ⁴⁶ Vö. pl. Deut. 7.25., Péld. 29.6., 1Tim 6.9., 2Tim. 2.26 – a ford.
- ⁴⁷ Wiese, Benno v.: *Die Deutsche Tragödie von Lessing bis Hebbel. Tragödie und Theodizee. Tragödie und Nihilismus*, Hamburg, 1958.
- ⁴⁸ Weidenfeld, Werner: *Deutschland nach der Vereinigung: Vom Modernisierungsschock zur inneren Einheit*, in uő. (szerk.): *Deutschland. Eine Nation – doppelte Geschichte*, Köln, 1993, 13-28.
- ⁴⁹ „Tragikomikus farce”-ként jellemzi említett, 1996-ban megjelent művében Benjamin Henrichs a Heiner Müller kései munkásságában megjelenő jövőképet.

Az, hogy a „kultúra”, mint ami valamely társadalom őszinte, s kétséges esetben tragikus „lényegiségét” fejezi ki, morális fölényben van az „ironikus” civilizációval szemben, mindenekelőtt a XIX. századi német öntudatot határozza meg, s hatásai mélyen átnyúlnak a XX. századba is, vö. pl. Mann, Thomas: *Egy apolitikus ember elmélkedései*, Budapest: Magyar Helikon, 2000, ford. Györffy Miklós [*Betrachtungen eines Unpolitischen*, Frankfurt/M., 1995 (1918¹)], hogy a német kultúra – nyugati civilizáció ellentétnek csak egy „klasszikusát” említjük meg. A német polgárság e kultúrafogalmának kritikájához, vö.: Bollenbeck, Georg: *Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters*, Frankfurt/M./Leipzig, 1994; a Mann-testvérek politikafelfogásának kritikájához vö. pl. Fest, Joachim: *Die unwissenden Magier. Über Thomas und Heinrich Mann*, Berlin, 1995.

⁵⁰ Gerhard Schulze, i.m., 1992.

JOHN F. ELY – CĂTĂLIN AUGUSTIN STOICA

Tíz évvel „az űr kitöltése” után

„Üres szobortalapzatok jelzik a bevégezetlen kelet-európai drámát. Számunkra a történelem többé már nem „terra firma” – ahogy a velenceiek mondják. Úgy tűnik, nem érezzük addig biztonságban magunkat, amíg mindennel szemben meg-lévő kétségeinket szét nem kiálthatjuk – lévén, hogy egy fél évszázadon keresztül csak csöndben utáltuk a hamis bizonyosságokat és szobrokat.”

Octavian Paler¹

Miközben nagy figyelmet szenteltünk a posztkommunista Románia demokratikus, szabadkereskedelmen alapuló jövője felé tartó politikai és gazdasági átmenetnek, kevésbé figyeltünk fel arra, hogy a románok maguk hogyan viszonyulnak múltjukhoz. A román író, Octavian Paler az 1989-es felfordulás idején ledöntött „dicsőséges” kommunisták szobrai után megmaradt üres szobortalapzatok metaforájával utal az adott történelmi időszak megértésének fontosságára. Az 1989-es eufória elenyészése után a románoknak nem csak azzal a problémával kellett szembesülniük, hogy miként birkózzanak meg bizonytalan jövőjükkel, hanem azzal is, hogyan viszonyuljanak vitatott múltjukhoz. A „történelem” minden társadalom kohéziójában fontos szerepet játszik, mivel kollektív identitást nyújt („Mi, a nép ...”) és kollektív cselekvésre ösztönöz („Emlékezz Alamóra!!!”). Miu-tán ötven éven keresztül a „történelem” – a kommunisták botrányos manipulációja által – megteremtette a nép ellenségeit, vajon képes-e ezek után identitást és szolidaritást nyújtani a románoknak? Mindezt nehéz felmérni, de kiindulópontként szolgálhat azon esemény elemzése, mely különösen alkalmas egy közös tapasztalaton alapuló szolidaritás biztosítására: az 1989

decemberi „forradalomról” van szó. Ebben a fejezetben a kollektív emlékezet és a nyilvános szféra közötti bizonytalan kapcsolaton keresztül vizsgáljuk meg e történelmi esemény értelmezésének létrejöttét. Amint majd kifejti, az 1989-es események (azaz a népfelkelés, a Ceaușescu házaspár pere és kivégzése, a hatalmi átmenet) a kohézió kialakításával szemben inkább megosztott narratívák létrejöttét eredményezték. A legújabb felmérések adatait felhasználva azt is bemutatjuk, hogy az 1989 decemberi „forradalom” megítélése máig vitatott.

Emlékezés avagy Románia „egybeillesztése”

Kollektív emlékezet és nyilvános szféra

A *kollektív emlékezet* meghatározásához Mark Osiel definícióját kölcsönözzük. Osiel szerint a kollektív emlékezet: „azokból a történetekből áll össze, amelyekkel egy társadalom történelmének fontos eseményeiről beszámol, azokról, amelyek legmélyebben hatnak a társadalom tagjainak életére, és hosszú időszakokon át ébren tartják szenvedélyeit. Ebbe a kategóriába tartoznak a háborúk, a forradalmak, a gazdasági válságok, a nagyszabású zendülések és népirtások.”²

Osiel szerint a kollektív emlékezet közös identitást teremthet, ugyanakkor az állam legitimálásának eszköze lehet, és támogathatja az államot abban, hogy az „később – segítségül hívva a kollektív emlékezetet – meghatározhassa, mi a közös az emberekben, és ezáltal kollektív cselekvésre ösztönözze őket.”³ A kollektív emlékezet helyét Jürgen Habermas *nyilvános szféraként* határozta meg.⁴ Habermas rámutat, hogy a modern burzsoá állam és a polgári társadalom felemelkedésével az állam olyan kulturális manifesztációja is kialakul, amelyben mindenki (vagyis a nyilvánosság) osztozik, illetve amely az állampolgárok önértékétől és magánéletétől független társadalmi térben létezik. A kollektív emlékezetek ebben a nyilvános szférában alakulnak ki, itt kerülnek megvitatásra és itt aktiválódnak.

A „történelem” és a „nyilvános szféra” Ceaușescu előtt

A történelem során Románia gyakran volt kitéve különböző birodalmak hódító törekvéseinek. Ken Jowitt szerint ez vezetett egy olyan gettószerű politikai kultúra létrejöttéhez Romániában, amelyben antagonisztikus ellentétben áll egymással a nyilvános- és a magán-szféra.⁵ A románoknak

a nyilvános szférával szembeni bizalmatlansága csak fokozódott a kommunisták 1948-as hatalomra kerülése utáni sztálinista visszaélések során. Romániában a kommunizmus első tíz évét mélyreható és korlátozó jellegű intézményi változás jellemezte.⁶ Az államosítás, a többpártrendszer eltörlése, a második világháború előtti értelmiségi és politikai elit jelentős részének bebörtönzése, illetve a gyors iparosítás megkezdése mellett Románia „történelme” is revízió alá került, például azért, hogy bemutassa Oroszország pozitív szerepét az ország múltjában. Annak érdekében, hogy Románia latin eredetét háttérbe szorítva a szláv befolyást hangsúlyozzák, a Szovjetunió melletti propagandán túl, magukat a szavakat is kicserélték. Még az ország nevét is átkeresztelték a latin *Româniáról* a szláv hangzású *Romîniára*.⁷ Gheorghiu-Dej alatt pedig a román kommunisták a szovjet modell meghonosításában olyan sikereket értek el, hogy 1958-ban a szovjet csapatok biztonságosnak ítélték a helyzetet, és kivonultak az országból.⁸

A sztálinizmus hí másolásának időszaka Sztálin halálával csak részben ért véget. Attól való félelmében, hogy Hruscsov a saját emberét ülteti a helyére, Gheorghiu-Dej nem követte a desztálinizáció Moszkva által meghirdetett lépéseit, hanem a szocializmus román (azaz nemzeti) útjának meghatározása céljából kulturális termelés területén mozgósított erőforrásokat. Kiadták Marx azon írásait, melyeket korábban betiltottak, mivel Oroszországnak a román állammal szembeni imperialista hajlamairól szóltak. Rehabilitáltak néhány olyan értelmiségit is, akiket nyílt nacionalizmusuk miatt előzőleg elzártak a nyilvános szférától.⁹ A kommunista modell nacionalizmussal átitatott változatán alapuló politika nem csupán folytatódott Gheorghiu-Dej 1965-ben bekövetkezett halála után, hanem utódja alatt ki is teljesedett.

Ceaușescu manipulációja

Ceaușescu nem a sztálinizmus kíméletlen módon lesújtó „vasöklét” vette igénybe, hanem ehelyett a hatalom gyakorlásának a nemzeti szimbólumok, a „kollektív emlékezet” és érzelmek manipulációja által létrehozott, jóval körmönfontabb változatát kezdte alkalmazni. Bár a sztálinizmust elutasítva kritizálta Dejt, folytatta a Moszkvától való távolodás elődje által elkezdett politikáját. A függetlenedés és az ezzel járó belső támogatás 1968 nyarán tetőzött, amikor Ceaușescu visszautasította a részvételt a Varsói Szerződés hadseregeinek csehszlovákiai bevonulásában, sőt bírálta az inter-

venciót. A kezdeti időszakot, melyet gyakran „aranykorként” emlegetnek, a kulturális termelés Dej idejére jellemző, fentről lefelé történő ellenőrzésének lazulása is jellemezte. A cenzúra enyhült, az értelmiségiek olyan információkhoz juthattak hozzá, melyeket felforgató nyugati eredetűeknek köszönhetően korábban tilalom alá helyeztek. A dicső aranykorról kialakított kollektív emlékezetre hatással voltak az életkörülmények általános javulása, valamint a rövid ideig tartó (és félszeg) gazdasági reformok is (kisebb magánvállalkozások engedélyezése, gazdasági decentralizáció, a középszintű szakemberek döntéshozó szerepének növekedése).¹⁰

Sajnos az aranykor 1971-ben véget ért. Ekkor tett látogatást Ceaușescu Kínában és Észak-Koreában, ahol elbűvölték a Mao és Kim Ir Szen által meghonosított, az intézmények és főként a kulturális termelés feletti közvetlen és totális ellenőrzésére épülő kommunista modellek. A hivatalos történelmet Ceaușescu szigorú ellenőrzése mellett újból átírták. Ebben az időszakban Ceaușescu már kevésbé szorítkozott a szovjetek elleni manipulációkra, inkább Románia megmentőjének szerepében kezdett tetszelegni. Ráadásul „a Kárpátok géniuszának”, „Románia legszeretettebb fiának”, „fénylő világítótornyának”, „iránymutató kormányosnak”, „gondolkodó sarkcsillagnak”, és „a Föld első gondolkodójának” szólíttatta magát. A televízió közvetített tömeggyűléseken emberek ezrei „őszinte” és „spontán” módon fejezték ki „határtalan szeretetüket és hálájukat” a „Vezetőnek”.

Az idő múlásával egyre inkább ideológiai célból manipulálták a nyilvános szférát, és az fokozatosan – Gail Kligman szavaival – a „tapasztalati valóság ellenségévé” vált.¹¹ Ennek egy érdekes példája volt a „protokronizmus” jelensége. Akadémikusok akkor nyerhettek jóindulatot és támogatást a kormánytól, ha munkáikban bemutatták, hogy a haladó nyugati felfedezések (a kommunizmustól a repülőgépig) valójában román eredetűek.¹²

Belegondolva a románok nyilvános szférától való hagyományos idegenkedésébe, ezeknek a praktikáknak – melyek együtt jártak az állam egyre növekvő behatolásával a magánszférába – nem sikerült legitimálniuk a nyilvánosságot. Mint Jowitt írja: „Ahogy a múltbéli gettóban, a proletárdiktatúra idején is a rezsim, azaz a hivatalos szféra „a bonyodalmak elkerülendő helyét” jelentette, lévén, hogy az emberek inkább a követelések és szankciók, mint a politikai támogatások és elismerések helyével azonosították azt.”¹³ A személyi kultusz és a propaganda gyakorlatából következően a nyilvános szférának ily módon történő értelmezését az a valós fenyegetés is erő-

sította, hogy ha valaki ellentmondana a párt álláspontjának, akkor azt lelepleznék, és komoly következményekkel kellene számolnia. Ez gátolta meg egy olyan közös alternatív jelentérendszer kialakulását, mely a csehszlovákiai (az 1977-es Charta) és a lengyelországi (a Szolidaritás) másképpen gondolkodók mozgalmainál megfigyelhetővé vált.

Mindez együtt vezetett egy nem hitelesített „igaz” narratívához és a híresztelések megosztott rendszeréhez, amelyek segítségével az emberek a mindennapok során értelmezték az életüket. Tamotsu Shibutani analógiáját felhasználva a román állampolgárok „olyan autózvezetőkhöz hasonlítottak, akik képtelenek voltak átlátni az eső által homályos szélvédőn, mégis meg kellett találniuk az utat”.¹⁴ Ez az „út” gyakran „rögtönzött hírekben” és híresztelésekben öltött testet. Ahogy az 1980-as években a románok élete egyre nehezebbé vált – mely Shibutani szerint a híresztelések elburjánzásának másik oka –, úgy a „rögtönzött hírek” még szélesebb körben terjedtek el.

A nem hitelesített kollektív narratíva, az erősödő gazdasági megszorítások és az 1989 végén Kelet-Európában végbemenő események következtében a Ceaușescu rezsim a „meghajlás” helyett már csak „darabjaira törhetett”.

Zűrzavar és per

A „decemberi események”: tények a fikciókkal szemben

Az 1989 decemberi „forradalom” értelmezése a legnyilvánvalóbb bizonyítéka annak, ahogyan a románok mindennapi életük megértéséhez híreszteléseket és megosztott narratívákat használtak. Mivel a politikai kultúra már korábban gettósodott, a nagy jelentőségű 1989 decemberi események csak a jelentés további balkanizációjához vezethettek. Shibutani írja, hogy közvetlen kapcsolat figyelhető meg a híresztelések létrejöttére és a „kollektív felfokozottság intenzitása” között.¹⁵ Nehéz elképzelni olyan államot, amelyet jobban jellemzett volna a kollektív felfokozottság, mint Romániát 1989 decemberében. Bár máig sok a bizonytalanság akörül, hogy mi is történt valójában, röviden ismertetünk néhányat az oly kevés megkérdőjelezhetetlen tény közül: december 15-én a temesváriak egy, a Securitate által száműzni készült szókimondó magyar pap védelmezésére annak háza köré sereglettek. Behívták a hadsereget, és az ezt követő zűrzavarban 40 embert megöltek. December 21-én Ceaușescu a televízió által is közvetített nagygyűlést szervezett a Palota térre, hogy a románoknak jelezze, még mindig

a kezében tartja a hatalmat. Számos véleménykülönbség van a tekintetben, hogy mi és miért történt ezen a nagygyűlésen. Mielőtt hirtelen kikapcsolták volna a kamerát, a félelemtől és zavarodottságtól megbénult Ceaușescu lát-szott a képernyőn, miközben az emberek kórusban kiáltozták: Temesvár! Temesvár! A tüntetés erőszakos elfojtására tett erőfeszítések ellenére a tüntetők egész éjjel folytatták tiltakozásukat. Másnap reggel Ceaușescu hivatalos közleményt adott ki arról, hogy Milea ezredes, a román hadsereg vezetője elárulta az országot, majd öngyilkosságot követett el. Ezek után a hadsereg áttált és egyesült a kormányellenes erőekkel. Amikor a tüntetők betörték a televízió központjába, Ceaușescu és felesége helikopteren elmenekült Bukarestből. A helikopter vezetője nem létező technikai problémákra hivatkozva azt tanácsolta, hogy szálljanak le. A Ceaușescu házaspár, „Románia apja és anyja” az út szélén álldogálva autóstoppal igyekezett biztonságos helyre eljutni. Hamarosan azonban elfogták és egy katonai bázisra vitték őket. Ott tartották fogva őket a december 25-i perükig, majd kivégzésükig. Ezalatt Bukarestben folytatódtak a forradalmárok és az állítólag Ceaușescuhoz hű erők közötti harcok és a Nemzeti Megmentési Front néven ismert koalíció kezdte el irányítani az országot.

A fenti összegzés az 1989 decemberi események kevés vitán felül álló ténye közül csak néhányat említett. Ezek számát azonban jóval felülmúlták a különböző értelmezések és mítoszok arról, hogy „mi is történt valójában”.¹⁶ A romániai felkelés utáni első napokban a legszélesebb körben osztott értelmezés szerint az országban „forradalom” zajlik. Ennek a „forradalomnak” a szélsőségesen eltúlzott ábrázolásában a külföldi média is szerepet játszott. Így például az a jugoszláv hírügynökség, amely 60 ezerre becsülte a halottak számát, holott valójában kevesebb mint 1200 ember halt meg. A torzított beszámolók ellenére a külföldi média fontos szerepet játszva informálta a románokat a Temesváron történő eseményekről, és tudósításaival hozzájárult az emberek bukaresti mozgósításához december 22-ének reggelén. Amint a Ceaușescu házaspár elmenekült, a legnagyobb mítoszteremtő médium a román állami rádió és televízió lett. A televízió képernyőjén keresztül a romániaiak az egész országban tanúi lehettek, ahogy különböző csoportok versengenek a légüres politikai tér elfoglalásáért. A csoportok egyike, mely végül a Nemzeti Megmentési Front (NMF) néven vált ismertté, nyerte el azoknak a forradalmároknak a támogatását, akik elfoglalták a televízió épületét. Ezt a csoportot Ion Iliescu, a Román Kom-

munista Párt korábbi magas rangú tagja vezette, aki az 1970-es években növekvő szélsőségsége miatt kritizálta Ceaușescut. December 22-én az NMF rádión és televízión keresztül kezdte hírül adni, hogy új kormányzó-testületként átvette a hatalmat, majd felhívta az állampolgárok figyelmét, hogy óvakodjanak a Securitate veszélyes csoportjaitól – ahogy ők mondták: a fanatikus terroristáktól –, akik még mindig Ceaușescut támogatják. Azt ezt követő napi 24 órás közvetítések a Palota téri utcai harcokról, a televízió központjaiból és a város egyéb helyeiről készült képeket sugároztak. Az adást megszakítva folyamatosan híreket közöltek, melyek tartalma gyakran orwelli hangulatot árasztott. Például bemutatták Ceaușescu híveit, olyan árvaházakból kihozott gyerekeket, akiket a hozzá és közeli családtagjaihoz való hűségre neveltek. Szintén „hírek” jelentek meg a vízellátó rendszer megmérgezéséről, a vízgyűjtő tartályok terroristák által eltervezett lebombázásáról, és a Ceaușescuhoz még hű Securitate egységek küszöbön álló bukaresti bevonulásáról. Ebben az időszakban a románok többsége valóban elhitte, hogy a „mi”, vagyis a nép hiteles és dicsőséges forradalmának tanúi, melyet „ők” ellen, azaz Ceaușescuval és kis számú, de fanatikus támogatóival szemben vívnak.

Ezt a változatot a nemzetközi média a „kirakatperként” értelmezett bírósági tárgyalás, majd a Ceaușescu házaspár egész világon közvetített kivégzése után kérdőjelezte meg. A „forradalmat” és a „pert” követő napokban sok román, aki nem szokott hozzá az igazságszolgáltatás nyugati normáihoz, meglepődött a Nyugat kritikáin és a forradalom hitelességével szemben kifejezett aggodalmain. Emellett kétségeiket fogalmazták meg azok a romániai másként gondolkodók is, akik csalódottan figyelték, hogy az NMF soraiban túl sok korábbi kommunista kap helyet. Az új hatalom azonban fenntartotta a hiteles forradalom eredeti változatát, és Ion Iliescu a mai napig ragaszkodik ehhez.

A hivatalos történettel szemben a Nemzeti Megmentési Front néhány tagja a románokban azzal erősítette meg egy kitervelt összeesküvés létét, hogy visszautasította a hatalom megosztását az újjáalakult politikai pártokkal, és nem tágtott attól az elhatározásától, hogy egy átmeneti kormány ügyvivője helyett az eljövendő választások jelöltje legyen. Az összeesküvéselméletet néhány főhivatalnok nyilatkozata is táplálta. Az új kormány kinevezésekor készült videofelvétel látható, Nicolae Militaru ezredes mennyire ragaszkodott ahhoz, hogy ő nevezze ki az új hatalmi szervet, a Nem-

zeti Megmentési Frontot, mondván hogy a Front – mely tagjai közé saját magát is besorolta – állítólag már hónapokkal Ceaușescu megbuktatása előtt megalakult. Az ilyen Ion Iliescu által vezetett összeesküvéssel kapcsolatos szóbeszédre mások is céloztak, köztük Silviu Brucan, az NMF egyik főhivatalnoká és Nicolae Radu, Iliescu korábbi barátja.¹⁷

A „forradalom” történetével hamarosan egyéb narratívák is versenyre keltek, így például az „ellopott forradalom” vagy az „államcsíny” története. Utóbbiak szerint az 1989 decemberi események a legjobb esetben is csak egy népfelkelés epizódjai voltak, amit a korábbi rezsim tagjai később „kiszajítottak”. A legrosszabb esetben a forradalom csupán a nómenklatúra közép garnitúrája által írt forgatókönyv megvalósítása volt, akik a Kelet-Európában zajló eseményeket látva be akarták biztosítani magukat, nehogy „a nagy *conducatorral*” együtt bukjanak el.

Ezeknek a magyarázatoknak a legfőbb támogatói az NMF-fel szakító korábbi másként gondolkodók és független értelmiségiek által 1990 elején megalakított kis ellenzéki pártok voltak. A hivatalos történet „forradalmának” megkérdőjelezése azonban nem csak az ellenzékre korlátozódott. Richard Hall leszögezi, hogy az államcsíny egyes változatait erőteljesen támogatták a korábbi Securitate tiszték is.¹⁸ Történetük központi eleme, hogy a Securitate nem maradt hűséges Ceaușecuhoz, és tagjai nem tartoztak azon „terroristák” közé, akik lövöldöztek az utcákon. Ők jóval inkább egy „kirakatháború” áldozatai, melynek célja az volt, hogy a Securitatét bűnbaknak kikiáltva elleplezzék a háttérben zajló hatalmi harcokat a hadsereg és egyéb erők között. Bár ezek a magyarázatok főként a szélsőséges, nacionalista, neokommunista újságokban jelentek meg, Hall hangsúlyozza, hogy az ellenzéki újságok és a független média szintén lehetőséget adott szószólóinak arra, hogy álláspontjukat népszerűsíthessék. Meg kell említeni, hogy a szélsőséges kiadványokban az 1989 decemberéről szóló revizionista összeegyeztetések sokrétűbbek a Hall és mások által leírt „forradalom” vagy „államcsíny” ellentétéénél, és hangsúlyosabb bennük a Románia elleni nemzetközi összeesküvés feltételezése. Például számos magyarázat az 1989 decemberében történt eseményeket különböző titkos, külső erők ténykedésének tulajdonította, amit a háttérből többek között a magyarok, a CIA, a KGB és a szabadkőművesek irányítottak.

Mégis, miért nincs meg a legkisebb egyetértés sem abban, hogy mi történt 1989-ben? A kommunista örökség részben magyarázatul szolgálhat rá.

Ennek ellenére mi mellett érvelünk, hogy a posztszocialista Romániának lehetősége nyílt volna közelmúltjáról egy közös értelmezést, egy „kollektív emlékezetet” kialakítani, azonban ez kudarcot vallott. A következő részben megvizsgáljuk, hogy a Ceaușescu házaspár pere hogyan vált „a zászlón lévő lyuk kipótlására” tett elbukott kísérletté – ahogy Slavoj Žižek, a szlovén filozófus magyarázza a romániai forradalmat.¹⁹

A „per” mint kudarcba fulladt mítoszteremtési kísérlet

Történetileg a perek olyan eljárások, amelyekkel befolyozhatóak a nyilvánosság szövetén lévő szakadások és megszervezhetőek a közösség érzelmei. Amint David Garland írja: „A rítusok – beleértve az igazságszolgáltatás rítusait is – olyan szertartások, amelyek az érzelmek befolyásolásán keresztül mind a résztvevőket, mind a közönséget sajátos értékek melletti elkötelezettségre buzdítják, ezáltal egyfajta érzelmi nevelésként szolgálnak.”²⁰

Ezen a „didaktikus színházi előadáson keresztül a nézőt megtanítják, hogyan érezzen, hogyan reagáljon, milyen érzelmeket keltsen életre önmagában”.²¹ Azon túl, hogy a perek az igazság szolgáltatásán keresztül a közösséget adott értékek melletti elkötelezettségre buzdítják, megvan az a képességük, hogy szélesebb történelmi időszakokra is biztosíthatják a nyilvános érzelmeket. Mark Osiel írja: „Egy traumatizált társadalom, amelyet a közelmúlt eseményei mélyen kettéosztottak, nagy hasznot húzhat a múltnak egy olyan kollektív reprezentációjából, melyet a bűnvádi eljárás és az ítélet folyamata hoz létre és tart fenn, és amit a perről és annak eredményéről kialakult nyilvános vita követ.”²²

Figyelembe véve a románoknak a nyilvános szféra iránti történelmi gyanakvását, a „decemberi eseményeket” követő zavart és traumát, a nyilvános per lehetőséget nyújthatott volna egy olyan „kollektív reprezentáció” kialakítására, amely által Románia képes lett volna szembenézni a múltjával, besorolni azt, majd pedig „kollektív emlékezetet” teremtve felülemelkedni rajta. Sajnos mindez nem vált valóra.

Amint már tárgyaltuk, szinte majdnem lehetetlen rekonstruálni, hogy valójában mi történt ebben a viharos időszakban. Az újonnan megerősödő nyilvános szférát az autentikus, spontán „forradalomtól” a címikus, machiavellisztikus műig számtalan narratíva övezte. Hasonlóan széles skálán mozogott Nicolae és Elena Ceaușescu perének értelmezése is. Ez a népítélet autentikus kinyilvánításától egy megkomponált színjátékiig terjedt, utóbbi célja egyrészt

az volt, hogy elvonja a figyelmet az államcsínyről, másrészt ürügyet teremtett arra, hogy Ceaușescu a halála előtt ne nevezhesse meg az államcsínyben résztvevőket. A perrel kapcsolatos megosztott narratívák létrejöttét az is elősegítette, hogy minden olyan bizonyíték hiányzott, amelyről igazolható lett volna, hogy az nem dezinformálás céljából került nyilvánosságra. A „decemberi eseményeket” túlélő és elérhető néhány kemény adat egyike a Ceaușescu házaspár peréről és kivégzéséről készült videofelvétel, melyet december 26-án hajnal 2 óra körül sugároztak az országban. Ez az a videofelvétel, amelyet a „forradalom” mítoszteremtésének kontextusában röviden elemezni kívánunk. A videofelvétel „kemény” bizonyítéka ellenére is be kell ismernünk, hogy az csak a „színpadon” történeteket mutatja be, és mint a „decemberi események” többségének esetében, itt is lehetetlen megtudnunk, hogy valójában mi játszódott le a kulisszák mögött.²³ Ettől függetlenül úgy érezzük, hogy a per szövegszerű elemzése lehetőséget ad számunkra, hogy a „forradalom” autentikus vagy machiavellisztikus magyarázatai mellett egy harmadik értelmezést nyújtsunk: a per úgy értelmezhető, mint olyan emberek ügyetlen mítoszteremtési kísérlete, akik belegabalyodtak két, egymást kölcsönösen kizáró narratívába. Ezeknek a narratíváknak a jogrend (rule of law) és a bikkfanyelv (wooden language) neveket adhatjuk.

Az új narratíva: a jogrend. A nyugatiak szemében a per abszurdnak tűnik. Példának okáért a Ceaușescu házaspár saját védőügyvédje a következő megállapítást tette: „Semmit nem kívánok hozzáfűzni az elkészült vádirathoz ...mivel aki bűnöket követett el, annak bűnhődnie kell”. Az érzékelhető abszurditás a jogrend eltérő értelmezésein alapul.

A dolog természetéből adódóan a Ceaușescuéhoz hasonló totalitáriánus kormányok totális hatalmat gyakorolnak az állam felett. Weber, Linz és Stepan a szultánizmus ideáltípusát alkalmazza az ilyen jellegű rezsimek politikai és jogi gyakorlatának leírásához: „A szultánizmusban a magán és a nyilvános egybeolvad, és erős hajlandóság mutatkozik a családi hatalomra és dinasztikus örökösödésre. Nincs elválasztva az állami karrier és az uralkodónak nyújtott személyes szolgálat, hiányzik a racionális személytelen ideológia, az uralkodó saját, mások által ellenőrizetlen belátása szerint, és nem szélesebb körű személytelen célok érdekében cselekszik.”²⁴

Ceaușescu idejében alig volt különbség a köztörvényes és a politikai bűnözők között. A jogrendszer eszközei mindig másodlagosak voltak az állam végső céljaihoz képest.

Bárkinék, aki egy „szabályokkal körülhatárolt” nemzet tagja, ismerősen csengenek az olyan közhelyek, mint hogy „senki sem állhat a törvények felett”, vagy „a kormány a jog és nem a benne helyet foglaló személyek kormánya”. Ahogy Max Weber leszögezi, a jogrend a hatalom egy szélesebb körű történelmi formájának, az ún. jogi-racionális hatalomnak a jellegzetessége. Ez egy mélyen gyökerező intézményi rendszert jelent, amely visszaül önmagára, és magától értetődő. A nyugatiak szemében éppen ezért tűnik oly abszurdnak, ahogy a Ceaușescu házaspár perében a bíróság tagjai a jogrendre hivatkoztak: a per szereplői csak a jogrend széttöredezett szimbólumait testesítették meg, anélkül, hogy annak intézményi alapját megértették volna.

A bíróság főbb szereplői (az ügyész, a bíró és a védőügyvéd) kijelentéseikben újra és újra utaltak arra, hogy egy szabályok által ellenőrzött per folyik (pl. „Ez a bíróság törvényesen lett kinevezve.” „A törvény előírásai szerint jogi védelmet ajánlunk fel Önöknek.”). Leginkább az a tény bizonyított, hogy nem egy nyugati előírások szerinti „per” folyt – túl azon, hogy a Ceaușescu házaspár esélyeit saját védőügyvédei is gyengítették, illetve a bírósági eljárást általános katarzis jellemezte –, hogy az ügyész csak egy órát kapott a bírósági eljárásra.²⁵ Mindez jól szemlélteti: a jogrendet abban az értelemben, hogy „a cél nem szentesíti az eszközt”, nem alkalmazták. Inkább a Nyugattól átvett pozitív, de részleges szimbólumok foszlányainak színlelt felhasználásával kísérelték meg az új hatalom számára kedvező „forradalom” mítoszát megszőni.

A régi narratíva: a bikkfanyelv. A vágyott, de nem értett új modellek felvázolásán túl bikkfanyelv formájában a régi szimbólumokat is alkalmazták a „forradalom” mítoszának megteremtéséhez. Amint előzőleg már tárgyaltuk, a Ceaușescu rezsim alatt a hivatalos propaganda egyre inkább eltávolodott az empirikus valóságtól. A politikai diskurzus szintén egyre távolabb kerülve a valóságtól bikkfanyelvvé, vagy ahogy a románok utalnak rá, *limba de lemn-é* vált. A bikkfanyelv színes, magasröptű, mégis semmitmondó szavak gyűjteménye, melyek a „lélek felemelésére”, ugyanakkor a valóság el-leplezésére szolgálnak. Ha valaki ismeri a politikai diskurzust, bizonyos fókig otthonosan mozog a bikkfanyelvben is. Még nehéz megmondani, hogy Ceaușcut politikailag mennyire éltette a bikkfanyelv. Az olyan frázisok, mint „Románia legfénylőbb jövője” ma is ott cseng sok román fülében.

A pert vizsgálva a bikkfanyelv túlsúlya nyilvánvalóvá válik. Képzeljük el, amint egy nyugati bíróságon a védőügyvéd a következőket mondja:

„De {Ceaușescu} legszörnyűbb büntette az volt, hogy megbéklyózta a román szellemet, népének a lelkét!” Számos példája van az ilyen semmitmondó beszédnek. A bikkfanyelv használatának legkirívóbb példája – mind a bíróság, mind a vádlottak részéről – a „nép” kifejezés használata és az ezzel való visszaélés volt.

A „nép” kifejezés szimbolikus alkalmazása nem kizárólag Ceaușescu beszédeire jellemző. Hannah Arendt, utalva a Függetlenségi Nyilatkozat „Mi, a nép” sorára, leírja, hogy ezek a szavak performatív cselekedetek.²⁶ Azért idézzük meg a „népet”, hogy megteremtsük az identitását. Mégis, szélsőséges esetnek számít, ahogy a „nép” kifejezéssel Ceaușescu visszaélt, majd vele szemben visszaéltek. Ceaușescu beszédeiben, nyilatkozataiban, írásaiban és jelmondataiban a megcsömörlésig hivatkozott a „népre”. A per során a bírói testület harminchétszer idézte meg a „népet”. Egy példával szemléltetjük, ahogy a bíró Ceaușescu saját kifejezésmódját felhasználva (ezt dőlt betűvel jelezzük) megpróbálta legitimálni az újonnan megalakult kormányt:

Bíró: A Nagy Nemzetgyűlést {a kommunista parlamentet} *a nép rendíthetetlen akarata* feloszlatta. Új hatalmi testületünk van: A Nemzeti Megmentési Front Tanácsa...melyet törvényesen neveztek ki!

A következő idézet példa arra, ahogy a bíróság a „népet” megidézve kigúnyolta a Ceaușescu által használt „nép” kifejezést.

Bíró: Védőügyvéd Úr, kérem üljön le! Ő visszautasította a párbeszédet a *néppel*, és noha a *nép* nevében beszélt, mint a *nép* legszeretettebb fia... kigúnyolta ezt a *népet*!

Nehéz elképzelni, hogy egy új hatalom saját legitimációjának elnyerése érdekében ugyanazokat a régi, szégyenteljes módszereket alkalmazza, mint amilyeneket az általa leváltani kívánt rezsim használt. Mégis, a legitimáció mítoszának megszövésekor a szereplők minden elérhető módszert igénybe vesznek. Ceaușescu mesterkélt retorikáját annak fogyasztói sok éven keresztül a hatalom normatív diskurzusaként hallgatták. A románok számára a hatalom így módon cselekedett.

A régi rend bukása és az új bizonytalansága közé rekedve a hatalmon lévők bármely kéznél lévő szimbolikus eszközt felhasználnak legitimációjuk mítoszának megteremtéséhez. Ez olyan ellentmondásos helyzethez vezet, melyben egyaránt alkalmaznak olyan eszközöket, amelyeket az emberek, bár gyűlölnek, de ismernek (bikkfanyelv; a „nép” megidézése), illetve ame-

lyeket idealizálnak, de még nincs tapasztalatuk az értelmezéséhez (jogrend). Mivel a per által nem tudták hatásos módon megteremteni a „forradalom” kollektív emlékezetét, és az adott események megfakultak, ezek az ellentmondások csak a „rég” és az „új” kudarcba fulladt szétválasztásának kísérletét tükrözik, leplezik le és mutatják be. Az ezt követő években egyre többen vonták kétségbe a „per” és a „forradalmat”. A folyamat eredetileg Nyugatról indult, majd egyre hangsúlyosabbá vált Romániában is. Bár Iliescu két elnökválasztást is túlélt (1990-ben és 1992-ben), a kétségek nőttek, és idővel egyre nagyobb hangot kaptak. Végül az ellenzéki koalíció vezetője, Emil Constantinescu nyerte meg az 1996-os elnökválasztást.²⁷ Egyik választási ígérete az volt, kivizsgálhatja, hogy „mi történt valójában” 1989 decemberében. Valóban lefolytatott egy vizsgálatot, de a románok máig nem kaptak világos válaszokat a kételyeikre.

„Átmenet vagy átmentés”

Eddig a pontig tanulmányunkban döntően az események tudományos és nem tudományos összegzéseire, illetve elemzéseire, a román és a nemzetközi média forrásaira, a perről készült videofelvételre és saját romániai tapasztalatainkra támaszkodtunk. Számos olvasónk csalódottságot érezhet feltevéseinkkel kapcsolatban, és jogosan kérdezheti: de mi van magukkal a románokkal? Ők mit gondolnak az eseményekről?

Szerencsére egy új keletű kérdőív adatait segítségül hívva legalább részben válaszolni tudunk ezekre a kérdésekre. A tanulmánynak ebben a részében egy oksági elemzés eredményeit szemléltetve némileg rávilágítunk arra, hogy a megkérdezett emberek szerint „mi történt valójában” 1989 decemberében, illetve milyen szociodemográfiai tényezők befolyásolják ezeket a vélekedéseket. Előtte azonban néhány korlátozó jellegű megjegyzéssel kell élnünk. Egyrészt, az elemzésünk és annak következtetései csak értelmező jellegűek. Eppen ezért nem szándékozunk formális hipotéziseket megfogalmazni. Másrészt, a romániai forradalomról kialakult vélekedések oksági szerkezete jóval összetettebb annál, mint amit itt felvázolunk. A mi független változóink listája semmi esetre sem teljes vagy a legrelevánsabb.

Az általunk felhasznált adatok abból a felmérésből származnak, amelyet a Romániai Nyílt Társadalom Alapítvány kérésére a Városi és Regionális Szociológia Központ végzett el 1999 októberében. A kérdőívnek az a része, amelyre elemzésünk épül, az „1989-es eseményekkel” kapcsolatban feltett

kérdésekre vonatkozik. A felmérés interjúk módszerrel készült, a reprezentatív mintavétel során pedig Románia 18 éves és annál idősebb felnőtt lakosságából 2019 személyt kérdeztek meg. A 3.1-es táblázat a „Mi történt 1989 decemberében?” kérdésre adott válaszok százalékos eloszlását mutatja.

3.1-es táblázat Az 1989 decemberére vonatkozó kérdésekre adott válaszok százalékos eloszlása (Románia, 1999)

Véleménye szerint mi történt 1989 decemberében?

Forradalom	40%
Államcsíny	36%
Valami más	5%
Nem tudja/nem válaszol	19%

Forrás: „A romániai átmenet humán és társadalmi forrásai”, 1999. október

Az 1989-ben történetekkel kapcsolatban a kollektív emlékezet hiánya nyilvánvaló. Bár a legtöbben (40 százalék) a „forradalom” változatot említették, ez az arány nem tükrözi a megkérdezettek többségének álláspontját. 36 százalék gondolta azt, hogy „államcsíny” történt, és a megkérdezetteknek csak 5 százaléka képzelte, hogy az 1989-es események során „valami más” történt.²⁸

Meg kell jegyeznünk, hogy az összes megkérdezett majdnem egyötöde (19 százalék) vagy nem válaszolt a kérdésre, vagy nem tudott mit válaszolni rá. Azt gondolhatnánk, hogy ebbe a csoportba azok a megkérdezettek tartoztak, akik túlságosan fiatalok ahhoz, hogy határozott véleményük legyen a „decemberi eseményekről”. A kétváltozós elemzés eredményei azonban azt mutatják, hogy nem a legfiatalabbak, hanem éppen a legidősebb korosztály, a 66 évesnél idősebbek tartoztak ide.

Az időtényezők hatással lehetnek az 1989-es eseményekről kialakított elképzelésekre. Például feltételezhetjük, hogy az idő múlásával 1989 értelmezése egyre változatosabbá és zavarosabbá válik, és a romániai nyilvános szférában felbukkanó, egymástól eltérő új „tények” is módosíthatják azt. Emellett az adatgyűjtés konkrét ideje is befolyásolhatta az eredményeket. Az általunk bemutatott adatokat 1999 októberében gyűjtötték, az érzékelhető gazdasági és társadalmi válság idején, melyet sokan annak tulajdonítottak, hogy az 1996-ban hatalomra került Demokratikus Konvenció és az általa vezetett koalíció képtelen volt a választási kampány

alatt táplált remények beteljesítésére. A gazdasági és társadalmi nehézségek az 1999 decemberi kormányválsággal tetőztek. Feltételezhetően, ahogy az adott gazdasági, társadalmi és politikai helyzetből eredő csalódottság nőtt, a múlttal való radikális szakításba (vagyis a forradalomba) vetett hit úgy csökkent, *ceteris paribus*. Ezt a feltételezést a Pavel Câmpeanu által közölt megállapítások is alátámasztják.²⁹ Az 1994 decemberében készített országos felmérés szerint a romániaiak 51 százaléka 1989 decemberét „forradalomnak” tartotta. A megkérdezettek 30 százaléka gondolta úgy, hogy az egy „az országon belülről szervezett összeesküvés” volt, míg 16 százalék tekintette „az országon kívülről szervezett összeesküvésnek”. Bár az 1994-es felméréskor a kérdéseket másként tették fel, az 1999-es felmérések adataival (40 százalék) összehasonlítva azokat megállapíthatjuk, hogy 1994-ben a valamivel jobb (vagy legalábbis stabilabb) gazdasági környezetben jóval nagyobb volt azoknak az aránya (51 százalék), akik az 1989 decemberi eseményeket a múlttal való radikális szakításnak (vagyis forradalomnak) tekintették.

Azoktól, akik hittek abban, hogy Romániában forradalom zajlott le, megkérdeztük azt is, hogy véleményük szerint a forradalom sikeres volt-e vagy elbukott. A kérdezettek majdnem kétharmada (62 százalék) úgy tartotta, hogy a forradalom sikeres volt, míg 27 százalék gondolta, hogy az elbukott; 3 százalék nem válaszolt vagy nem tudott választani; 8 százalék pedig az „egyéb álláspontra” helyezkedett (pl. bizonyos szempontból sikeres volt, más szempontból viszont elbukott).

A románok kollektív emlékezetét vizsgálva a decemberi eseményekkel kapcsolatos közös értelmezés hiányát bizonyítják a következő kérdésre adott válaszok is: „Véleménye szerint ki és milyen erő(k) járultak hozzá leginkább Ceaușescu rezsimjének megdöntéséhez?” A nyitott kérdésre adott válaszok a parlament (akkori) tagjaitól Elena Ceaușescun, a jelenlegi francia elnök Jacques Chiracon, a maffián és az amerikai imperializmuson keresztül az oroszokig és a magyarokig terjedtek. Megjegyzendő, hogy a kérdezettek egyharmada nem válaszolt a kérdésre, a legtöbben a „népet” (19 százalék), Ion Iliescut (7 százalék) és a hadsereget (4 százalék) jelölték meg.

Az elemzésben a függő változót az „elképzelések 1989 decemberéről” képezte, melyet a következőképpen kódoltunk: 1=forradalom, 2=államcsúny, 3=valami más.

A felmérés során azt kérdeztük a válaszadóktól, hogy elképzeléseik szerint mi történt 1989 decemberében. Külön kategóriába soroltuk azokat a kérdezetteket, akik nem válaszoltak a kérdésre, vagy nem tudtak választani, és őket figyelmen kívül hagytuk az elemzés során. 50 százalék hitte azt hogy forradalom; 45 százalék, hogy államcsíny zajlott le; 5 százalék szerint pedig valami más/egyéb dolog történt. Lásd lent a 3.2-es táblázatot:

3.2-es táblázat: Leíró statisztika az 1989 decemberi eseményekkel kapcsolatban kialakított elképzelések elemzésébe bevont változók alapján:

Változók	Medián	Átlag	Standard hiba	Érvényes válaszok
<i>Függő változók</i>				
<i>Forradalom^a</i>		0,50		1626
<i>Államcsíny</i>		0,45		1626
<i>Valami más</i>		0,05		1626
<i>Független változók</i>				
Életkor (években megadva)	47,00	46,75	17,04	2019
Nők ^b		0,51		2019
<i>Iskolai végzettség</i>				
Egyetem ^b		0,11		2019
Középiskola ^b		0,32		2019
Szaktunóképzés ^b		0,20		2019
Általános iskola ^b		0,37		2019
<i>Lakhely</i>				
Bukaresti lakos ^b		0,09		2019
Moldvai lakos ^b		0,21		2019
Elégedettség (1-4)	2,00	1,78		1986
<i>Voksolási preferencia</i>				
Emil Constantinescu voksol ^b		0,17		1176
Ion Iliescu voksol ^b		0,44		1176

Forrás: „A romániai átmenet humán és társadalmi forrásai”, 1999. október (2019 megkérdezett)

Megjegyzések: ^a referencia kategória; ^b dummy változók

Független változók: Az elemzés során alkalmazott független változók többsége egyértelmű, néhány esetben azonban további pontosítások szükségesek. A lakhely tekintetében két dummy változót adtunk meg: bukaresti lakos (1=igen), és moldvai lakos (1=igen). A változók segítségével részben megpróbáltuk összegezni, hogy az 1989 decemberi eseményekkel kapcsolatban kialakult elképzelésekre hogyan hat a térbeli közelség. Különböző feltevések vannak a tekintetben, hogy a lakóhely hogyan befolyásolja a férfiak és nők 1989 decemberével kapcsolatos magyarázatait. Például csak Románia néhány nagyvárosában, Bukarestben, Temesváron, Kolozsváron, Nagyszebenben és Brassóban voltak tényleges utcai harcok, míg a vidéki területek (mint például Moldva történelmi régiója Észak-Romániában) viszonylag érintetlenek maradtak. Feltételezhetnénk, hogy ha minden egyéb tényezőt azonosnak veszünk, akkor minél közelebb volt valaki az erőszakos összetűzések helyszínéhez (azaz a városokhoz), annál valószínűbb, hogy a „valami mással” szemben hisz abban, hogy forradalom zajlott le. Azonban ez a feltevés figyelmen kívül hagyja azt aényt, hogy az alternatív vagy független média forrásai (amelyek kétségbe vonták a forradalmat és számos azzal ellentétes narratívát közöltek) könnyebben elérhetőek a nagyobb városokban. Ennél jóval árnyaltabb az a feltevés, mely szerint ahol az alternatív információ megszerzésének forrásaira kevesebb lehetőség nyílik, az ott élők annál inkább hisznek a „forradalom” hivatalos történetében, *ceteris paribus*. Sajnos adataink nem adnak lehetőséget ennek a feltevésnek az ellenőrzésére. A térbeli közelségről készített felmérésünk csak hozzávetőleges lehet, mivel a válaszadók lakóhelyét nem az 1989-es, hanem az 1999-es adatok alapján rögzítettük.

A független változók közé soroltuk a válaszadóknak az elnökjelölteket támogató voksait is. Erre vonatkozóan a következő kérdést tettük fel: „Ha a következő vasárnap lenne az elnökválasztás, melyik jelöltre voksolna?” Kiválasztottuk a két legfontosabb jelöltre, Ion Iliescuro (1=igen) és Emil Constantinescuro (1=igen) adott voksokat. A neokommunista kormány vezetőjeként Iliescu egyike volt a hiteles forradalomról kialakított történet legfőbb szószólóinak. Az 1992-es és 1996-os választási kampány alatt Emil Constantinescu, az ellenzéki Demokratikus Konvenció jelöltje gyakorta kétségbe vonta Iliescu forradalom-narratíváját. Nézőpontja szerint még ha 1989 decemberében forradalom zajlott is le, az mindaddig részleges és beteljesületlen marad, amíg Iliescu a hatalomban van. Ezt a változatot Constantinescu támogatói is fenntartották.

Amint előzőleg már tárgyaltuk, az 1989 decemberéről kialakult elképzelésekre és véleményekre hatással lehetnek az időtényezők is. Ezeket a hatásokat egy ordinális változó, az „elégedettség” segítségével egy négyfokozatú skálán kísérreljük meg összegezni, amely a rendkívül elégedettől (4) a rendkívül elégedetlenig (1) terjed. Fenntartjuk, hogy minél kevésbé elégedett valaki, annál kevésbé valószínű, hogy hinni fog a múlttal való radikális szakításban (vagyis a forradalomban), *ceteris paribus*. Mielőtt elemzésünk eredményeit ismertetnénk, szeretnénk újra leszögezni, hogy azoknak csak magyarázó jellegük van. Az 1989 decemberével kapcsolatos vélemények okási szerkezete jóval összetettebb az általunk javasoltnál, és az ún. független változók listája sem kielégítő vagy a legrelevánsabb.

Becslési modell. Egy többváltozós logisztikai regresszió elemzés által számot adunk az 1989 decemberi események eltérő magyarázatainak meghatározó elemeiről. A függő változó, az „elképzelések 1989 decemberéről”, a következő kategóriákra vonatkozik: „forradalom”, „államcsíny”, „valami más”. Elemzésünkben a „hisz a forradalomban” a referencia kategória. Ezzel állítjuk szembe és becsljük meg az „államcsínyben” és a „valami másban” való hit valószínűségét. A bináris logit modellekkel ellentétben felhasználunk egy többváltozós logisztikai regressziót, mely egyszerre becslüli meg az összes logit-ot.³⁰ A 3.3-as táblázat bemutatja a felmérés során alkalmazott többváltozós logisztikai regresszió elemzésünk együtthatóit.

3.3-as táblázat: A többváltozós logisztikai regresszió elemzés együtthatói az azal kapcsolatban, hogy a megkérdezettek az 1989 decemberi események forradalomként történő magyarázatával szemben az államcsíny vagy a valami más változatot részesítik-e előnyben.

Független változók	(1)	(2)
	Hisz az államcsínyben (vs. hisz a forradalomban) ^a	Hisz abban, hogy valami más történt (vs. hisz a forradalomban) ^a
Életkor (években megadva)	-0,021***	0,015
Nők ^b	-0,349**	-0,654†

	(1)	(2)
<i>Iskolai végzettség</i>		
Egyetem ^b	-0,367	1,617***
Középiskola ^b	0,092	1,063*
Szaktuningsképző ^b	0,026	0,614
<i>Lakhely</i>		
Bukaresti lakos ^b	0,186	0,320
Moldvai lakos ^b	0,108	0,736*
Elégedettség (1-4)	-0,184*	0,119
<i>Voksolási preferencia</i>		
Emil Constantinescu voksol ^b	0,153	0,872
Ion Iliescu voksol ^b	-0,340*	-0,612
METSZET	1,585	-3,766
Megbízhatósági érték		
Khi érték (szabadságok 20)	79,71***	

Forrás: „A romániai átmenet humán és társadalmi forrásai”, 1999. október (2019 megkérdezett)

Megjegyzések: ^a a „hit a forradalomban” referencia kategória

^b dummy változók

†=p<0,10; * =p<0,05; **=p<0,01; ***=p<.0,0011

Államcsíny. A szociodemográfiai változókat tekintve, a válaszadók korának szignifikáns, visszatartó hatása van a forradalommal szembeni államcsíny valószínűsítésében. Ahogy nő az életkor, az egyének egyre kevésbé hisznek abban, hogy államcsíny történt. Nők kevésbé valószínűsítik, hogy a forradalommal szemben államcsíny zajlott. Az iskolai végzettségnek nincs statisztikailag kimutatható hatása a „forradalommal” szembeni „államcsíny” elfogadásában. A lakóhely egyik változójának sincs szignifikáns hatása arra vonatkozólag, hogy az egyének a decemberi eseményeket államcsínynek tartják-e. Az egyéni elégedettségnek kimutathatóan visszatartó hatása van a tekintetben, hogy valaki a „forradalommal” szemben az „államcsínyt” valószínűsítse. Ahogy az elégedettség nő, az államcsínyben való hit csökken. A megállapítások alátámasztják kezdeti elvárásainkat: minél elégedettebb valaki a jelenlegi helyzetével, annál valószínűbb, hogy a jelent a múlttal való radikális szakításként (forradalomként) fogja fel. Szintén a kezdeti elvá-

rásainkat tükrözi az a tény, hogy a korábbi elnököknek, a forradalom változat buzgó védelmezőjének, Ion Iliescunak a támogatói kevésbé valószínűsítik a forradalommal szemben az államszínnyt.

Valami más történt. A nők kevésbé valószínűsítik, hogy „valami más” történt. Egyéb tényezőket bevonva az ellenőrzésbe, a moldvaiak inkább hisznek abban hogy a „forradalommal” és az „államszínnyel” ellentétben „valami más” történt. Ezek a megállapítások ellentmondanak kezdeti feltételezéseinknek: úgy tűnik, hogy tíz év elteltével a Moldvában lakók – abban az országrészen, mely Iliescu pártjának korábbi bázisa volt, és ahova a forradalom főként a médián keresztül jutott el – kevésbé hajlamosak elhinni a forradalom vagy az államszínny változatot. Az egyetemi diplomával rendelkezők háromszor annyira valószínűsítik, hogy a hiteles forradalommal szemben „valami más” történt. Ahogyan azt vártuk, a magasan képzett értelmiségiek kevésbé hajlandók hiteles forradalomként látni az eseményeket. A középiskolát végzettekben az egyetemet végzettekhez hasonlóan él a gyanú a forradalom tisztaságára vonatkozóan. Minden egyéb tényezőt egyenlőnek véve, közülük kétszer annyian hiszik, hogy a forradalommal szemben valami egyéb dolog történt 1989 decemberében. A voksolási preferenciák és az életelegedettség semmilyen statisztikai eltérést nem mutat a tekintetben, hogy a forradalommal szemben inkább „más történt”-et valószínűsítsenek.

Az 1989 decemberi események eltérő magyarázatait befolyásolja a kor, az iskolai végzettség, a lakóhely, a voksolási preferenciák és az elégedettség. Az elképzeléseknek ez a változatossága fontos tényező. Tíz évvel a Ceaușescu rezsim bukása után, mely oly sok traumát okozott a románoknak, még mindig nem alakult ki kollektív emlékezet a tekintetben, hogy „mi is történt valójában”.

Noha a nyilvános szférával szembeni gyanakvás és a kollektív emlékezet machiavellisztikus manipulációja megelőzte Ceaușescu hatalomra kerülését, ő mindezt új magasságokba emelte. Az 1980-as években, a növekvő gazdasági problémákkal szembesülve ezek a fondorlatok csak még abszurdabbá váltak. Ennél fogva nem meglepő a románok extatikus állapota az 1989-es „forradalom” idején. Amint azonban a katartikus napok eufóriája elhamvadt, a régi kőrisme (pl. a nyilvános szférával szembeni gyanakvás, egy hitelesített „igaz” narratíva hiánya, az alternatív „hiteles” narratívák elszaporodása) újra nyilvánvalóvá vált, tárgyaltanná téve bármely remény ar-

ra vonatkozólag, hogy a közös „forradalom” mítosza majd közös identitást nyújt, mely teljesen szakít a „régivel”. A „régivel” való szakítás kudarcaként értelmezhető az is, hogy a per – mely a közös emlékezet kialakításának hagyományos fóruma – képtelen volt megerősíteni a „forradalom” mítosztát.

A kollektív emlékezet folytatódó széttöredezését részben megérthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy Románia milyen gazdasági és politikai nehézségekkel szembesült az 1990-es években. Ennek ellenére hiszünk abban, hogy fontos megvizsgálunk a „történelem” és a kollektív emlékezet megalkotásának folyamatát, ha meg akarjuk érteni, milyen feladattal áll szemben Románia, amikor megpróbál túljutni a múlt ingoványán.

Tanulmányunk egyik szerzőjének, John F. Elynek az anekdotája szemlélteti ezt a véleményt:

„Néhány háztömbnyire a sajátomtól rábukkantam egy állami tulajdonú étteremre. Arra gondoltam, hogy ez talán a törzshelyem lehetne. Amikor hozták a számlát, láttam, hogy mást is felszámoltak, mint amit fogyasztottam, s magasabb áron, mint az étlap mutatta. Amikor felhívtam erre a pincér figyelmét, olyan választ kaptam, amelyhez már unalomig hozzászoktam más romániai éttermekben: „A szokottnál több ételt adtam Önnek”. Csalódva, hogy már megint két lábon járó pénztárcának (vagyis nyugatinak) néztek, megpróbáltam elmagyarázni neki, hogy a sarkon túl lakom, ha tisztességes szolgáltatást kapok, és nem akar átvágni, akkor nemcsak visszajönnék, de jobb borralót is kapna tőlem. Igyekeztem megértetni vele, hogy hosszútávon sokkal kifizetődőbb lenne számára, ha most nem próbálna meg becsapni. A pincér vállat vont és rezignáltan így válaszolt: „Ki tudja, mit hoz a holnap.”

Ez a példa jól szemlélteti, hogy az embereknek az új gazdasági és politikai intézményekbe vetett hite függ attól, hogy milyen elképzeléseik vannak a jövőről. Mi viszont amellet érvelünk, hogy Románia jövőbe vetett hite a bizalmon és kölcsönös megegyezésen alapuló tegnapiainak értelmezésétől függhet.

Fordította: Szeljak György

JEGYZETEK

- ¹ Paler, Octavian: The East's New Malady. *Christian Science Monitor* 1992. március
- ² Osiel, Mark: *Mass Atrocity: Atrocity, Collective Memory, and the Law*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers 1997. 18-19.
- ³ Uo. 18.
- ⁴ Habermas, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press 1994. 1-4.
- ⁵ Jowitt, Ken: *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley, CA: University of California Press 1992. 70.
- ⁶ Az ilyen típusú intézményi változás meghatározásához: DiMaggion, Paul J. - Powell, William W.: The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review* 1983. Vol. 48. 150.
- ⁷ Georgescu, Vlad: *Istoria românilor: de la origini pînă în zilele noastre*. București: Editura Humanitas 1992. 264.
- ⁸ Georgescu: *Istoria românilor* i.m. 268.
- ⁹ Georgescu: *Istoria românilor* i.m. 271.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Kligman, Gail: *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, CA: University of California Press 1998. 117.
- ¹² A protokronizmus kiváló, mélyreható elemzése Katherine Verder : *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, CA: University of California Press 1991. 5. fejezet.
- ¹³ Jowitt, Ken: *New World Disorder* i.m. 70-71.
- ¹⁴ Shibutani, Tamotsu: *Improvised News: A Sociological Study of Rumour*. New York: The Bobbs-Merrill Company 1966. 57.
- ¹⁵ Shibutani: *Improvised News* i.m. 164.
- ¹⁶ A decemberi eseményeket övező híresztelések mélyrehatóbb leírását adja: Kligman, Gail – Verdery, Katherine: Romania After Ceaușescu: Post-Communist Communism. In Ivo Banac, ed. *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca: Cornell University Press 1992; Hall, Richard Andrew: The Uses of Absurdity: The Staged War Theory and the Romanian Revolution of December 1989. *East European Politics and Societies* 1999. vol. 13, no. 3. 501-542.
- ¹⁷ Hall: Uses of Absurdity i.m. 540.
- ¹⁸ Uo. 502.
- ¹⁹ Slavoj i ek: *Tarrying with the Negative: Kant, Hegel, and the Critique of Ideology* Durham: Duke University Press 1990. 67.
- ²⁰ Garland, David: *Punishment and Moral Society*. Chicago: The University of Chicago Press 1990. 67.
- ²¹ Uo.
- ²² Osiel, Mark: *Mass Atrocity* i.m. 39.

- ²³ A per részletesebb elemzését lásd: Stoica, Cătălin Augustin: Romania Failed Attempt at a Revolutionary Myth. *Polish Sociological Review* 1999. no. 4.
- ²⁴ Linz, Juan – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore: The John Hopkins University Press 1996. 52.
- ²⁵ *Expresul de Marți* 1995. 9.
- ²⁶ Arendt, Hannah: *On Revolution*. New York: Viking Press 1963.
- ²⁷ 2000 novemberében újra Ion Iliescut választották meg államelnöknek (szerk. megj.)
- ²⁸ A helyszíni felmérés készítőivel folytatott beszélgetéseink során kiderült, hogy ebbe a kategóriába gyakran a „forradalom” és az „államcsíny” különböző kombinációi kerültek.
- ²⁹ Câmpeanu, Pavel: Simboluri ale Revoluției Române. *Polis* 1994. no.4.
- ³⁰ Long, J. Scott: *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables*. London: Sage Publication 1997. 15.

KOVÁCS ÉVA

A terek és a szobrok emlékezete (1988-1990)

– Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról –¹

I.1. „Miénk itt a tér”: a közterek meghódítása

A magyar rendszerváltás első két éve – többek között – az utcán zajlott. 1988-ban, nem kevés nyugtalanságot okozva az utolsó szocialista kormánynak, akár a bős-nagygyarosi vízlépcsőről, akár az erdélyi falurombolásról, március 15-ről, 1956-ról, pápalátogatásról, Szent Jobb körmenetről, vagy éppen a november 7-i munkaszüneti napról lett légyen szó, kisebb-nagyobb tömegek vonultak fel Budapesten és az ország szinte minden városában – akkor még rendőri készültséggel, olykor motoros rohamosztagoktól és könnygáztól fenyegetetten.

Az évtizedekig tiltottnak számító spontán demonstrációk a tömeg és a hely kultuszát testesítették meg: a hatalommal való szembe fordulás az erőbemutatásban és a nyilvános terek visszafoglalásában és *felszentelésében*² talált formára. A tömegben való hit tükröződött a tüntetéseket követő „számháborúkban” is: a felvonulók száma, az elfoglalt terek nagysága adta meg az ügy értékét. (Éppen ezért a hivatalos tudósítások csökkenteni, a résztvevők és a szimpatizánsok növelni próbálták e számot. Ez idő tájt egyébként – ahogy a belügyminisztérium, úgy a hangadók és a résztvevő megfigyelő antropológusok is – bűvös számításokat végeztek az egy négyzetméterre jutó felvonulókról, az elfoglalt terek mérete, a tömegek mozgása alapján.)

Nem volt mindegy, mikor és hol vonultak utcára rendszert váltani az emberek. A konkrét helynek, az útvonalnak is megvolt a maga jelentősége, saját története, mítosza: a szent helyek virtuális térképét is újrarajzolták e megmozdulások. A legelevenebb tüntetési tradíciót Budapesten március 15-e jelentette, a legszentebb helyek e megemlékezés helyszínei, melyek nagyjából megegyeztek az 1956. október 23-i tüntetés útvonalával (Petőfi szobor, Kossuth Lajos utca, Bajcsy-Zsilinszky út, Szent István körút, Margit-híd, Bem tér). 1988-ra a szertartás már beleivódott a budapesti köztudatba, az ünnepnek megszokott liturgiája lett: mindenki tudta, hol kell gyülekeznie, miért van ott, hová kell tartania stb. Nem csoda, hogy e március 15-ikék kultuszát több más tüntetés is „felhasználta” saját céljai eléréséhez: a hely szelleme és a begyakorlott rítus ugyanis egyfelől ismert forgatókönyvet szolgáltatott a tüntetésekhez, másfelől segíthette politikai követelések megformálását: ha a szent helyek nem is engedelmeskedtek mindig az új „foglalóknak”, *identitáspolitikák* megfogalmazásához használatba vették őket.³

Március 15-ike ünnepe nemcsak *rítusként*⁴, funkcionális keretként, hanem *mítoszként*⁵ is szolgálta a rendszerváltást. 1956-ra is emlékeztek azok, akik a hetvenes években részt vettek a március 15-i demonstráción, – azért március 15-én, mert október 23-án nem lehetett. (Ez persze nem volt idegen az 56-os forradalom szellemiségétől: 1848 már akkor történelmi előzményként, a 48-as követelések pedig aktuális programként „tematizálódtak”, a '48-as mítosz már '56-ban is közreműködött a forradalom legitimálásában). A '48-as forradalom mintegy elrejtette az 1956-ost, mítosza egyserre „mondta” mindkét történetet.

A március 15-i ünnep Pierre Nora kifejezésével élve *lieu de mémoire* (emlékezethely, az emlékezés helye, *locus memoriae*) mert – mint láttuk – kelőlőképpen konkrét; biztosítja az emlékezet kikristályosodását és átadását; egyben a képzelet szimbolikus aurával is felruházza. Azért is *lieu de mémoire*, mert rendkívül „életrevaló”, s noha „alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása (...) abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből, világos az is (...), hogy csak átalakulásra való képessége, jelentéskörének állandó felélesztése és elágazásainak előreláthatatlan bokrosodása révén él” (Nora, 1999, 152–153).

Noha Nora nem állítja, a *lieu de mémoire*-ok gyakran a politika legkézenfekvőbb eszközei, „egy híg, hivatalossá tett civil vallás” helyei, ahol könnyen

meggyőzhető az emberek arról, hogy legszélesebb politikai és legmélyebb spirituális lojalitásaik összeegyeztethetők (Geertz, 1995, 42–63). Az emlékezés spontán akarásának és az identitás politikáinak az emlékezhelyek egyaránt kiszolgáltattak. Előbbire szép példa az 1988. június 16-i, az 1956-os forradalom mártírjaira emlékező megmozdulás. A végül a rendőrség által szétkergetett tüntetés résztvevői a Batthyány-emlékmécsesenél gyülekeztek. A méceszt ünnepélyesen Batthyány-Nagy Imre névre „keresztelték át”: a két forradalmat funkcionálisan is összekapcsolva. A spontán emlékezés és az identitáspolitika közötti átmenetet láthatjuk abban, ahogy 12 pontban fogalmazták meg követeléseiket az 1989-es március 15-i szónokok,⁶ vagy ahogy az új pártok és társadalmi szervezetek első programjaikban 1848 örököseiként határozták meg magukat⁷. Tiszta identitáspolitika, ahogy folytatódott az immáron másfél évszázados harc a kultuszért,⁸ hiszen a szocialista hatalom sem mondott le az ünnepről, s mivel a többi térből az alternatív demonstrációk kiszorították, az éppen üres Múzeumkertben hangzottak el a KISZ-es, MSZMP-s szónoklatok.

A kultusz lehetséges tereit tehát a politikai szereplők felosztották maguk között, hogy aztán majd maguk a helyszínek „mondják” a történetet. Egymás szent (illetve a szocialisták esetében inkább alibi) tereibe a tüntetők nem léptek be, hacsak az 1989-es kokárdás-vörös csillagos rendőri „biztosítást” nem tekintjük ennek: a harc nem a konkrét helyszínekért, hanem az emlékezésben való részvételért, az ünnep kisajátításáért folyt. A többnyire egy időben rendezett megemlékezések ekkor még kizárólagos azonosulást, rítus-választást követeltek: „mi” a Petőfi szobornál vagyunk, „ők” a Múzeumkertben. A dichotómia feloldására 1988–89-ben többször tett kísérletet a szocialista hatalom azzal, hogy bekéredzkodett a március 15-i ünnepségbe („Legyen ez a Nemzeti Megbékélés Napja”), vagy szónokolni akart a Nagy Imre temetésen, ám az ellenzék rendszerint ellenállt. Az utolsó szocialista kormány ugyanakkor sikeresen telepedett rá október 23-ára azzal, hogy 1989-ben ezen a napon kiáltotta ki az akkori köztársasági elnök, Szűrös Mátyás a Köztársaságot: megindítva az október 23. körül azóta is zajló tülekedést, az emlékezés akarata helyett az akaratos emlékezést. Március 15-e, június 16-a és október 23-a mint *lieux de mémoire* idővel arabeszkjeire esett szét, illetve a történelem helyeivé (*lieux d'histoire*) vált.

Egy példa: rituálék a Hősök terén

Nem céloim azonban, hogy előreszaladjak az időben. Maradjunk továbbra is az első két évnél! A demonstrációk egyik fontos helyszínénél a Hősök tere szolgált. A röpke százéves fennállása óta gyakran változó köztér számos szimbolikus értelmezést és rítust kínált a politikai szereplők számára. A tér imázsán egészen a tervekkel kezdődően⁹ állandóan „dolgoztak” az aktuális politikai rezsimok, illetve a történelem. Kezdetben, a XIX. és a XX. század fordulóján – noha nem készült el az ünnepségre – a Millenniumot és az ezeréves államiságot volt hivatva dicsőíteni. Később az 1919-es Tanácsköztársaság eltávolította a „reakciós” szobrokat és május 1-jére vörösbe csomagolta a két kolonnádot (a felirat: „Világ proletárjai egyesüljetek!”), az oszlopot pedig fekete obeliszk formájúra takarta, és az így előállt vörös-fekete kompozíció elé egy fehér papírmasé szobrot állított (Marx, amint átölel két proletárt). 1920, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése, a történelmi Magyarország megszűnte után a teret a területi revíziós politikai igényeknek megfelelően ismét átalakították: egyes szobrokat kicseréltek, a tér közepére új honfoglalási szoborcsoport került, és emlékkövet helyeztek el az Ismeretlen Katonának („Az ezeréves határokért!”).

1945 után a kommunista hatalom tovább dolgozott a tér arculatán: a nemzeti függetlenségi szimbolikát erősítve ismét eltávolították a „reakciós” figurákat. A honi hivatalos történelemszemléletről árulkodik, hogy kiállított nemzeti nagyjaink többsége emigrációban halt meg, s később hamvait hazahozva újratemették: az ezeréves államiság dicső kontextusa elhalványult és helyét a magyar mártíromság szimbólumai töltötték ki. Az elmúlt ötven évben a hatalom elfoglalta, használta majd kiiktatta a Hősök terét. A Rákosi-korban április 4-én, a Vörös Hadsereg Napján itt zajlottak a katonai díszszemlék. Itt esett meg – először és utoljára – 1957. május 1-jén az is, hogy alig fél évvel az '56-os forradalom leverését követően tele volt a Hősök tere felvonulókkal. A Kádár-féle új vezetés azután mintha megijedt volna a helyszíntől (a hely szellemeitől): a május elsejék átkerültek a Dózsa György útra, a katonai díszszemléket pedig nem a munka, hanem az alkotmány ünnepén tartották, *panem et circense*, légi parádé és tűzijáték kíséretében. Nem akartak több '57-et ('56-ot), nem akarták többé e napon mutogatni a katonai erőt, – a május elsejék elszürkültek,¹⁰ a tér kiürült. A nyolcvanas években aztán sajátos módon kapta vissza nemzeti arculatát: itt ren-

dezték a kultúrpolitika által támogatott „nemzeti” rock-operákat (István a király, Itt élned, halnod kell stb.): visszaemelve ezáltal az ezeréves államiság eredeti szimbólumrendszerét. Mindazonáltal 1988-ig az odairányított felvonulókon, a musicalek nézőközönségén, a kósza turistákon és a megtúrt gördeszkázásokon kívül más társadalmi csoportok nem jelentek (nem jelenthettek meg) itt.

A rendszerváltás periódusában két fontos esemény kötődik a Hősök téréhez: az egyik a romániai falurombolás elleni tiltakozás 1988. június 27-én, a másik pedig Nagy Imre és mártírtársai újratemetése egy évvel később. A két esemény között első pillantásra semmiféle kapcsolatot nem fedezhettünk fel: az első egy fáklás demonstráció, melynek üzenete a határon túli magyar kisebbség sorsával való azonosulás volt, míg a második egy kegyeleti-politikai szertartás, melyen a felravatalozott mártírok koporsói elé járulás, a szimbolikus újratemetés egyúttal az 1956-os forradalom rehabilitálását jelentette. Alaposabban szemügyre véve mégis felsejlenek hasonlóságok a tér használatában.

A június 27-i felvonulás fordulópont a rendszerváltás történetében: ez volt az első jól szervezett, saját biztosítással ellátott és mindezidáig a legtöbb embert mozgósító demonstráció. Szinte egyedülállónak számított politikai üzenete is, hiszen a törésvonalak nem a hatalom és a demokratikus erők, hanem a „magyarság” és a román vezetés között húzódtak. *Ceaușescu* addigra már démonizálódott a magyar közvéleményben (nemrégiben zárták be a kolozsvári magyar konzulátust, állandóak voltak román részről a hatósági visszaélések a határon, Grósz Károly látogatásának kudarcra éles visszhangot váltott ki az emberekben stb.), a romániai magyar kisebbséget ért atrocitások a *Ceaușescu*-i ördögi mű szisztematikus végrehajtásaként jelentek meg a köztudatban.

A tüntetés szervezői a nagy tömegre számítva ösztönösen jelölték ki a Hősök terét a demonstrációra (a román nagykövetség közelségéről mint praktikus szemponttól nem is beszélve, ahol petíciót akartak átnyújtani), nem változtattak azonban a tér arculatán, – mintegy keretként használták.¹¹ A tér mégis nemzeti kultuszhelyé lényegült át a rítusban, a résztvevők ugyanis a demonstráció végén a burkolaton kijelölt jelképes sírhelyeken égő gyertyákat helyeztek el az elpusztított falvakért, közben erdélyi népdalokat és a harmincas években keletkezett, irredenta színezetű „Székely himnuszt” énekelték.

A tüntetésben született társadalmi dráma a magyarság (romániai magyar kisebbség), a balsors (román vezetés) és a gyász (magyar faluk pusztulása) témáinak összekapcsolásával a nemzethalálról, alsóbb rétegeiben pedig Trianonról „szólt” – e drámát a tér (a maga eklektikus szimbolikájával és kacskaringós történetével) jól ismerte és szolgálta – a katarzis nem kis mértékben a tér alkalmasságán múlott. Képzeljük el ugyanezt a tüntetést például a március 15-i útvonalon, a Bem rakparton, a Parlament előtt, vagy a Vörösmarty téren – e helyek szellemei megzavarták volna a drámai performance-ot. Kellett a Hősök tere paradox – egyszerre üres és hideg, mégis zsúfolt és érzelmektől fűtött mikrokozmosza.

A térhasználatnak és a tér mint kultikus hely ritualizáló hatásának épp a fordítottját láthatjuk a Nagy Imre temetésben. Noha a praktikus szempontok itt is fontosak voltak a helyszín kiválasztásakor – egy évvel korábban is ide készültek a megemlékezők, de akkor még útjukat állta a rendőrkordon – a rendezők a Hősök tere szimbolikus tartalmaival is erősen számoltak.¹² Míg az előbbi tüntetésnek a szolidaritás (és a történelmi Magyarország utáni nosztalgia) adta az értelmezési keretét, ennek a gyászszertartás: annak a végpontja, ennek pedig a kezdőpontja volt a halál. Csakhogy itt a temetési liturgia „szerkesztői” – miután a helyszín kérdésében döntöttek – nem a millenniumi, vagy a revíziós szimbolikával feleltek, hanem az 1957-es május elsejével: nem állhatott a ravatal a tér közepén, hiszen ott állt egykor Kádár tribünje.

Így kizárásos alapon a Múcsarnok előtti terület lett a szertartás színhelye, melyet – ahogy 1919-ben a kolonnádokat – becsomagoltak, csak most a gyász színeivel, a fehérrel és a feketével. (Egy évvel később, a pápalátogatáskor, talán a maradék-elv alapján, a szószerk, a rock-operák egyik „díszlete”, a Szépművészeti Múzeum elé került.) A Hősök tere imázsának átdolgozásával (a szokásos neoklasszicista, neobarokk látványt a markáns dekonstruktivista kulissza teljesen megváltoztatta) egyszerre tették semmissé az 1957-ben történeteket (a központba, a gyilkosok helyébe az áldozatok kerültek) és szorították a horizont szélére (a szó szoros értelmében is) a tér történelmi, revíziós arcát, miközben megtartották a halál és a nemzet (a kivégzett, elüldözött, újratemetett nemzeti hősök) kontextusát. A tér szellemei ott is voltak, meg nem is, – szolgálták és befogadták az új kultuszt.¹³ Ezzel a Hősök tere új értelmezést is kapott: mára mítoszaihoz az 1956-os forradalom, Nagy Imre újratemetésének története is hozzátartozik.

A Hősök tere az identitáspolitikát szülte. A mindenkori rezsimek számos dologra akarták emlékeztetni a magyar nemzetet általa, s talán éppen ez az akarat akadályozta meg, hogy valóban *lieu de mémoire* legyen. A magyar rendszerváltásban egy-egy röpké pillanatra mégis azzá válhatott, mert – megalkotói szándékaitól talán függetlenül – a nemzeti identitásnak egy olyan elemét formálta meg az emlékezés által, mely az amúgy hiányzó összetartozás érzését adta vissza. A halál halhatatlanná tétele, a nemzethalál, a mártíromság megjelenítése és megélése a szertartás alatt – Eliade szavaival – a „valóság szívébe”, a „Világ Közepébe” helyezte az egybegyűlteket.

I.2. A szent hely, mint szűkös jószág

A rendszerváltás első éveiben úgy látszott, hogy kevesebb a szent hely, mint a demonstráció. Folyamatosan keresték tereiket és rituáléikat a zöldek, akik 1988-ban a bős-nagymarosi vízlépcső ellen szerveznek tiltakozásokat. A BNV elleni demonstrációk azért kerültek be rítus-inventáriumomba, mert nem pusztán egy gazdaságtalan mamutberuházást utasítottak el, hanem a maguk módján rendszert váltottak. A vízlépcső a rezsim lehetetlenségét, abszurditását, zordságát, élettelenységét, haszontalanságát stb. *en général* szimbolizálta.

E tiltakozások közül *lieu de mémoire* valójában csak a Duna és az erőmű lett, Budapesten azóta sincs konkrét ünneplési, vagy tiltakozási helye a környezetvédelmi mozgalmaknak. A budapesti tüntetések nyomon követésekor feltűnő, hogy mindegyik más helyszínen, más dramaturgia szerint zajlott, noha a politikai követelés – állítsák le a BNV építését – ugyanaz volt. Az első és a rendőrség által szétvert „békés környezetvédelmi séta” a Bemrakparthoz és a Batthyány térhez kötődik (1985. február 16.), a következő megmozdulás már a Vörösmarty térről indult a József Attila utcán, a Bajcsy-Zsilinszky úton és Népköztársaság útján át a Benczúr utcai osztrák nagykövetségig (1988. május 27.), míg a harmadik, a legjelentősebb budapesti demonstráción a szélrózsza-elv szerint a város 29 pontján gyülekezve a Kossuth térre tartott a menet (1988. szeptember 30.).

A helyszínek változékonyságát nem magyarázzák a tüntetésben részt vevő eltérő társadalmi csoportok sem, hiszen ekkor még nem különült el markánsan a zöld mozgalom a demokratikus ellenzéktől, mégsem azok bevett helyein vonult. Az egyre dinamikusabb tüntetési koreográfia inkább ar-

ra enged következtetni, hogy a környezetvédők tudatosan mindinkább „el akarták lepni” a várost, bízva a nyaranyú részvételben, egyre jobban akartak „látszani”, s ezzel ügyüket mind hangsúlyosabbá tenni. Nem helyszínek voltak, hiszen nem is lehettek – a zöld mozgalomnak nem volt és nem is lett azóta sem tradíciója – hanem előzőnlött, nagyszabású tereik: a helyek mérete, centrális pozíciója, a vonulás számított: „mindenhol mi vagyunk, mindenhol mi jövünk” (Szekeres, 1999).

Már a zöldeknél is fontos helyszíneknek számított a belváros sétálóutcájának torkolata, a Vörösmarty-tér, melynek szerepét azonban egy másik demonstráció, a FIDESZ Munkáscsoportjának és a Radikális Körnek 1988. november 7-i „söprögetése” világítja meg igazán. A NOSzF (Nagy Októberi Szocialista Forradalom, akkoriban még így kellett rövidíteni) évfordulóján egy tucat fiatal demokrata szendvics-ember jelent meg utcaseprőkosztümben, és látványos söprögetésbe kezdett a Gerbaud cukrászda még kedélyes turistái előtt, követelve, hogy ezentúl ne november 7-e, hanem saját ünnepünk, március 15-e legyen munkaszüneti nap („Ma mi dolgozunk, március 15-én Ti!” – szólt a szlogen.). A tüntetőket végül – akkorra már szokatlan erőszakossággal – rabszállító vitte a Szalay utcába.

A Vörösmarty tér nem pusztán központi fekvése miatt számított jó helyszínek a demonstrációhoz, hanem kirakat-jellege miatt is: itt sétált és kávézott a legtöbb nyugati turista, ami itt történt, az a Nyugatnak, a szabad világnak is szólt. A demokratikus mozgalmak megjelenése a legvidámabb barakk kirakatában a szokásosnál jobban irritálta a hatalmat (emlékezzünk, itt – és nem a tüntetés korábbi állomásain – kergette szét motoros rendőrsztag a június 16-án megemlékezőket is).

A tereknek, a hely szellemeinek és történeteinek markáns szerepük volt a rendszerváltás korai periódusában. A tüntetésekből azonban az is kiderül, hogy a szent hely szűkös jószág: kevesebb van belőle, mint az őt kereső kultuszokból. A térhasználat a tradíció fontosságára is rámutat: a már bevált szent helyek maguk is képesek mondani a történetet, vagy befogadni a rá rimelőt, míg a profán terek csak nagy fáradtsággal avathatók szentté (nem sikerült például az 1956-os forradalom fontos helyszíneit azzá tenni).

II. „A múltat végképp eltörölni”: köztéri tárgyak

Az utca azonban nemcsak a demonstrációknak adott újra otthont, arcu-
lata is valamelyest megváltozott. A szocializmus elutasítása a szocialista
szimbólumok eltávolítását követelte: utcanevek, köztéri szobrok, vörös csil-
lagok, címerek és lobogók cserélődtek ki, illetve tűntek el, hogy ne is emlé-
keztessenek a korszakra, melytől mindenki szabadulni vágyott. Így jutottak
piros olajfestékkel áthúzott, megszűnt utcanevek sorsára a magyar és a nem-
zetközi munkásmozgalom fogalmai, szereplői, az ÁVO-s karhatalmisták,
funkcionáriusok és ismeretlen káderek mellett a Tanácsköztársaság kivég-
zettjei és emigránsai, az antifasiszta ellenállók is, nem is kevesen (noha egy
1992 őszi közvélemény-kutatás szerint az emberek többsége már nem is
akarta volna az utcaneveket megváltoztatni, és addigra a szobrokat is inkább
megőrizte volna).¹⁴

Az „új” utcanevek kiválasztása azonban nem követte az időközben már
formálódó tabuérintő közbeszédet: nem az „új világ” példaképei (mint pl.
az első és a második világháború áldozatai, a polgári Magyarország megsze-
mélyesítői, az 56-os forradalom hősei és szimbólumai stb.), hanem több-
nyire a legelső, még a múlt századból származó nevek kerültek ismét vissza
az utcatáblára. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy lakóhelyüket nem te-
kintették politikai fórumnak, agorának az emberek – sőt kifejezetten hang-
súlyos a depolitizálási szándék, – inkább a szokásszerűség alapján választot-
tak. Az új utcanevek ezáltal nem a történelmi emlékezetéről, inkább az „em-
lékezők társadalomtörténetéről” (P. Burke) mesélnek.

Az utcák, intézmények stb. átnevezésekor tehát a közelmúlt eltávolítá-
sa, megsemmisítése sokkal fontosabb volt, mint a névadási rítus, sőt utób-
biban gyakran a visszafogottság, az ambivalencia, a zavarodottság jelei is
megfigyelhetők. Az átkeresztelés egyfajta bűnös tabuérintésnek is számított,
s könnyebb volt az egykori hősokeket (Marx, Rajk stb.) semleges vagy koráb-
bi nevekre cserélni, mint új hősokeket konstruálni.

*Egy másik példa: intézményesülő szobordöntések,
avagy a Szoborpark esete*

A szocializmus látható nyomainak eltávolításában – az utcakép „kom-
munistátlanításában” – külön kérdésként merültek fel a köztéri szobrok.

Az 1989-es népítélet szerű, spontán szobordöntések¹⁵ miatti aggodalom a politikai szereplők részéről hamar a kérdés intézményesüléséhez vezetett, önkormányzatok, alkotói közösségek, tudósok és politikusok foglalkoztak azzal, mi legyen a sorsuk a letűnt kor monumentumainak.

Az első ötlet szerint a szobrokat Budapest tradicionális munkásszige-
tén, Csepelen, az erre a célra kiépítendő Lenin-kertben kellett volna elhe-
lyezni (1989. július 5.). 1990 márciusában a debreceni „Emlékművek Ma-
gyarországon” című konferencia felhívást adott ki, mely szerint a szobrokat
ne döntsék le, hanem hagyják elenyészni. Áprilisban a FIDESZ Lenin-
skanzen felépítését javasolta Békéscsabára, úgy, hogy a szobrokat ugyan
döntsék le, de a talapzatuk maradjon meg mintegy mementóként az utókor-
nak. Néhány hét múlva a Recski Szövetség azt ajánlotta, hogy a szobrok ke-
rüljenek a recski kőbányába, a „Szocializmus-parkba”. Az 1990 tavaszi pub-
licisztika-dömpingben a beolvasztástól az érintetlenül hagyásig („ha mi
nem emelünk kezét a más hitűek kultusztárgyaira, a miénkire sem emelhet
senki”, *Magyar Narancs*, 1990. május 3.) és az emlékmű-szobrászati stopig
számtalan álláspont megfogalmazódott, mígnem június 23-án törvény szü-
letett: a szobrokról az önkormányzatok döntenek és gondoskodnak
(1991/XX.tv. 109.§). Mégis, október 10-én Boross belügyminiszter körleve-
let intézett az önkormányzatokhoz: október 23-ig távolítsák el az összest.

A szoborpark-terv közben lassan intézményesült: júniusban megtalál-
ták a helyet Budapest határában, Nagytétényben, novemberben javaslatot
tett a budapesti közgyűlés kulturális bizottsága a szoborpark létrehozására.
A kiírt pályázatra beérkezett pályaművek közül (berlini fal-szerű térelren-
dezés, ötagú csillag alakú földvár, virágot formázó park) a harmadik, Eleőd
Ákos pályázata győz („Egy mondat a zsarnokságról”-park). A parkot és
az előterében kialakított „Tanú teret” június 28-án avatják fel, a műsort Ba-
csó Péter rendezi.

Nincs abban semmi különös, hogy a radikális társadalmi és politikai át-
alakulások igyekeznek eltüntetni a múltra emlékeztető tárgyakat, megtisztí-
tani tőlük a jelent. Még akkor sem, ha azok művészi értéket képviselnek,
vagy éppen már belenőttek a térbe, melyben állnak, s ottlétük nem önma-
gukért való. Így volt ez a szocializmus szobrainak többségével is: jelenlétük
kevésbé tűnt fel mint aztán hiányuk, a köznapi használatlalt olykor új tartal-
makat is kaptak – gondoljunk csak Osztapenko vagy Steinmetz szobraira,
balatoni, nyugat-európai utazásainkkor velük vettünk búcsút Budapesttől.

Eltávolításukkal felborult a tér vizuális egyensúlya: paradox módon emlékeztetve arra, amit feledni kívántunk, arra, ami már nincs is ott.

Az sem meglepő, hogy a spontán szobordöntések ijedséget keltettek a közvéleményben: a totem-döntés nem illett a magyar rendszerváltásba, mert a forradalmak rituáléihoz tartozott. (1956-ban dőlt utoljára szobor Magyarországon: akkor sem másé, mint Sztáliné.) S bár a közvélemény többsége a szobrok pártján állt, az erőszakos politikai akcióktól való aggodalom a szobrok eltávolításához, nevezzük nevén, szervezett és korlátozott szobordöntéshez vezetett.

Azon sem csodálkozhatunk, hogy egyes politikai csoportok maguk vállalkoztak volna a „hóhér” intézményesített szerepére: nem volt mindegy, kinek a nevéhez fűződjék a tisztogatás, kié legyen a rendszerváltás e fontos epizódja. A kérdésre már az új parlament adta meg a választ: a demokrácia játékszabályai szerint a „helyieké”, az önkormányzatoké a döntés joga és összes terhe. (Talán a szűkös kassza miatt is maradt meg jó néhány szocialista köztéri szobor a településeken).

Annál sajátosabb az eltávolított szobrok sorsáról kialakult diskurzus. Akik Csepelre, a gyárak szigetére álmodták a szoborparkot, a szocializmus-munkásosztály szimbolikát vitték tovább, akik a recski kőbányába, az egykori kényszermunkatábor területére tették volna a műalkotásokat, azok a szobrokon keresztül vettek volna légtételt a rendszeren: legyenek ott a zsarnokok, üldözők és jelképeik, ahol egykor ők, az üldözöttek szenvedtek. A nagytétényi helyszín ezzel szemben piaci szándékokat takart: akkor még készülve az 1998-as világkiállításra, a nyugati látogatóknak szánták az M1-esről közvetlenül megközelíthető parkot.

Abban azonban minden terv hasonlóságokat mutat, hogy az eredeti helyükről elmozdított szobrokat – Közép- és Kelet-Európában akkor még egyedülálló vállalkozásként – nemcsak hogy egy raktárban tárolva megőrizni, „archiválni” akarta, hanem kiállítani, újra megmutatni is.¹⁶ Az emlékezés (vagy a felejtés?) számára állandóan rendelkezésre álló megtestesült múlt parkká, skanzenné szerkesztése egyszerre jelentette a szobrok eltávolításán, a terek „megtisztításán” túlmenően e múlt lokalizálását, elkerítését, a Gonosz Szellem megszelídítését, a szobrok kronologikus és tematikus elrendezésével egy, a szocializmusról szóló új narratíva kialakítását, a park hasznosításával pedig, *sic transit gloria mundi*, a múlt piacosítását (a skanzen-shopban – a berlini *Checkpoint Charlie* mintájára – ráházott szögesdrótdarabokat,

„a kommunizmus utolsó leheletét” tartalmazó konzervet, munkásdalokat tartalmazó „*Best of Communism*” CD-t és más szuvenírokat vásárolhat a látogató). Nora szavaival élve mintha *lieux d'histoire*-rá akarták volna változtatni a közelmúlt fájó, de legalábbis ambivalens emlékeit, formába önteni az emlékezés hiányát.¹⁷

Lássuk ezek után az új narratívát, a szocializmus egyik új mitológiáját!¹⁸ Az elfogadásra került, rendkívül didaktikus szoborpark-terv műleírásában ezt olvashatjuk: „az erőszakosan telepített, teret-várost-hangulatot a telepítők fölényével nyomasztó objektumok eltávolítása nemhogy nem kerül a szobrok életébe, de újratelepítésüknél már az erőszaknak és a fölénynek a hiánya dominál (...) A pályamű (...) a rezervátum összearzárságán túl törekedett az egyes alkotások gúnyos felhangoktól mentes, korrekt bemutatására (ez nem egy vicces park, abszolút nem az)”. (Eleőd, 1993, 60)

A bejáratnál Illyés Gyula „Egy mondat a zarnokságról” című verse fogadja a látogatót, rögtön kérlelhetetlen tükröt tartva elének: „magad is a zarnokság vagy”. A szentély illetve kriptá benyomását keltő, timpanonoszlopos, penge vékonyságú kulisszafal szinte rádől a látogatóra: egyszerre távolít el a közelmúlttól (mintha évezredek romok között avagy a temetőben sétálnánk), és kelt rémületet a hatalmas méretek miatt (az eredeti helyükről eltávolított szobrok maguk is jóval nagyobbak látszanak a csupasz térben).

A virágalakúra tervezett (a virág-szimbólum talán a zarnokság antitézise volna, avagy a szocializmus mákvirágaira gondolt a tervező?), a pokol bugyaira (a műleírás maga is említi a „lokális pokolra szállás” gondolatát), ám felülnézetből a gyermekdalbeli „hétpettyes katicabogárra” is hajazó park alapmotívuma a kádári parafrázis, séta a „szocializmus útján”.¹⁹ Az egyszerre végtelenített és végérvényesen véges (téglafalba ütköző) ösvények mentén a „fektetett nyolcasokban” tematikusan csoportosított szobrok a felszabadulási (szovjet hősi) emlékművek, a munkásmozgalmi személyiségek és szimbólumok „mondják” a szocializmus történetét. A terv szövege szerint ezek az „Út stációi”. „Csakhogy ennek az útnak” – miután Steinmetz és Osztapenko most itt int búcsút tőlünk – „már csupán pár métere van a végfalig”, olvashatjuk a tervpályázatban.

A szobrok és az elrendezés által diktált útvonalak nem alkotnak kronológiai sorrendet, így a magyar munkásmozgalom és a sztálinizmus története témák szerint rendezi újra és racionalizálja a kollektív tudást. Az új nar-

ratíva egyáltalán nem tér ki a kádárizmus hosszú évtizedeire, ezzel erősen eltávolít a közelmúlttól. A nemrég még jelen történelemmé íródik a szoborparkban, nem a saját élettörténetünket, kollektív tapasztalatainkat foglalja össze, ezáltal lehetőséget teremt a Kádár-korszak pszichológiai értelemben vett eltávolítására, elfojtására is. A tematikus elrendezés ugyanakkor Magyarországnak a nemzetközi munkásmozgalomhoz való kapcsolódását és későbbi, a Szovjetunió általi elnyomatást hangsúlyozza: egy szalonképe-sebb, illetve mártírszerű szocializmusképet mutatva a látogató felé.

Az erkölcsi és politikai mondanivalót csupán a tér szerkezeti bontása és a végfal sugallja (az önmagukba visszatérő „pokoli” körök, a monumentális kezdet és az áthatolhatatlan végfal), – amennyiben a parkot „rendeltetésszerűen” használjuk. Ekkor a „szocializmus útja” nem vezet sehová, falakba üt-közünk (erőteljesen utalva a tömbök megosztottságának egyik alapszimbólumára, a berlini falra is). Ha azonban csak úgy bolyongunk a parkban, amit a beépítés abszolúte megenged – mivel az utakat szegélyező pázsit nem akadályozza a szabad mozgást –, akkor a falat teljesen figyelmen kívül hagyva is megtekinthetők a szobrok, és a látogató a timpanon alatt elhagyhatja a ki-állítást, így ez a mondanivaló a gyakorlatban elsikkadhat.

A nagytétényi skanzen tehát nemcsak összegyűjtötte a fontosabbnak ítélt köztéri szobrokat, hanem megkísérelt egy új, művészi koncepcióval alátámasztott szocializmus-narratívát is létrehozni. E szöveg meglehetősen pontossággal igazodott az időszak közhangulatához: noha a szobrokat nem mindenki akarta eltávolítani, a kádárizmust, saját szocialista, illetve szocializmusbeli múltját annál inkább. A magyar rendszerváltás legnagyobb terhe ugyanis mindenki számára az volt, hogy bizonyos értelemben „cinkosai” voltunk a rendszernek, ha másképp nem is, akkor úgy, hogy a viszonylagos jóléért cserébe fenntartottuk az öncenzúra intézményét, hasznot húztunk a tervgazdaság visszasságaiból, a korrupcióból stb. Ezekről a rossz érzésektől szabadítottak meg bennünket az utcanevek megváltoztatásával, a szobrok eltávolításával, a racionalizáló és historizáló szocializmus-narratívák létrehozásával.²⁰ E mitológiák egyik legfontosabb sajátossága az volt, hogy nem szóltak a kínos évtizedekről, és ezzel lehetővé tették a felejtést és megkönnyítették gyökeresen új politikai identitások megfogalmazását.

Összegzésféle: megjegyzések a közép-kelet-európai rendszerváltások tudományos értelmezéséhez

Több, mint tíz év távlatából régmúlnak, szinte történelemnek tűnik az, ami 1988 és 1990 között megesett velünk. Az emlékezés politikájának megjelenése a tüntetéseken sok tudóst ösztönzött arra, hogy a velünk megesett dolgokat a nyugati társadalomtudományok segítségével értelmezze: egy időben nagy kelete lett a mítosz-, rituálé-, szimbolikus térhasználat- stb. kutatásoknak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. (E tanulmány is nagyrészt 1995-ben született.) A francia, német és angolszász társadalomtudományos irodalom sokat segített a rendszerváltás, a politikai átalakulás folyamatainak megragadásában, valamint e folyamatok nemzetközi tudományos szintereken való ismertetésében.

Van azonban két pont, ahol e nyugati fogalmak – úgy vélem – elfedik, illetve akár meg is akadályozhatják a magyar rendszerváltás tudományos megértését. Az egyik pont a mítosz- és rítuselméletek zártsága (van Genneptől Turnerig): általában olyan közösségeknél vizsgálták és írták le, melyek zártak voltak, saját belső változásuk, fejlődésük egyes stádiumaiban működtették mítoszaikat és rituáléikat. A magyar rendszerváltás egy pillanattig sem volt zárt, – ahogy az első példában látszik – országhatárookra, vasfüggönyre, tömbökre, külső politikai mintákra, később a kulturális és a gazdasági globalizáció kihívásaira felelt. Eszközeiben is sajátosan ötvözte az autotchtont és a külső kulturális és politikai „szerszámokat”.

A másik pont az átmenet maga. Az emlékezet-kultúrával, az emlékezet helyeivel foglalkozó társadalomtudósok (és itt nemcsak Nora-ra, hanem ellenfeleire, a „nem-emlékezethelyek” kutatóira is gondolok) stabil politikai struktúrák és nemzetállamok emlékezetének kikristályosodási pontjait kutatták. Sarkítva, a francia forradalom, vagy legyünk engedékenyebbek, 1944 óta nem kellett számolniuk alapvető politikai törésekkel, olyan gyökeres változásokat hozó politikai fordulatokkal, mint a kelet-európai rendszerváltások. (Talán 1968 az egyetlen, bár sokkal kisebb horderejű kivétel.) Magyarországon a rendszerváltás első két évében nem egyszerűen új *lieu de mémoire*-ok keletkeztek, hanem az emlékezésen túl, azon keresztül léptünk át a múltból a jelenbe. Az első demonstrációk, megemlékezések, a terek visszafoglalása és átrendezése, a szobordöntések a társadalmi cselekvések sajátos és ritka példái voltak, mert az emlékezés megélésével új politikai

identitásokat teremtettek. A váltás megragadásához új nyelvre, új diskurzusokra volt szükség. E nyelv azonban épp az átmenetben keletkezett. E sajátos paradoxon feloldását is szolgálták a szimbolikus cselekvések, melyek kétszen talált rítusokban, korábban megformált mítoszok segítségével „hordták ki” a születő közbeszédet. A második példa arra volt hivatva, hogy megmutassa e születés lépcsőfokait: a nyelvtelenségtől (szobordöntés) az intézményesült emlékezetpolitikáig (szoborpark).

Visszatekintve úgy tűnik, hogy a rendszerváltás – szimbolikus értelemben legalábbis – 1993-ra lezárult: a politikai élet spontaneitása, a közvetlen demokrácia élményének megtapasztalása, az emlékezés belső akarása a múlté. Ahogy Európában, úgy nálunk is beindult az emlékezet konjunktúrája...

MELLÉKLET

Tüntetések, szoboreltávolítások, utca-
és helységnév-változtatások 1988-1989-ben

1988.

- február 8. A Duna-kör Bem téri sétáját szétozlatja a rendőrség.
- március 14. Alapítvány 1848 emlékművének megalkotására.
- március 15. Tüntetések Budapesten. A hivatalos rendezvényeket a Múzeum kertben, az ellenékit a szokásos útvonalon tartják, de a Rádióhoz is elmennek. 20000 ember jelenik meg, néhányat előállítanak a rendőrök.
- június 16. Nagy Imre halálának 30. évfordulója, megemlékezés a 301-es parcellánál és a Belvárosban, Hősök tere meghódítása (rendőrök megakadályozzák) a Batthyány-emlékmű átkeresztelése Batthyány-Nagy Imre emlékmécsessé, TV épülete előtt szónoklat, motoros rendőrök a Vörösmarty téren a tüntetést (1000 ember) szétkergetik, a katolikus szentmise elmarad.
- június 16. Párizs, Père LaChaise Nagy Imre emlékmű avatása (terv.: Rajk László).
- június 27. Tüntetés a Hősök terén a romániai falurombolás ellen (150-180 ezer ember).
- augusztus 20. Szent István halálának 950. évfordulója: Szent Jobb körmenet, tízezrek vesznek részt.
- szeptember 12. Tüntetés a vízlépcső ellen, 29 helyről a Parlamenthez vonul a tömeg.
- szeptember 17. Nők tüntetnek a vízlépcső ellen. Concert for Human Rights Now! Budapesten.
- szeptember 30. Tüntetés a vízlépcső ellen.
- október 6. Egy MT rendelet március 15-ikét munkaszüneti nappá nyilvánítja, november 7-ikét pedig eltörli.
- október 23. Tüntetés, melyre az MDF felhívást ad ki, hogy ne menjenek el a tagjai, rendőri előállítások, teljes rendőri készség a városban.

- október 30. Fáklyás felvonulás a vízlépcső ellen (Budáról Pestre) Tüntetések a világ 28 városában a vízlépcsővel kapcsolatos népszavazásért.
- november 7. FIDESZ-ellendemonstráció, söprögetés a Vörösmarty téren, rendőri előállítások.
- november 15. A brassói sztrájk egyéves évfordulójára hirdetett tüntetésen (Keleti pu.) a rendőrség durván beavatkozik (könnycsökkentővel).

1989

- február 2. MDF, FIDESZ, SZDSZ nyilatkozat: nem ünneplik együtt a HNF-fel, az MSZMP-vel és a KISZ-szel március 15-ikét.
- február 10. MDF ajánlat: a tagok saját lelkiismeretük szerint döntenek március 15. ünnepségének módjáról. A TDDSZ szerint lehetőség van március 15. szabad ünnepségre, de nem kívánja befolyásolni tagságát.
- február 17. SZER-hír: hozzátartozók javasolják az igazságügy miniszternek Nagy Imre és mártírtársai jelképes ill. újratemetést, az időpont: 1989. június 16.
- február 19. HNF felhívás: mindenki együtt ünnepelje március 15-ikét.
- március 1. 21 független szervezet nyilatkozata: élni akarnak azzal a jogukkal, hogy március 15-én a Szabadság térre vonuljanak és jelképesen lefoglalják a televíziót.
- március 15. Piros betűs nemzeti és állami ünnep, pártállami sajtókampány a „közös megünneplésért” a „nemzeti összefogás” jegyében. Az Országgyűlés a Hősök terén és a Kossuth térén koszorúzik, a HNF, az MSZMP, a KISZ és az MSZDP a Múzeumkertben ünnepel, 31 független szervezet a Március 15. téren, a Petőfi szobornál (a tüntetés új helyszíne a Szabadság tér, ahol kikiáltják a sajtószabadságot és „lefoglalják” a Televíziót, felkeresik a Batthyány örökmécsesét és a Kossuth teret, valamint a Bem teret. Este a FIDESZ és az SZDSZ tüntet a Roosevelttéren, és Lánchídi csatára emlékezve fáklyás felvonulást szervez a Lánchídon át a Várba. Az MDF ünnepi nagygyűlést tart.

- március 24. Salgótarjában ledöntik Lenin mellszobrát.
március 27. Szentkirályszabadján békemenetet szerveznek a magyar és a szovjet laktanyába.
- április 13. Péccsett megváltoztatják a sztálinizmusból származó utca-
neveket.
- május 11. Tüntetés a Művelődési Minisztérium előtt a kötelező
orosz nyelvtanulás ellen.
- május
május 1. Zarándoklat a Don-kanyarhoz.
május 31. Majálisok mindenütt.
június 7. A leninvárosiak kérik vissza régi nevüket.
június 10. A TIB és a kormány megállapodik: a kormány és a par-
lament részt vesz a Nagy Imre temetésén.
június 15. A Legfőbb Ügyészség kivizsgálja: Nagy Imrét és társait
koholt vádak alapján ítélték el.
június 16. FIDESZ demonstráció az orosz nagykövetség előtt a csa-
patkivonulásért.
június 24. Nagy Imre újratemetés (TIB): Hősök tere.
július A FIDESZ jelképesen elfoglalja a kiüresedett szombat-
helyi szovjet laktanyát.
július A párizsi Nagy Imre szobor másolatát Párizs Budapest-
nek ajándékozza.
július 14. Kádár János temetése.
július 7. MOP visszanevezi a Münnich F. utcát Nádor utcává.
július 17. Országszerte törekvések a második világháborús áldozat-
ok emlékének megőrkítésére.
augusztus 4. Nagy Erzsébet alapítványt tesz egy Nagy Imre múzeum
felállítására.
augusztus 9. A Magyar Október Párt politikai mozgókonyhát szervez
Csepelen.
augusztus 13. Kádár János szülőházát emlékmúzeummá rendezik be
Kapolyon. A kezdeményezők javasolták, hogy Nagy Im-
rének rendezzenek kiállítást Kaposváron, és mindkettőt
októberben nyissák meg, előbbit október 31-én (az
MSZMP megalakulásának napján), az utóbbit 23-án.
augusztus 19. Tüntetés a Berliini Fal lebontásáért.
Páneurópai Piknik az osztrák-magyar határon (Habs-
burg Ottó, Pozsgay Imre).

- augusztus 20. Szent Jobb körmenet, Bazilika. MSZMP a Margit szigeten ünnepel és elmarad a szokásos vízi és légitársaság.
- zeptember 15. A TIB követeli: legyen október 23. munkaszüneti nap és nemzeti ünnep.
- zeptember október 20. Aláírásgyűjtő akció a 4 igenes népszavazáshoz. Díszörség a Hősök terén.
- október 21. Kormányhatározat: a köztársaságot október 23-án kiáltják ki a Kossuth téren.
- október 23. Istentisztelet a Bazilikában, kegyelet a sírnál. Az Október 23-a Bizottság 18.00-ra nagygyűlést hirdet több helyen: a Corvin közben, a Kilián laktanya előtt és a Rádiónál, a Műegyetemnél és a Bem téren, valamint a Hősök terén és a Kossuth téren. 100.000 ember jelenik meg. A Rádiónál Raj Tamás emléktáblát avat a Rádió elesett védői emlékére. 12.00-kor Szűrös Mátyás kikiáltja a köztársaságot, de október 23-a nem lesz nemzeti ünnep.
- október 25. Kikapcsolják a parlament tetején világító vörös csillagot.
- október 27. FIDESZ virrasztás a román nagykövetség előtt.
- november 26. 4 igenes referendum, „Aki otthon marad, az a múltra szavaz”, MDF-bojkott: „Aki magyar, otthon marad”.
- november 30. A székesfehérvári Csúcsoshegyről eltávolítják az 1970-es tank emlékművet és Aranybulla emlékművet szándékoznak a helyébe állítani.
- december 23. Szolidaritási akciók a romániai forradalom mellett.
- december 27. Felavatják Mindszenty szobrát a Jurta Színháznál.

IRODALOM

- Ash, Timothy Garton: *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, New York, 1990.
- Barthes, Roland: *Mythen des Alltags* (Mythologies), Frankfurt am Main, 1974.
- Blumenberg, Hans: *Arbeit am Mythos*, Frankfurt am Main 1979.
- Burke, Peter: Geschichte als soziales Gedächtnis, In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.): *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1991
- Cassirer, Ernst: *The Myth of the State*, New Haven/London 1946.
- Cassirer, Ernst: *Philosophie der symbolischen Formen*, Darmstadt, 1977.
- Champagne, Roland A.: *The Structuralists on Myth*, New York-London, 1992.
- Durkheim, Émile: A vallási jelenségek meghatározásáról In: *A társadalmi tények magyarázatához*, Budapest, 1978.
- Eleőd Ákos: A szoborpark (Műleírás) In: 2000 1993/7. 60.
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán*, Budapest, 1996.
- Eliade, Mircea: *Symbolism, the Sacred, and the Arts*, New York, 1986.
- Eliade, Mircea: *Mythos und Wirklichkeit*, Frankfurt am Main 1988.
- Elias, Norbert: *The Symbol Theory*, London/Newbury Park/New Delhi, 1991.
- Foucault, Michel: A diskurzus rendje, In: *Holmi*, 1991/7.
- Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures*, New York, 1981.
- Geertz, Clifford: *After the Fact*, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, 1995.
- Geertz, Clifford: Az identitás politikájáról In: *Magyar Lettre Internationale* 34.
- Gerő András: *Magyar polgárosodás*, Budapest, 1993. 397-416.
- Hofer Tamás: Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989 március 15-e Budapesten. In: *Politikatudományi Szemle* 1992/1.
- Hoogewerff, G.J.: Die Ikonologie und ihre wichtige Rolle der systematischen Auseinandersetzung mit christlicher Kunst In: Kaemmerling, Ekkehard (Hrsg.): *Ikonographie und Ikonologie. Theorien – Entwicklung – Probleme. Bildende Kunst als Zeichensystem. Band 1*, Köln, 1979. 81-111.
- Hübner, Kurt: Die Wahrheit des Mythos, München, 1985.
- Jamme, Christoph: „Gott an hat ein Gewand”. Grenzen und Perspektiven philosophischer Mythos-Theorien der Gegenwart, Frankfurt am Main, 1991.
- Kinsky-Weinfurter, Gottfried: *Sturz der Denkmäler*, Wien, 1998. 7.
- Kohl, Karl-Heinz (Hrsg.): *Mythen im Kontext*, Frankfurt am Main/New York, 1992.
- Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft*. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten, F.a.M. 1979.
- Kovács Éva-Tóth István János: Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok sajtóelemzése In: *Politikatudományi Szemle* 1992/1.
- Kovács Éva: A rendszerváltók almanachja, In: *Világosság* 1994/4.
- Kovács, Éva: Mythen und Rituale des ungarischen Systemwechsels In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1999/2 210-239.

- Kovács Éva: „Imé Istennek ama báránya, ki elveszi a világ bűneit” – Etűd a rendszer-váltó mítoszokról In: *Világosság*, 2000/6-7. 28-37.
- Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve* 1988. Budapest, 1989. 351-359.
- Leach, Edmund: *Szociálanropológia*, Budapest, 1996.
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturale Anthropologie*, Frankfurt am Main, 1977.
- Lévi-Strauss, Claude: *Mythologica IV*. Frankfurt am Main 1980.
- Ludwig, Andreas (Hrsg.): *Alltag und soziales Gedächtnis*. Die DDR Objektkultur und ihre Musealisierung, Ergebnisse Verlag: Hamburg, 1997.
- Malinowski, Bronilsav: *Magie, Wissenschaft und Religion*, Frankfurt am Main, 1983.
- Mészáros György – Pór Edit: Budapest új utcanvevei In: *Kritika* 1993/3.
- Mihancsik Zsófia: Nagy Imre temetése és az '56-os emlékmű születése In: *Budapesti Negyed* 3. 1994/1. 187-218.
- Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között In: *Aetas* 1999/3. 152-153.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig In: *Replika* 37 (1999) 19-44.
- Panofsky, Erwin: Ikonographie und Ikonologie, In: Ekkehard Kaemmerling (Hrsg.): *Ikonographie und Ikonologie*, Köln, 1979.
- Panofsky, Erwin: *Studien zur Ikonologie*, Köln, 1980.
- Reinwald, Heinz: *Mythos und Methode*, München, 1991.
- Rév, István: Parallel Autopsies, In: *Representations* 49. Winter 1995. 15-39.
- Ricour, Paul: *The Conflict of Interpretation*, Evanston, 1974.
- Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés c. tanulmánya. In: György Péter -Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái, Sztálinizmus és kultúra*, Budapest, 1992. 67-79.
- Turner, Victor: *Dramas, Fields, and Metaphors*. Symbolic Action in Human Society, Ithaca, 1974.
- Vadás Ferenc: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz In: *Budapesti Negyed* 3. 1994/1. 85-110.
- Voigt Vilmos: Éljen és virágozzék... In: *Budapesti Negyed* 3. 1994/1. 166-186.

JEGYZETEK

¹ E tanulmány egy a ritualizált rendszerváltással, rendszerváltó mítoszokkal foglalkozó tanulmányosorozat második „etűdje”. Az első etűd premodern mítoszok újraalkalmazásával, a továbbiak a szovjetellenesség ikonológiájával, 1956 mítoszával, a történelmi hősök és legendák reinkarnációjával foglalkoznak, jórészt kronológiai sorrendben. Az etűd-formát azért választottam, mert hitem és kutatási tapasztalataim szerint a ritualizált rendszerváltás nem egy komplex és lineáris átalakulás volt, hanem külön „csapásokon”, sőt olykor sporadikus akciókban ment végbe. Az első etűd már megjelent (Kovács, 2000). Az itt közölt és az előbbi etűd egy tanulmányként olvasható németül (Kovács, 1999). A hivatkozott tanulmányokban részletesen foglalkozom a mítoszok és rituálék filozófiai, kulturális antropológiai és szociológiai irodalmával, így itt csak azokat a tanulmányokat említem, melyek szorosan kapcsolódnak ehhez az etűdhez. A feldolgozott irodalom jegyzékét közlöm a tanulmány végén.

Itt kell bevallanom, hogy nem vagyok a mítoszok avatott kutatója, az ötletet barátaimtól kaptam. Külön köszönet illeti Bak-Gara Annát és Sajó Tamást, akik jó tanácsaikkal megkönnyítették az elméleti szakirodalomban való tájékozódásomat. Mindazonáltal a fenti szövegért egyedül magam felelek.

² A hely felszentelésének fogalmát Mircea Eliade alapján használom (Eliade, 1996, 191-203).

³ Az identitáspolitika fogalmát Clifford Geertz-től kölcsönöztem. (Geertz, 1999)

⁴ A rítust mint funkcionális keretet értelmezem és osztom Edmund Leach fenntartásait a fogalom használatával szemben. (Leach, 1996, 114)

⁵ A mítosz kifejezést Lévi-Strauss szerint használom. (Lévi-Strauss, 1980)

⁶ E demonstráció kulturális antropológiai interpretációját lásd. Hofer (1992).

⁷ Az első szándéknyilatkozatokban (1988-1989) még hangsúlyos szerepet kap az 1848-as függetlenségi hagyomány és a forradalom eszmeisége, míg a választási programokban helyét az ideológiák és a nemzeti tradíciók váltják fel (Kovács-Tóth, 1992). A változás egyfelől úgy értelmezhető, hogy a politikai fórum az utcáról más térbe, a parlamentbe kerül, a mór (1848 mítosza) megtette kötelességét, a mór mehet. Az új politikai célok, a választási győzelem eléréséhez új rítusok kellettek. Azonban az is bizonyosnak látszik, hogy a '48-as kultusz túlságosan tág értelmezési keretbe került, hiszen szinte minden politikai ügyhöz szinte minden politikai csoportosulás megszólaltatta: a történet végül már nem mondott semmit, illetve elvesztette identitásteremtő funkcióját.

⁸ A március 15-i ünnepek másfélszázados történetét foglalja össze Gerő (1993, 397-416).

⁹ A tervekről és az előkészületekről lásd. Vadas (1994).

¹⁰ A május 1-ékről lásd. Voigt (1994).

¹¹ Az előkészületekről és a tüntetés lefolyásáról lásd. a *Magyar Nemzet* tudósítását és Szekerest (1989)

- ¹² A temetést Rajk László rendezte Jovánovics Györggyel közösen. A temetési díszletek megtervezéséről, a vitákról és a tervezők szándékairól lásd. a Rajk Lászlóval készült interjúút (Mihancsik, 1994).
- ¹³ A temetési rituálé leírását és elemzését lásd. Rév (1995).
- ¹⁴ A Nyilvánosság Klub 1993-as felméréséről lásd. Mészáros-Pór, 1993.
- ¹⁵ A népharag által vezetett rituális szobordöntés persze nem volt új keletű a magyar történelemben: dőltek a szobrok 1848-ban, 1919-ben stb., ahogy a sztálinizmus évei alatt és 1956-ban is. A legújabb kori szobordöntésekhez adalékul szolgál Sinkó (1992).
- ¹⁶ Az egyesült Németország hasonló dilemmáihoz lásd. Ludwig (1997).
- ¹⁷ Ahogy Kinsky-Weinfurter a szoborparkról kritikusan megjegyzi: „Sie sind geformte Materie, polpöses Monumentenmaterial, diktatorischer Symbolschrott. Mehr nicht.” (Kinsky-Weinfurter, 1998)
- ¹⁸ Nem véletlenül használom itt a *mítosz* helyett a *mitológia* fogalmát. Ha a *mitikusnak* (das Mythische) a mítoszokon alapuló világképet tekintjük, akkor a *mitológia* (mint pl. Homérosz Odüsszeiája) már egyfajta interpretációt, rekonstrukciót, a felidézett múlttól szóló aktualizált és rendezett szöveget jelenti. (Blumenberg, 1979)
- ¹⁹ Kádár János minden beszédében előszeretettel használta ezt a kifejezést, mely saját intonációja miatt (a magyar kiejtés szerint a t-j-ből ty-hang lesz, Kádár azonban mindig külön ejtette a t-t és a j-t) rengeteg kabarétréfa alapmotívuma lett, bár fülünkben már egyre kevésbé halljuk.
- ²⁰ E törekvés sok más politikai szintéren is megjelent, akár a választási szlogenekről, politikai programokról, akár a médiáról volt szó. Egyik leglátványosabb formája a politikusi életrajz: az első Parlamenti Almanach képviselői biográfiái többnyire tendenciózusan feledkeznek meg az adott személy 1948-1988 közötti tevékenységéről. Ha jól belegondolunk, ez az életrajzok esetében azt jelenti, hogy pont a képviselők felnőtt élete marad ki a szövegekből, hogy helyét a származás (ellenállók, nemesek stb. ivadékai), az „ellenzéki” múlt ill. más, a politikai tőke szempontjából kedvező adat váltsa fel (Kovács, 1994).

ÉVA KOVÁCS

The Memory of Places and Monuments (1988–1990)
Myths „at Work” in the Post-Communist Transition in
Hungary

The author develops conceptual patterns for the interpretation of public political action in Hungary in the years immediately before and after the collapse of the Communist regime. She describes how the first public demonstrations organised by the opposition groups established a ritual of political protest by using the monuments and the sites of the Hungarian Revolution of 1848 and the Hungarian Uprising of 1956. Making use of the self-explanatory symbolism of these places, it became virtually unnecessary to announce the meeting places and routes of demonstrations since everybody knew the procedure by heart. The same kind of analysis is applied to one of Budapest's main squares, *Hősök tere* (Heroes' Square), and to the newly created park for socialist and communist monuments in Nagytétény, outside Budapest. The author argues that, by reverting to place- and street-names dating from the 19th century and by exhibiting their socialist past in a museum, Hungarians have found a way to historicize the era of Communist rule in Hungary and to divert attention from their active involvement and participation in it, especially during the later decades of the Kádár regime.

PLAINER ZSUZSA

1848 emlékezete egy helyi társadalomban Nagyvárad, 1998. március 15.

A következő tanulmány az 1998. március 15-i nagyváradai ünnepek összehasonlító elemzésével foglalkozik. Az elemzés empirikus hátterét egy, az ünnepsorosozattal foglalkozó esettanulmány képezi, amely a megemlékezések résztvevő megfigyelésére, valamint a szervezőkkel és résztvevőkkel készült interjúkra épül. Ez az esettanulmány Feischmidt Margit kérésére készült, és egy nagyobb projekt része, amely a forradalom 150. évfordulójának emlékeztetvállalkozásait hasonlítja össze (Feischmidt-Brubaker: *Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak 150 éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában*. in: Replika 1999/37, pp. 57-67). Miért fontos mégis ez a tanulmány, amely egy átfogóbb elemzés egyetlen részlete? Az említett összehasonlító elemzés szerzői a március 15-i emlékeztetvállalkozások regionális tipológiáját állítják fel. A szerzők szerint a romániai magyar megemlékezések úgy tartalmi jegyeiket, mint hangulati jellegüket tekintve különböznek a magyarországiaktól: a magyarországi 48-as reprezentációkban az ünnep univerzális jellege dominál, március 15-ike az európai integráció kísérlete, emlékezete pedig az „európaiság” történeti igazolása, ezzel szemben az erdélyi ideáltípusban a partikuláris jegyek hangsúlyosak: a magyar forradalmat ünneplik.

Egy helyi társadalomra március 15. reprezentációja kapcsán azonban árnyalnunk kell a fenti tipológiát: ha a nagyváradai ünnepek kapcsán 48 emlékeztetének ideáltípusos modelljét akarnánk megalkotni, ennek a modellnek nem a magyar forradalom reprezentációja lenne a legfontosabb eleme, hiszen

az ünnepségeken 48 partikuláris jegyei is jelen vannak. A nagyváradi ünnepségek nagyrésze egyrészt az ünnep lehetőségét, az etnikai jegyek nyilvános tereken történő felmutatásának esélyeit jeleníti meg, másrészt, és tanulmányunk szempontjából ez sokkal fontosabb, ezeken az ünnepségeken 48 emlékezete kapcsán a saját etnikai csoport különböző reprezentációi versengenek egymással. Jelen tanulmány témaválasztását akkor érthetjük meg, ha ezt a versengést, amely nem szerepel az összehasonlító elemzésben, olyan folyamatként értékeljük, amelyet Biró Zoltán a romániai magyar társadalom talán legfontosabb jellegzetességének nevez. Biró szerint ugyanis a romániai magyar társadalmat, amely bár különböző magatartásformák, társadalmi gyakorlatok és identitástípusok együttese, a nemzetiségi elit nyilvános diskurzusaiban egyetlen, homogénnek látszó „romániai magyarság”-ként jelenít me. (Biró, 1993/12). 48 különböző reprezentációinak ténye, illetve a reprezentációk versengése azt igazolja, hogy a romániai magyar társadalmat homogén entitásként reprezentálni meglehetősen problematikus (lásd. Varga Gábor és Tőkés László konfrontációját) vagy egyenesen lehetetlen (ezt példázza a Diákszövetség rendezvénye). Jelen tanulmány célja tehát értelmezni március 15. emlékezetének különböző reprezentációit és azok versenytét.

Emlékezet, történelem, identitás

Az ünnepségsorozat elemzésének elméleti kiindulópontja az a felfogás, amely az emlékezetet, így a történelmi emlékezetet is, társadalmi konstrukciónak tekinti: az emlékezet csoportfüggő, azaz a különböző társadalmi csoportok más-más módon viszonyulnak múltjukhoz. Ugyanakkor az emlékezet rekonstruktív természetű is, azaz a csoportspecifikus múltképeket mindig a jelen szempontjai alakítják (Assmann, 1999). A történelmi emlékezetet, pontosabban a nemzeti múlt emlékezetét a (politikai) hatalomhoz való kötődése különíti el az emlékezet egyéb formáitól. A nemzeti múlt emlékezetének szakosodott hordozói vannak: a politikai-etnikai elit különböző csoportjai a múlt felelevenítése által kijelölik a közösségi emlékezet tárgyait, azt, amire emlékezni kell, valamint azt a módot, ahogyan emlékezni kell rájuk (Peter Burke, 1989). A múlt életben tartásának célja tehát olyan közösségek (emlékezetközösségek, Nora, 1993) létrehozása és szimbolikus újratemtése, amelyek hasonló jelentésekkel látják el közös – nemzeti – múltjukat. A történelmi emlé-

kezet megszilárdításához hordozók kellene, emlékhelyek, azaz *liex de memoir*-ok (Nora, 1993). Az emlékezet helyeit az elitcsoportok tudatos szelekció által jelölik ki, akaratlagosan illesztve össze a nemzeti múlt gyakran szervesen össze nem illő elemeit: az Ópusztaszeren végzett ásások nem igazolják azt a feltételezést, amelyre támaszkodva az Emlékparkot létrehozták, azaz nem bizonyítható, hogy valóban ezen a helyen lett volna az első országgyűlés. Ennek ellenére a Feszty-körkép Ópusztaszerre helyezésével nemzeti szentéllé alakítják az Emlékparkot (Gyáni, 2000). A múlt elemeinek szelekciója és kombinációja természetesen nem véletlenszerű: a megemlékezéseket szervező elitcsoportok a nemzeti történelem eseményeire támaszkodva az emlékezetközösségnek olyan reprezentációját próbálják megteremteni, amelyben az általuk képviselt politikai hatalom igazolttá és érvényessé, azaz legitimé válik. A múlt reprezentációi tehát a jelen politikai-ideológiai törekvéseit artikulálják, így a nemzeti ünnep tulajdonképpen szimbolikus küzdőtér, ahol a szervezők, azaz a különböző ideológiai beállítódású etnikai-politikai elitcsoportok versengenek a legitimitásért, amelyet a közösség és az elitcsoport számára is igyekeznek nyilvánvalóvá tenni (Hobsbawm-Ranger, 1983; valamint Sturkin, 1987, idézi K.Olick-Robbins, 1999). A történelmi emlékezet hatalmi vonzataira utalva az emlékezetvállalkozások fogalmát a megemlékezések szinonimájaként használjuk. Noha az emlékezetvállalkozások identitáspolitikák is egyben, ez nem jelenti azt, hogy a nemzeti identitásnak a történelem lenne az egyetlen hordozója, ahogy az sem igaz, hogy a történelmi emlékezetvállalkozások korlátlanul és sikeresen tudnák alakítani a közösségi identitást. Jó példa erre a kutatási terv azon kijelentése, amelyet a terepmunka is igazolt: Nagyváradon a fiatalság (tizen-huszon-harmincévesek) csak igen kis számban jelentek meg az ünnepségeken. Az etnikai elit reprezentációt ezért a „lenti társadalom” március 15-képevel is össze kell vetnünk, ha tudni szeretnénk, mennyire voltak „hatásosak” a különböző etnikai elitcsoportok identitáspolitikái.

A történelmi emlékezet fentebb vázolt sajátosságai indokoltá teszik, hogy az emlékezetvállalkozások alkalmával elhangzott beszédek, illetve rituális cselekvéseket diskurzusoknak tekintsük. Diskurzusok alatt olyan nyelvi formákat (szövegeket), illetve rituális cselekvéseket (pl. koszorúzás) értünk, amelyekben keresztül egy társadalmi vagy etnikai csoport önmagáról szóló tudását jeleníti meg. De a diskurzus fogalma nemcsak a szociokulturális tudás nyelvi, tárgyi, vagy különböző társadalmi gyakorlatokon keresztül történő reprezentációjára vonatkozik, hanem ezen tudás előállításá-

ra is, tehát azokat a szimbolikus és politikai mechanizmusokat jelenti, amelyek valamely társadalom szociokulturális szókinccsét teremtik meg (Niedermüller, 2000). A diskurzus sajátossága, hogy „szimbolikus terében a politikai és társadalmi rend különböző elképzelései csapnak össze. A politikai és társadalmi mozgalmak a diskurzus által teremtett szimbolikus arénában igyekeznek azokat a saját, az új társadalmi renddel kapcsolatos koncepciókat és elképzeléseket elterjeszteni és meghonosítani, amelyek mind a társadalmi cselekvést, mind pedig a társadalomnak a saját magáról alkotott felfogását befolyásolják és irányítják.” (Niedermüller, 2000: pp. 95). Tanulmányunkban egy helyi társadalom március 15. emlékezetére vonatkozó diskurzusainak kulturális logikáját igyekszünk feltárni és értelmezni, tehát a különböző társadalmi csoportok (úgy az elit, mint a „lenti társadalom”, azaz a társadalom azon része, amely nem tartozik az etnikai elithez) március 15. kapcsán kirajzolódó önképét.

Március 15-e emlékezete Nagyváradon

Nagyváradon csakúgy, mint Erdély többi településén 1990 óta ünneplik hivatalosan és nagyobb nyilvánosság bevonásával március 15-ét. A nagyváradi emlékezetvállalkozásokat minden évben a helyi RMDSZ és a történelmi egyházak szervezik. A megemlékezések „gerince” a nyílt tereken történő koszorúzás. Az első, 1990-es megemlékezésen még nincs ünnepi beszéd vagy szónoklat, a hangulat ünnepélyes és megindító. A rituális forgatókönyvet ekkor még az emlékezetközösség is alakíthatja: az egyik emlékhelyen a koszorúk elhelyezése után a tömeg a *Távolból-t* éneklé, a következő évektől már ez is része lesz a forgatókönyvnek, az éneklés felkérésre történik. Az emlékhelyek nagyrészt is 90-ben jelölik ki: Rulikowsky Kazimir emlékművét a városi temetőben, Bálcescu és Szacsvey Imre szobrát. Kazimir Rulikowsky az orosz hadsereg lengyel származású tisztje, aki 48-ban átáll a magyar csapatok oldalára, majd Nagyváradon végzik ki. Szacsvey Imre a mostani Bihar megyéből származó országgyűlési képviselő, a Kosuth-kormány tagja, a forradalomban ő fogalmazza meg a Habsburg-ház trónfosztását követelő kiáltványt, ezért őt is kivézik. Az emlékhelyek kijelölésében az etnikai elitcsoportok a helyi magyar társadalom emlékezetére támaszkodnak: Rulikowsky emlékműve előtt a magyar lakosság évtizedek óta minden november elsején gyertyát gyújt, a 70-es, 80-as években a gyer-

tyagyújtás a politikai hatalom elleni szimbolikus tiltakozást jelenti. Szacs vay szobrát is évtizedek óta őrz i a helyi társadalmi emlékezet, a román lakosság nagyrésze is tudja, kit ábrázol a szobor. A rituális forgatókönyv 1993-94-re nyeri el későbbi formáját. 93-ban a szervezők új emlékhelyet állítanak: Petőfi szobrát az 50-es években állították fel a költőről elnevezett parkban, amely a 80-as években is megőrizte nevét, de a szobor 10-15 év múlva eltűnik onnan, és csak 1991-ben találunk rá egy tyúkólban. A koszorúzási ünnepe s ékeken ekkor már rendszeressé válik az ünnepi szónoklat (rendszerint a szervező intézmények képviselői beszélnek), a vers és az ének. A *Távolból-t* 93 óta a Petőfi szobornál énekl ik, Szacs vaynál pedig a *Kossuth-nótát*. Rulikowsky emlékművénél 93-óta a lengyel követség képviselői is tisztelegnek, ettől az évtől válik rendszeressé, hogy a koszorúkat a református gimnázium Bocskay-ruhás diákjai viszik.

A 98-as emlékezetvállalkozások különlegessége, hogy a forradalom 150. évfordulója alkalmából kibővítették a hagyományos forgatókönyvet, így került az ünnepi programba „az 1848-as forradalom és szabadságharc nyolc Nagyváradon eltemetett hőse emlékének szentelt sírkert felavatása” (idézet a hivatalos programból), amely rendezvényt a történelmi egyházak szervezték. A 60-as évek végén a város helyi közigazgatása felszámolta a „magyar”-ként számontartott Olaszi temetőt. A 90-es években az egykori temető helyén a református egyház kezdeményezésére (református) templom építése kezdődött. A 150. évforduló alkalmából az épülő református templom mellett sírkertet avatnak, ahová a forradalom Váradon eltemetett áldozatainak földi maradványait helyezték vissza, hiszen a 48-as honvédek at eredetileg az egykori Olaszi temetőben helyezték örök nyugalomra. A másik újdonság, hogy Rulikowsky síremlékénél emléktáblát is avatnak, és az avatóünnepségre Lengyelország bukaresti nagykövétét is meghívják. A megyei RMDSZ-elnökkel készített interjúból az is kiderül, az ünnepe s éke szervezői már 90 óta évente felkér ik a lengyel diplomáciát, hogy Lengyelország ismerje el magáénak az emlékművet, de erre 1998-ig nem érkezett pozitív visszajelzés. A rituális forgatókönyv bővítését a kerek évforduló indokolja – mondja az RMDSZ elnöke egy, a kutatás során készült interjúban. Az új emlékezethely kijelölése azonban nem bizonyult tartósnak, a 98 utáni években kikerül a forgatókönyvből. A 89-es megemlékezése s szervezésében az emlékezetvállalkozások történetében először a Diákszövetség is részt vehet.

A 98-as emlékezetvállalkozás a nemzeti tudás szociokulturális szó-kincsenek előállítására szempontjából is meghatározó. Az ünnepi szónoklatokban tükröződő legitimációs igényt az a sajátos politikai kontextus magyarázza, amely a forradalom 150. évfordulójának időszakát jellemezte. Mint tudjuk, az 1996-os romániai parlamenti választásokon a demokratikusnak tartott politikai erők szereztek többséget, és az új kormánykoalíciónak az RMDSZ is tagja lett. Ez a lépés nemcsak azért érdekes, mert 1996-ig nem volt precedens arra, hogy a román kormányban a magyar kisebbség politikai képviselője is részt vegyen, hanem azért is, mert ebben az új helyzetben a kisebbség identifikációs stratégiái elveszítik érvényességüket: a kisebbségi identitás addig működő sémái szerint a román közösség idegen és ellenséges csoport, a közösség védelmét az etnikai határok sorozatos ki- és újratérmelelése biztosíthatja (lásd. erről Biró, 1998.). Egy társadalomtudományi megközelítésben a kormányváltás jelentősége, hogy megkérdőjelezi az etnikai/nemzetiségi identitás azon alapelemét, amelynek értelmében a „románokkal” nem lehet és nem szabad alkut kötni (Biró, 1998.). Ráadásul a március 15-i ünnepségek idejére sokasodnak az új kormány politikai inkompetenciájára utaló jelek, sőt az ünnepségsorozat után nem sokkal lemond a Ciorbea-kormány, így az RMDSZ előzmények nélküli és a nemzeti kisebbség által ambivalensen fogadott gesztusa most méginkább igazolásra szorul. Ugyanakkor a kormányban való részvétel társadalomtudományi szempontból legfontosabb hozadéka, hogy a lenti társadalom számára nyilvánvalóvá teszi, hogy a nemzeti/kisebbségi identitásról lehet (és kell is) alkudozni, az etnikai elitcsoportok számára pedig (bárhogyan is vélekedjenek a kormányváltásról) azt, hogy szükséges valamilyen legitimáció. A nagyváradai elitcsoportok összecsapásai különösen intenzívek, hiszen a megye akkori RMDSZ elnöke az ünnepségeket követő napokban kormányzati tisztséget vállalt, míg az ünnepségek egyik társszervezőjeként számon tartott református egyház püspöke, Tőkés László (akiről köztudott, hogy határozottan ellenezte a kormánybalépést) szinte minden ünnepi helyszínen beszédet mondott.

A megemlékezéseket a szemléletesség kedvéért nagyrészt az eredeti időrendi sorrendben fogom bemutatni, és értelmezni a fontosabb részeket. Így az első két helyszín kapcsán az ünnep néhány reprezentációja kerül bemutatásra, a későbbiekben pedig újabb reprezentációk (és a mögöttük húzódó hatalmi-legitimációs igények) értelmezése mellett ezek versengése lesz érdekes.

Sírkertavatás: a helyreállítás diskurzusa

Mint mondtuk, a forradalom 150. évfordulója alkalmából kibővítették a hagyományos forgatókönyvet, az egykori Olaszi temetőben sírkertet avatnak. A helyszín kijelölése az egykori „magyar” tér restaurációja, hiszen az Olaszi temetőt az államkommunizmus korszakának helyi közigazgatása számolta fel, feltételezhetően etnopolitikai megfontolásból. Az ünnepség rituális forgatókönyve (úgy az énekek, mint a nyilvános beszédek) a helyreállításnak nevezett diskurzustípus sajátosságait tükrözik vagy, a református püspök beszédében, éppen ezt tagadják (Niedermüller, 2000). A helyreállítás a posztkommunista nemzeti diskurzusok sajátos szervezőelve, lényege pedig az, hogy a szocializmus „meghamisította a történelmet”, azaz olyan történelemképet-olvasatot alakított ki, amelyet a társadalom nem tudott „igaznak” és érvényesnek elfogadni. A helyreállítás lényege, hogy az államkommunizmus elmúltával vissza kell állítani az események eredeti szemantikai hangsúlyait, azaz marginalizálni kell az államkommunizmus által kedvelt narratívákat, és központba kell állítani az addig marginalizáltakat. A helyreállítás a romániai magyar társadalom jellegzetes identitásépítő stratégiája, ugyanis a 90-es évektől kezdődően az etnikai elit „új” homotrópikus (földrajzi és társadalmi) tereket sajátít ki a közösség számára: iskolák, kulturális intézmények stb. A terek kiválasztása a két háború közötti, vagy a 40-es, 60-as években már létező minták alapján történik. Olyan tereket vesznek birtokba, és olyan etnikai intézményeket alapítanak újra, amelyek egyszer már léteztek: EME, EMKE, magyar tannyelvű líceumok stb. A restaurációs folyamat lényege az etnikai határok újratemetése, azaz meghúzni a romániai magyar társadalom fizikai és szimbolikus határait (Biró, 1998.). A katolikus püspök ünnepi beszéde a helyreállítás elvének¹ diskurzív megjelenítése: a szónok elmeséli, hogyan számolták fel „erőszakosan” a temetőt, hogyan mentette meg a nemzeti közösség történelmében fontos szerepet játszó hősök földi maradványait, melyeket most újra temetnek. A helyreállítás értelme és értéke, hogy az „igazi” nemzetiségi történelemnek nyilvánosságot lehet teremteni, amely egyúttal a közösség státusát is revidálja: a helyi magyar társadalom a nyilvános térben is megjelenítheti szimbólumait, emlékezhet saját történelmére egy olyan város nyilvános és forgalmas pontján (a rendezvény helyszínén), amelyben etnikai részaránya szerint jelentős kisebbségben van (hiszen Nagyváradon a magyar lakosság

részaránya kb. 20%). A helyreállítás diskurzusa azt fogalmazza meg a szimbolikus szférában, hogy az államkommunizmus óta megváltoztak a közösség létesélyei. Az ünnepség rituális forgatókönyvének más elemei (a Himnusz, a Szózat valamint a Nabucco Rabszolgakórusának eléneklése) a szabad ünneplés lehetőségét emelik ki.

A református püspök ünnepi beszéde a helyreállítással szemben a kontinuitás tényét fogalmazza meg: a politikai-társadalmi környezet semmit sem változott, hiszen a sírokat a „zsarnokság” semmisítette meg, „amely zsarnokság azóta sem szűnt meg”.

48 emlékezetének partikuláris jegyei

Az ünnepség következő helyszíne Rulikowsky sírja. Ahogy azt az előzőekben már elmondtuk, 1998-ban Rulikowsky síremlékénél emléktáblát is avatnak, és, noha az első nyilvános március 15. óta évente felkérik a lengyel diplomáciát, Lengyelország ismerje el magáénak az emlékhelyet, a lengyel nagykövet csak 1998-ban jelenik meg először az ünnepségeken. A folyamatos felkérés azt igazolja, hogy az első nyilvános ünnepségek megrendezése óta igény van arra, hogy az etnikai elit olyan 48-reprezentációt hozzon létre, amelynek értelmében március 15. emlékezetében elvileg a magyaron kívül más etnikum is osztozhat, még akkor is, ha a lengyelek nem a helyi társadalom tagjai. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Rulikowsky emlékműve a helyi *magyar* társadalom emlékhelye, amelyet már a 80-as években megjelölt a kollektív emlékezet, és így került be ez a *liex de memoir* 48 emlékhelyei közé. Feltételezhető, hogy az ünnepi beszédek is az emlékhely jellegzetességeihez, Rulikowsky figurájához kell alakítaniuk, ezért ezekben a beszédekben a szónokok a megbékélés gondolatát hangsúlyozzák, melyet a 48-as forradalom legfontosabb tanulságának kell tekintenünk.

48 emlékezete mint a történelem nacionalizációja – a társadalom egyneműként való reprezentációjának nehézségei

A következő ünnepi helyszínen, Szacsavay Imre szobránál az ünnepi szónokok által képviselt ideológiák történeti igazolása, valamint a lenti társadalom támogatásának megszerzésére tett kísérlet lesz az érdekes. A konfrontáció bemutatására két ünnepi beszéd fontosabb gondolatait elemez-

zük, elsőként a helyi RMDSZ elnökét, aki a Markó Béla névvel fémjelzett ideológiai csoportosulás tagja, majd Tőkés László ünnepi szónoklatát, aki egyházfőként az ünnepségek társrendezője volt.

Varga Gábor beszédében 48 „minden magyar”, ugyanakkor a modernizáció, az európai integráció ünnepe is:

[Március 15-e] az a nap, amely által egy elmaradott, ismeretlen, félázsiai viszonyok között tengődő régió egyszeriben az európai haladás élharcosává vált, ... a polgári intézmények következetes védelmezőjévé. Minden bizonynal állíthatjuk, ma is időszerű a márciusi ifjak 150 évvel ezelőtti szellemisége: itt az idő, most vagy soha! (Nem véletlen, hogy ugyanezeket a szavakat találjuk Andrei Mureşanu Ébredj román a harcra ...-soraiban, Románia jelenlegi himnuszában. ... Embertpróbáló idöket élünk, de rajtunk múlik, hogy sikerül-e otthonunkat visszahelyezni Európába, ahova lélekben mindig is tartozott.

Március 15. tehát nemcsak az etnikai közösség, hanem a régió (tehát a régióban élő etnikai közösségek) ünnepe, hiszen 48 mind a magyar kisebbség, mind a román többség számára azonos történelmi-politikai kontextust teremtett, így március 15. emlékezetében elvileg a román nemzet is osztozhat. A Nemzeti dal, a március 15-i ünnepségek kedvelt szimbóluma, és a román himnusz sorainak egymás mellé helyezése 48 márciusa és a jelen politikai kontextusának analógiájára hívja fel a figyelmet: „most vagy soha” a kormányprogram ismeretében nyeri el igazi értelmét, amely csakúgy mint 150 évvel ezelött olyan reformokat sürget, melyek célja „Európához”, azaz a gazdagnak és civilizáltnak tudott Nyugathoz való tartozás, ez pedig mindkét társadalom (a romániai magyar és a román) közös óhaja. A román himnusz és a nemzeti szimbólumként kanonizált magyar költő sorainak gondolati azonossága révén a beszélő a két párhuzamos társadalom együvé tartozásának történelmi kontinuitását próbálja megteremteni. Az európai integráció 150 éves korábbi igénye történetileg is igazolja a jelen politikai törekvést, hiszen az a márciusi forradalomban már megfogalmazódott. Azonban az Európához való tartozás mindeddig „lelki”, azaz kulturális identitást jelentett, hiszen ahhoz, hogy tényleges eredménnyé váljon, a politikai mezőben kell artikulálnia, egy olyan szférában, amelynek az RMDSZ a kormányzati szereplés révén hangsúlyos szereplőjévé vált. Ugyanakkor az integráció olyan politikai cél, amely közös a romániai társadalmak számára.

Varga Gábor beszédének fenti részlete a nacionalizálás diskurzusának kulturális logikája szerint szerveződik: a nacionalizálás célja megteremteni az új politikai törekvések eredetmítoszait (Niedermüller, 2000), azaz történelmi példákon keresztül igazolni a jelen (politikai) célkitűzéseinek hagyományait, olyan történelemolvasatot hozni létre, amely szerint a jelenkori célok a mindenkori nemzeti közösség céljai is, így ezek megvalósítása a nemzeti közösség „évszázados” óhaját elégítik ki. A helyi RMDSZ-elnöknek a kormánybalépést, azaz a román társadalommal kötött alkut, a román-magyar „együvé tartozást” kell a társadalom számára elfogadható módon megjelentenie, ezért (és erre) „használja” 48 partikuláris jegyeit.

...az előző években mi, romániai magyarok felemás körülmények között ünnepeltünk, sem rabon, sem szabadon. Mára a mindennapok nehézségei, az árnyelkedések, a kormányban való sorozatos egyet nem értés, a múlt rendszer ördögi ténykedése ellenére a romániai magyarság nem veszítette el jövőbe vetett hitét. Itt, ezen a földön, egy demokratikus Románia állampolgáiraiként. A hitet, hogy végül mégis otthonra találunk e hazában.

A beszéd következő részében a szónok – a katolikus püspökhöz hasonlóan – a közös ünnep lehetősége függvényében strukturálja a nemzeti közösség idejét: a múltban, amely valószínűleg az államkommunizmus időszakára, a nemzeti történelemre nem lehetett nagyobb nyilvánosság bevonásával emlékezni, de a jelenben „szabadon” lehet ünnepelni, azaz megváltoztak a közösségi lét esélyei. Az utolsó mondat, az „otthont a hazában” a 96-os választásokon az RMDSZ kampánymondata volt, amely az ünnepi beszédben a közösségről szóló narratíva záróakkordjaként azt hivatott kifejezni, hogy a nemzeti történelem helyreállítását, a közösségi lét perspektíváit az RMDSZ teremtette meg. A kormányzati szerepvállalás ambivalens megítélése miatt az RMDSZ-nek mint politikai csoportnak újra meg kell szereznie a lenti társadalom támogatását, ezért van szükség arra, hogy eddigi tevékenységét sikeresnek állítsa be.

Tőkés László beszédét több vonatkozásban is a fenti diskurzus „inverzének” tekinthetjük. Míg Varga Gábor 48 emlékezetét arra „használja”, hogy közös román-magyar reprezentációt teremtsen, Tőkés a regionalizmus és az európai integráció gondolatköre által a román és a magyar etnikumok szembenállását jeleníti meg. Mint tudjuk, a lengyel-magyar barátságoknak nincsenek igazán komoly történelmi vagy kulturális tradíciói, és ebből az kö-

vetkezik, hogy szónok által megjelölt román-magyar „testvériség”, valójában semleges viszony, amelyet a kollektív etnikai identitás nem tud jelentésekkel feltölteni (ahogy a lengyelek esetében sem).

Az a reményem, hogy egyszer olyan jó kapcsolatban leszünk a románokkal, mint a lengyelekkel, akikkel egy testvérek vagyunk. Ez is hozzátartozik a regionalizmusok Európájához, az európai integrációhoz.

Román testvéreinkkel is rendeznünk kell közös dolgainkat, mert különben nem találjuk meg a bejáratot Európába. Ez azonban inkább a többségen múlik, hiszen nyilvánvaló, hogy mi kisebbségi létünk foglyai vagyunk. A többségé a nagyobb felelősség.

48 emlékezete révén, az európaiság gondolatát használva egy tehetetlen kisebbség és egy intoleráns többség képe rajzolódik ki, szemben Varga Gábor beszédével, amelyben a közös felelősségvállalásra figyelmeztet, azaz olyan közösséget jelenít meg, amely maga alakítja sorsát (Rajtunk múlik), tehát nincs kiszolgáltatva a történelmi-politikai környezetének.

A pesti március szellemében elmondom itt is, hogy megoldásra vár a kommunista szellemben elkobzott egyházi és közösségi javak visszaszolgáltatása, az állami erőszakkal megszüntetett felekezeti oktatás helyreállítása, az állami magyar nyelvű felsőoktatás helyreállítása, a jogtalanul felszámolt kolozsvári magyar tudományegyetem jogai való visszahelyezése.

Március emlékezete a jelen politikai céljainak megfogalmazására tett kísérlet. A kisebbségi célok hosszú listája arra figyelmeztet, hogy az RMDSZ kormányzati szerepvállalása nem volt eredményes. Míg a román himnusz soraival való gondolati azonosság, de méginkább a „demokratikus Románia állampolgárai”-címke révén Varga Gábor szimbolikusan beilleszti a magyar kisebbséget az állam virtuális-fizikai határai közé, Tőkés beszédében a megoldásra váró etnikai problémák a kisebbség és az állam különállását hangsúlyozzák. Ha következetesen végiggondoljuk a felsoroltakat, a megemlékezés elveszíti legitimitását, hiszen nincs mit ünnepelni.

De a kerek évforduló szolgáljon alkalmul arra, hogy forradalmi szellemben nevezzük nevén a dolgokat! És ne nevezzük radikálisoknak azokat, akik csak valóságosak és igazságosak! Szegény Petőfit vagy Szacs vay Imrét ma szélsőségesnek neveznék, mint ahogy dívik felénk, hogy ha valaki nevén nevezi a dolgot, máris megbélyegezzük.

Március 15. emlékezete által a szónok „radikálisnak” tartott ideológiai-politikai beállítódását igazolja. 48 „hőseivel” való azonosulásának hangsúlyozása válaszút elé állítja kritikusaikat: ha elutasítják ideológiai beállítódását, a nemzeti múlt kanonizált figuráit is revideálniuk kell.

De ha csak sottogjuk, amit a háztetőről kellene mondani, a ravasz és okos diplomaták még a sottogásunkat is lehalkítják, és a végén nem lesz belőle egy sóhajnyi változás sem.

A politikai szerepvállalás – amelynek egyik formája a kormányzati részvétel – alkalmatlan arra, hogy valódi problémákat artikuláljon (következés-képpen arra sem képes, hogy érvényt szerezzen azoknak), és aki diplomáciai megoldásokhoz folyamodik, valójában nem is akarja a változást.

Összegezve a fenti értelmezéseket elmondhatjuk, hogy bár mindkét diskurzus ugyanolyan kulturális logika szerint épül fel (nacionalizálás, azaz a jelenkori politikai ideológiák történeti igazolása), a szónokok nemcsak különböző, de egymásnak ellentmondó tartalmak közvetítésére „használják” 48 emlékezetét: míg Varga Gábor elképzelésében 48 eseményeinek aktualitását a régióban élő népek közös (társadalmi) modernizációs igénye adja, Tőkés számára 48 az etnikai célok megfogalmazása révén kötődik a jelenhez. Míg Varga beszédében az etnikai céloknak diplomáciai úton kell érvényt szerezni, Tőkés elutasítja ezt a politikai stratégiát. Míg Varga kisebbség és állam, illetve kisebbség és többség együvértartozását szeretné igazolni, Tőkés e két kategória különállására hívja fel a figyelmet. Egy dolog azonban mindkét diskurzusban közös: a szónokok „a” romániai magyar társadalomról beszélnek, amelyet Varga „magyarság”, Tőkés a fenti részletekben pedig „mi”-ként nevez meg. Az ünnepegen elhangzott diskurzusok alapján természetesen túlzás lenne egyértelműen állítani, hogy a szónokok számára a romániai magyarság nem homogén és kollektív entitás, hanem különböző identitással rendelkező csoportok összessége, amelyeket egy, közös kategóriaként meg sem lehet nevezni-szólítani, az azonban világos, hogy a „mi”- diskurzusát érvek és ellenérvek ütköztetésével lehet megvalósítani, és ez „alternatív” diskurzusok létét feltételezi.

48 emlékezete mint a romániai magyar társadalom csoportspecifikus reprezentációja

A 98-as ünnepségek során azonban nem ez volt az egyetlen összecsapás. A következőkben egy másfajta versengést fogunk bemutatni a Petőfi szobor mellett rendezett ünnepi műsor és a nyíltszíni rendezvényeket lezáró fáklyás felvonulás kapcsán, mely rendezvényeket a Nagyvárad Diákszövetség szervezett. A versengés egyik célját a Diákszövetség akkori vezetőjével a kutatás során készített interjú egy részletének elemzése kapcsán határozhatjuk meg: az interjú előző részében már kiderült, hogy 1998-ban az ünnepségek szervezésére létrehozták a Varadinum kuratóriumot, amely a helyi RMDSZ, az EKE (a kulturális szervezetként bejegyzett Erdélyi Kárpát Egyesület) és az egyházak képviselőit tömöríti, az ifjúsági szervezeteket azonban nem hívták meg erre a fórumra. Az interjú további részletei szerint:

Az ifjúsági szervezetek mindig konfliktusban voltak az RMDSZ-szel. ... De az idén úgy történt, hogy én már jeleztem a Kuratóriumnak, hogy 15-én mi szeretnénk egy-két programot bevinni, de nagyon sok vitánk volt, néha már ott tartott az ember, hogy megőrül a sok vitától, mert rugalmatlanok voltak bizonyos szempontból. Félték. Adok egy konkrét példát: a fáklyás felvonulás. [azt mondták], hogy ezt nem lehet! provokáció! mi lesz ebből, románok, sajtó, kampány, minden! Nem lehet így! Elsősorban meg kell értsék a románok is, hogy március 15. nem Magyarország, hanem a magyarság ünnepe.

– Származott-e bármiféle konfliktus a helyi szervekkel a fáklyás felvonulás miatt, mondjuk a polgármesteri hivatallal?

– Nem, semmi. Abszolúte semmi, pedig ez a rendezvény a hivatalos szerveknek nem is volt jelezve, mert féltünk, hogy esetleg nem engedélyezik. Mondjuk annyit mondtak, hogy a tűzoltóknak azért szólnunk kellett volna.

A fenti részletből az derül ki, hogy a versengés (részint) a szimbolikus szféra dominanciájáért folyik: ki jelenítse meg a nemzeti közösséget ebben a szférában, és ez milyen szimbólumok által történjen, pontosabban milyen mértékben birtokolhatja a nyilvánosságot az ünnep alkalmával a magyar közösség?

Az ünnepi műsorban szereplő versek elemzése által megismerjük a versengés másik tétjét is: a program Petőfi *Magyar vagyok* c. versével kezdődik, és a *Nemzeti dal*-al folytatódik, „amit vártak”, mondja a diákvezető. A következő versek azonban élesen bírálják úgy az etnikai elitet,

mint a nemzeti közösséget: Szilágyi Domokos *Magyarok*, Petőfi *A száj-hősök*,² Márai *Halotti Beszéd* c. verseiről van szó. Ez utóbbi, mint tudjuk, az emigrációról és asszimilációról szól, amely a romániai magyar társadalom „achilles-sarka”; a vers a *Szózat* (a március 15-i ünnepségek, sőt az etnikai identitást kifejező szimbólum) egyik sorát parafrázálva jeleníti meg a közösség eltűnését: „Az nem lehet, hogy annyi szív Nyugodj bele: lehet”. Ez a parafrázis nemcsak a *Szózatot* mint szöveget „semmisíti meg”, hanem az etnikai identitás kanonizált szimbólumait is. A versengés másik téje tehát érvényt szerezni egy másféle beszédmódnak, a „verseknek” illetve a „beolvasásnak” a „nagy beszédekkel” szemben („Ha én kiállok, és egy beszédben mondom el, olyan leszek mint ők” ... „szerettem volna beolvasni”), és mindenekelőtt érvényt szerezni a „versekkel” azonosuló korosztálynak, az ifjúságnak, aki évek óta hiányzik, vagy csak nagyon kis számban van jelen a március 15-i ünnepeken. Eddig, mondja a diákvezető, „nem volt alkalom az ifjúság számára, hogy az ünnepen megjeleníthesse saját érzelmeit”. A „beolvasás” tulajdonképpeni célja megtörni a szimbolikus szféra homogenitását, olyan rituális forgatókönyvet írni, amelynek nemcsak az a sajátossága, hogy különbözik az addig megszokottól, hanem az is, hogy egy jól meghatározható (társadalmi) csoportot, a fiatalságot próbálja megjeleníteni, illetve megszólítani. A „beolvasás” végső soron olyan társadalmat jelenít meg, amelynek tagjai nemcsak életkor szerint különülnek el – ez egy társadalom esetében természetes –, hanem a különböző korcsoportok különbözőképpen határozzák meg magukat a szimbolikus szférában, és talán a társadalmi térben is („az öregek kisajátították maguknak március 15-ikét. Hát március Petőfiről szól, az ifjúságról szól, nem a hosszú, hülye szónoklatokról!” – mondja a diákvezető az említett interjúban).

A másféle rituális forgatókönyv lényegi jegyét az interjú további részlete szemlélteti:

A fiatalság, ha elment ünnepelni, elment Petőfihez, és ott maradt a Szacsvainál rendezett ünnepség elején. Miközben a politikai szónoklatok mentek, nagyon sok fiatal kávézni ment, nem érdekel már senkit a nagy дума, tenni kell valamit. Ha megkérdezed, mi maradt meg az emberekben az ünnepről, senki nem tudná megmondani, hogy milyen beszédek hangzottak el, de azt tudnák, hogy volt egy fáklós felvonulás! Azt tudnák, hogy a Petőfi szobor mellett a fiatalok szépen énekeltek! És beolvastak!

Az említett fáklyás felvonulásra a nyílt tereken rendezett koszorúzási ünnepség záróakkordjaként került sor. A felvonulás egy helyi 48-as hagyomány újraélesztése: a századfordulón a Jogakadémia Önképzőkörének diákjai így ünnepelték március 15-két. A forgatókönyvnek megfelelően ötven fáklyás vonult végig a belváros egy részén a Színházig, ahol rövidesen ünnepi műsor kezdődött. Az ünneplők szabálytalan alakzatokban haladtak, szónokok és résztvevők egymás mellett. Talán ez volt a legünnepélyesebb pillanat. A diákok énekeltek, a tömeg is bekapcsolódott, így ért a menet a Színház előtti térre, amely már zsúfolásig megtelt az előadásra érkezőkkel. A rituális forgatókönyv lényege tehát személyes és közösségi élménnyé tenni a megemlékezést, mert, ahogy az az interjúból kiderül, ez az oka annak, hogy a fiatalabb korosztály távol marad az ünnepségekről.

A helyi társadalom 48-as reprezentációja

Bár a tanulmány középponti kérdéséhez (az egységes diskurzus létrehozásának esélyei) nem illeszkedik szervesen a helyi társadalom 48-as diskurzusa, mégis érdemes odafigyelnünk rá, hiszen választ ad arra a kérdésre, befolyásolták-e valamilyen módon az elit diskurzusai a „lenti társadalom” 48-as reprezentációját.

A megemlékezések kapcsán a Bălcescu szobrának koszorúzásáról is beszélnünk kell. Az ünnepség itt a legszervezetlenebb, a tömeg kis csoportokban áll, beszélget, a hangosítás elmarad, akárcsak az ünnepi szónoklatok. Bălcescu szobra 90-ben lett az ünnepségek egyik emlékhelye, az RMDSZ kezdeményezésére koszorúznak itt is. És, ahogy 90 óta minden helyszínen, nemcsak a magyar intézmények képviselői, hanem a román parlamenti pártok (Nemzeti Liberálisok), valamint a megyei és városi vezetés tagjai is részt vesznek: a prefektus és a polgármester, mindketten a Konvenció tagjai. Mert, az RMDSZ-elnök szavaival, „mindig is jó viszonyban voltunk az ellenzékben, természetes, hogy most is eljönnek, amikor hatalomra kerültek, mi is ott vagyunk December 1-jén.” A diplomáciai gesztusokon túl azonban „kísérlet sincs közös ünneplésre” (Feischmidt-Brubaker, 1999: 76), azaz a megemlékezések rituális forgatókönyvének nincsenek olyan elemei, amelyek a román társadalmat szólítanák meg. Noha a résztvevőkkel készült interjúk módszertanilag kifogásolhatóak, néhány következtetés levonására így is alkalmasak. A helyi

román lakosság egyik része nem tudja pontosan, miről is szól ez a megemlékezés, azt azonban igen, hogy ezen a napon a magyarok (és csak a magyarok) ünnepelnek: „valami 48, valami a magyarokkal” – mondják, és a legtöbb kérdezett szerint ez jól van így. Az interjúk nagyrészt az ünnepségeket követő napokban készítettem az arrajárókkal. Petőfi szobra mellett szólítottam meg őket, ahol még látni lehetett a koszorúkat, néhányon piros-fehér-zöld szallag is volt. Az időpontot azért választottam, mert addigra a román média is tudósított az eseményről, így a válaszadóknak volt alkalma a véleményalkotásra. A legtöbben a város polgári hagyományaira hivatkoznak, arra, hogy a toleranciának itt hagyománya van, természetes, hogy ünnepel a magyarság, jól teszi. A polgári hagyományok a városlakók nagyrésztének közös tudásához tartoznak. A századforduló urbánus hagyományainak emlékezete ez, egy dinamikusan fejlődő nagyvárosé, amely szellemi központ is. A tolerancia eszményére a 80-as évek sem cáfolnak rá: a kishatárátlépőnek köszönhetően a vidéki lakosság havonta egyszer Magyarországra utazhatott, leggyakrabban azért, hogy olyan alapélelmiszereket és luxuscikkeket vásároljon, amelyeket a kommunista hiánygazdaság eltűntetett a hazai piacról. A Ceaușescu-rendszer migrációs politikája következtében városra került lakosság – vidéki rokonaik révén – pozitív (legalábbis nem negatív) képet alakít ki Magyarországról és a magyarokról. A 80-as évek műsorpolitikája miatt a váradi románság nagyrésze a magyar tévéadókat nézi; a magyarországot célzó bevásárlóturizmus 90-től a helyi román társadalomban is elterjed. A városban mindeddig nem volt komolynak mondható etnikai összetűzés sem az elit, sem pedig a lenti társadalom tagjai között.

Olyan válaszadóm is volt, aki néhány szó után sértődötten otthagzott: „ünnep? kinek? a magyaroknak vagy a románoknak?”. Bár a válasz egyedi és rövid, így nem lehet megfelelő empirikus háttere egy 48 ünneplését elutasító diskurzus értelmezésének, mégis megkísérelném magyarázni a válaszban megfogalmazódó ellenállást. Ezt azért tartom fontosnak, mert biztosra veszem, hogy jellegzetes román diskurzus-típusról van szó. Elképzelhető, hogy a válaszadó számára 48 a román nemzeti egység megteremtéséért folytatott küzdelem, melynek leghevesebb ellenzője a magyar politikai elit. Ezt a diskurzust a Ceaușescu-rendszer hozta létre, és erre a reprezentációra (is) építve fogalmazza meg magyar- és idegenellenességre épülő nacionalista ideológiáját. Feltételezhető, hogy a válaszadót a helyi magyar társadalom et-

nikai szimbólumainak, nemzeti tradícióinak nyilvános felmutatása (pl. nemzeti színű kokárda) is zavarta, hiszen ezáltal a kisebbség szimbolikusan tiltakozik a román nemzetállam ideológiája ellen.

De mit ünnepel a nagyváradi magyar társadalom március 15-én?

– identitástudatunkat, folytonosságunkat. Egy stimulens, igen, egy stimulens, hogy tud a nemzetünk össze is tartani, amikor nemes célokat tűz maga elé, és erre szívesen emlékezünk;

– mivel kisebbségben vagyunk, valahol nekünk is lennünk kell;

– sokszor nem ünnepelhettük meg nyíltan. Az érzés, ami bennünk viszafolytódott, nem mindig foglalható szavakba.

Március 15. a helyi magyar társadalom számára az etnicitás felmutatásának ünnepe. Erre a reprezentációra illik igazán (sőt igazából csakis erre), amit Feischmidt Margit és Rogers Brubaker a romániai magyar emlékezetvállalkozások sajátosságaként nevez meg: „egy etnikai közösség megjelenítésének rituális alkalmá. Magát marginális helyzetűnek gondoló csoportok, közösségek máshol is bevált, általánosnak mondható stratégiájáról van szó: elismerést, szimbolikus értelemben vett hatalmat szerezni saját tradíciók felmutatásával, saját hely kijelölésével a történelmi időben.” (Feischmidt-Brubaker, 1999: 65). A helyi társadalom, pontosabban az ünnepen jelenlevők számára nem igazán lényeges, hogy a politikai elit hol helyezi el őket az állam keretein belül, vagy hogy milyen politikai stratégiákat jelöl meg a kollektív célok elérésére. Az interjúk szerint a helyi társadalom igazából nem reagál az elitcsoportok versengéseire. Sokuk számára az ünneplés lehetősége a fontos, az, hogy az etnicitás szimbólumait megjeleníthetik a nagyobb nyilvánosságban is.

Összefoglalás

Ahogy arra a bevezetőben már utaltunk, jelen tanulmány célja március 15. különböző reprezentációinak összehasonlítása egy helyi társadalomban. A dolgozatban igyekeztünk bebizonyítani, hogy az általunk vizsgált emlékezetvállalkozásban március 15. diskurzusai által a romániai magyar társadalom különböző reprezentációi versengenek egymással. A reprezentációk ténye, a versengés jelenléte pedig arra utal, hogy bár a romániai magyar etnikai elit igyekszik diskurzusaiban homogén entitásként megjeleníteni a romániai magyar társadalmat, ezt a fajta reprezentációt egyre nehezebb létrehozni. Tökés László és

Varga Gábor összecsapásának tanulsága, hogy „a” romániai magyar társadalmat érvek és ellenérvek ütköztetése által lehet diszkurzívan megjeleníteni. Az érvelés szükségessége pedig nem jelent mást, minthogy „a” romániai magyar társadalomnak többféle reprezentációja is létezik. A Diákszövetség 48-as reprezentációjának kiindulópontja, hogy a romániai magyar társadalom különböző társadalmi csoportok összessége, amely csoportok különbözőképpen határozzák meg magukat a szimbolikus szférában.

Ám a helyi magyar társadalom nem tulajdonít túl nagy szerepet az etnikai elit reprezentációinak, sem pedig azok versenyének. A „lenti” társadalom számára az ünnep lehetősége a fontos, az etnicitás jegyeinek felmutatása a város nagyobb nyilvánossága előtt. A helyi társadalom reprezentációját talán Varga Gábor szavai fejezik ki a legtalálóbban: „lélekben még mindig azt az 1990-es március 15-ikét ünnepeljük”.

IRODALOM

- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz. Budapest, 1999.
- Biro A. Zoltán: Valami történet. In: *Replika*, 1993/12. 52–69.
- Uő.: Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1990 és 1995 között. In: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro Print, Csíkszereda, 1998. 15–49.
- Uő.: A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: *Egy más mellett élés*, Pro Print, Csíkszereda, 1995. 247–280.
- Burke, Peter: History as Social Memory. In: T. Butler szerk. *Memory, History, Culture and the Mind*. 1989. 97–113.
- Csepeli György: A nemzeti ideológia tudáskészlete. In: *Regio*, 1992/2. 3–17.
- Feischmidt Margit: Az emlékezés politikája. Kutatási terv, 1998. Kézirat.
- Feischmidt Margit-Rogers Brubaker: Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak 150 éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. In: *Replika*, 1999/37. 57–67.
- Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp. 2000. 81–95.
- K. Olick, Jeffrey – Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása a kollektív emlékezettől a mnemotilus gyakorlat történeti-szociológiai vizsgálatáig. In.: *Replika*, 1999/37. 19–45.
- Niedermüller Péter: A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban. In.: *Századvég, Új Folyam*, 2000/16, 91-109.
- Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. In.: *AETAS*, 1993/3, 142–158.

JEGYZETEK

- ¹ A „marginalizált” történelem esetünkben a kisebbségi csoport, illetve a helyi társadalom története: a temető a közösség emlékhelye, amelybe a közösségi múlt, a nemzetiségi történelem szempontjából jelentős alakokat temettek. A marginalizáltság onnan adódik, hogy az államkommunizmus semmisnek nyilvánítja a kisebbségek történelmét, eltünteti annak emlékhelyeit.
- ² Mivel kevésbé ismert versekről van szó, mindkettőből idézünk egy-egy részletet: „Meddig tart ez őrült hangzavar még?/Meddig bőgtök még a honn nevében?/Kinek a honn mindig ajkain van./Nincsen annak, soha nincs szívében!/Mit használtok kofanyelvetekkel?/Évrül évre folyvást tart a zaj./És nem ott-e, ahol volt a nemzet?/Nincs-e még meg minden régi baj? (Petőfi: A szájhősök)
„Cigány egy nép. Nemhogy tudatlan,/nem az a baj: nem is akar/ tanulni!-Bárgyú zsidbadatban,/másfélezer éve, míg vihar/zúgott körötte (tudniillik/a szellemé), ül, bávata;/ígricei-míg múlton múlik/ az idő-fölvonítanak/olykor; a jobb nép vigad sírva,/hogy „hajh, a régi szép idők!"/s hogy aszongya: „így volt megírva”,” (Szilágyi Domokos: Magyarok)

ZSUZSA PLAINER

Commemorating of 1848 in a local society

Nagyvárad/Oradea, 15 March, 1998.

The study is about preserving the Hungarian Revolution and War of Liberty of 1848 in the historical memory of a local society (Oradea/Nagyvárad, Romania). The analysis of the cultural logics of discourses about 1848 shows that the Hungarian society in Romania is not a homogeneous entity in the ethnic elite's representations, rather, an ensemble of different social practices, political attitudes and identity types. Although the ethnic elite tries to represent the Hungarian society in Romania as a homogeneous entity, an attempt less and less successful because of its interior rivalries, the local Hungarian society does not consider such representations and the competition among them significant. For the latter, the festive occasions are important as demonstrations of ethnic characteristics to a large urban public.

VÁLSÁG VAGY ÁTMENET? – RÉGIÓK ÉS NÉPESEDÉS (I.)

(Vendégszerkesztő: Melegh Attila • Külön köszönet Őri Péternek)

JITKA RYCHTAŘIKOVA

Második demográfiai átmenet zajlik Kelet-Európában?*

Dramai, drasztikus, váratlan, példanélküli, figyelemre méltó és forradalmi – ezekkel a jelzőkkel szokták leírni az európai népesség tendenciáiban és demográfiai kilátásaiban beállt hirtelen változást, amely az 1960-as évek közepétől figyelhető meg.

Dirk J. van de Kaa: The Second Demographic Transition Revisited:
Theories and Expectations

A demográfia a jelentős reprodukciós magatartás-változással kapcsolatban két elméletet alakított ki. Az elsőt a demográfiai átmenet elméletének nevezték el, de később első demográfiai átmenetre változtatták, és azzal a mély és vissza nem fordítható születési és halálozási arány csökkenéssel foglalkozik, amelyen minden népesség keresztülmegy. Az európai országok többségében az első demográfiai átmenet a múlt század második felében kezdődött és még a második világháború előtt befejeződött. A folyamat az átmenet előtti szakasszal kezdődött, ami a magas halandóság és termékenység hosszú ideig fennálló egyensúlyát jelentette, majd a csökkenő születési és halálozási aránnyal jellemezhető egyensúlyvesztés átmeneti időszakával folytatódott. A folyamatot az átmenet utáni modern egyensúlyi állapot szakasza zárta, melyre az alacsony halandóság és az alacsony termékenység jellemző (Chesnais 1992.). Az átmenet előtti szakaszban a következő generáció utánpótlása csak akkor volt biztosítva, ha egy-egy nőnek fél tu-

* Eredetileg megjelent: Acta Universitatis Carolinae, 1999 *Geographica*, No. 1. p. 19-44.

cat gyermeke született. Ennek oka az volt, hogy a régi demográfiai rendszer a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt nem volt hatékony. Nagy volt annak a valószínűsége, hogy egy gyerek előbb haljon meg, mint a szülei, és ez összezavarta a halálozás természetes kronológiai rendjét. Ezért mondhatjuk, hogy az első demográfiai átmenet a zűrzavartól a rend felé, a pazarlástól a takarékoság felé haladás összetett folyamata (Livi-Bacci 1999.).

Az első demográfiai átmenet egy általános szerkezeti átalakulás része, amelyen minden népesség keresztülmege a modernizálódás során (Chesnais 1992.). Az első átmenetet közvetve az iparosodás, az urbanizáció és a szekularizáció határozta meg. A modernizációnak három alapvető összetevőjét különböztethetjük meg: a technológiai változást (a közlekedés, a kommunikáció, az orvostudomány és az egészségügy fejlődését), a strukturális változást (az emelkedő életszínvonalat, a jobb társadalombiztosítást, a tovább tartó és magasabb szintű oktatást, valamint a nők gyakoribb munkába állását) és a kulturális változást (a teljesebb demokráciát, a nagyobb egyenlőséget és a nagyobb személyi szabadságot). Az első demográfiai átmenet ideje – kezdetét, és időtartamát tekintve – eltért az egyes országokba.

Az első demográfiai átmenet végén a születések és a halálozások számával kapcsolatban azt gondolták, hogy egy alacsony konstans érték körül ingadozik majd. A két háború közötti időszakban azonban néhány országban (Franciaország, a cseh területek stb.) népességcsökkenés volt érzékelhető, ahol a nettó reprodukciós ráta a reprodukciós szint körül, vagy az alatt maradt (1936-ban cseh területeken: $R_0=0,656$). Ez a kedvezőtlen tendencia váratlanul megfordult a második világháború után, amikor is a termékenység hosszabb időszakon keresztül magas maradt a baby-boomnak nevezett periódusban. A második világháborútól a hatvanas évek közepéig a politikai megosztottság ellenére a családok magatartása egész Európában hasonló tendenciákat mutatott. A családra vonatkozó demográfiai mutatókat általában „kedvezőnek” tartották. A házasságkötések magas arányszáma mellett aránylag alacsony volt a válási arányszám. A párok azért házasodtak össze, mert gyereket akartak, és a családok a gyerekek számát kettő vagy három főre redukálták. A terméketlenség (gyermeknélküliség) igen alacsony volt. Ez a meglehetősen váratlan baby-boom lehetővé tette, hogy feledésbe merüljenek a harmincas évekbeli, második világháború előtti alacsony termé-

kenységi arányszámok. A volt szocialista országokban a háború utáni termékenységnövekedés rövidebb ideig tartott. Az ötvenes években a korábban magas teljes termékenységi arányszám (az egy nőre jutó átlagos gyerek-szám) már zuhanni kezdett (1. ábra). Ráadásul az 1950-es években legalizálták az abortuszt Bulgáriában, Csehszlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban és Romániában – még a modern fogamzásgátlók megjelenése előtt. Így a művi terhességmegszakítás a „családtervezés” szerves részévé vált ezekben az országokban, és bizonyos mértékben felgyorsította a termékenységi arányszámok csökkenését. A gyermekszám csökkenéséhez – a teljes foglalkoztatottság ellenére – hozzájárult a nők élénk részvétele a gazdaságban (ami nélkülözhetetlen volt a családi költségvetés számára), a gyermekgondozó intézmények elégtelen száma, illetve a krónikus lakáshiány.

A nyugat-európai társadalmakban a hatvanas évek közepén mélyreható demográfiai változások zajlottak le. D. van de Kaa (1998., 1997., 1994., 1987.) dolgozta fel és foglalta össze azokat a demográfiai változásokat, amelyeket ma második demográfiai átmenetnek neveznek. Elemzése szerint az 1965 és 1975 közötti időszakban a termékenység igen gyorsan csökkent. A termékenységszökkenés általános volt a népesség minden csoportjában, függetlenül azok vallásától, szociális helyzetétől vagy iskolázottságától. Az egy nőre jutó átlagos gyerek-szám csökkenése egész Nyugat- és Észak-Európában megfigyelhető volt, függetlenül az egyes országok gazdasági növekedési rátájától, a nők munkaerőpiaci arányától vagy a munkanélküliségi rátától. Az átalakulás alapvetően megváltoztatta Európa demográfiai kilátásait, mivel úgy tűnt, hogy a termékenység egyértelműen a reprodukciós szint alatt stabilizálódott. Ezeket a változásokat illetik máskülönbén a „drámai, drasztikus, váratlan, példanélküli, figyelemre méltó és forradalmi” jelzőkkel.

Van de Kaanak (1986.) a második demográfiai átmenetről kialakított koncepciója négy változást vesz alapul:

- A házasság aranykora után beköszönt az élettársi viszony hajnala;
- A „gyerek-király és szülei” korszaka után elérkezik a „házaspár-király és gyermekük” kora;
- A preventív fogamzásgátlást felváltja az önmegevalósító fogamzás;
- A homogén család- és háztartásformák pluralizálódnak.

Ezek a változások összefüggésben állnak: egyrészt a fogamzásgátlási magatartással, másrészt a termékenység szintjével és mintájával, harmadrészt pedig a kapcsolatok időzítésével, gyakoriságával, stabilitásával és típusával.

Az első demográfiai átmenetet a család és az utód iránti aggodás jellemezte, míg a másodikban az egyének jogaira és önmegvalósítására került a hangsúly. Az első és a második demográfiai átmenet mögött álló normák és attitűdök az altruizmus és az individualizmus ellentétes fogalmaival világíthatók meg. A második átmenetet közvetetten meghatározó tényezők szoros összefüggésben állnak az individuum szerepével a gyorsan változó posztindusztriális társadalomban. Van de Kaa hangsúlyozta a modern fogamzásgátló eljárások (tabletták és méhen belüli eszközök) szerepét a termékenységi szintek csökkenésében a hatvanas évek közepétől.

A második demográfiai átmenet elmélete szerint az egyes országok különbözőképpen haladtak előre a változás mindenki számára egyforma pályáján, amelynek a tapasztalható demográfiai eltérések csak különböző szakaszait és módozatait jelentették.

A második demográfiai átmenet elméletével kapcsolatban számos kérdés fölvetődhet:

- 1) Univerzális-e ez az elmélet? Számíthatunk-e arra a jövőben, hogy minden ország keresztülmegy ezen az átmeneten és ugyanilyen demográfiai eseménysorozatot él meg? Vajon ezen utóbbi országok esetében is ugyanazok lesznek-e a demográfiai mutatók végső értékei?
- 2) Lehetséges-e az olyan demográfiai mutatók, mint a teljes termékenységi arányszám vagy a teljes házasságkötési arányszám, alacsony értékeit a második demográfiai átmenet bizonyítékának tekinteni, a nagyon különböző társadalmi és gazdasági körülmények ellenére?
- 3) Vajon a házasságon kívüli születéseknek és a házasság előtti fogamzások gyakoriságának ugyanaz-e a társadalmi jelentése különböző társadalmakban?
- 4) Hol lehet meghúzni a határvonalat az átmenet és a válság között?

Ezek a kérdések ma különösen nagy kihívást jelentenek, mivel a közelmúltban mélyreható változások voltak tapasztalhatók a családalapításban és a gyermekvállalásban a kelet-európai országokban (a tanulmány tárgyát tekintve a kelet-európai országokhoz tartoznak a közép-európai országok is, mint Lengyelország, Magyarország, a Cseh Köztársaság és Szlovákia). Vajon ezek az országok kettős (gazdasági és demográfiai) átmenetet élnek-e meg, vagy inkább többszörös átmenetet az előbb említett tényezők, valamint a társadalmi szerkezet változásai miatt? Vajon összekapcsolódnak-e ezek az átmenetek?

A családok magatartásának tendenciái és szerkezete Európában

A reprodukció szempontjából Európát a gyermek születésének időpontja osztja két részre, függetlenül az átlagos gyerekszámától. Kelet-Európa, ahol az első gyermek vállalása korán történik, egységes szigetként emelkedik ki és különül el Európa többi részétől. Kelet-Európában a gyermekek száma kevésbé szóródik Európa többi országának adataival összehasonlítva. Több, a családi magatartást jellemző demográfiai mutatót figyelembe véve (mint pl. az átlagéletkort az első gyerek vállalásakor, az átlagéletkort az első házasságkötéskor, a terhességmegszakítások arányát, a házasságon kívüli születések arányát, a teljes vállalási arányszámot, a teljes termékenységi arányszámot, és a teljes első házasságkötési arányszámot) (1. táblázat), és főkomponens módszert alkalmazó faktorelemzéssel a változókat 3 faktorra csökkentve Kelet és Nyugat megosztottsága a születések időzítése tekintetében újra megjelenik (1. táblázat, 3. ábra)¹. Az első vizsgált faktort, mely az adatok szóródásának 37%-át magyarázza, az *időzítés faktorának* nevezzük, mivel szorosan összefügg az első gyerek vállalásának átlagos időpontjával és az első házasságkötés átlagos időpontjával. Ezen felül az alacsony életkor együtt jár az alacsony szintű családtervezéssel, amit a terhesség megszakítások nagy aránya mutat. A 3. ábra mutatja a faktorok szerinti eredményeket (az egyes országoknak az egyes faktorokban elért értékeit). Az első faktor értékei (az x tengelyen) Kelet-Európa Nyugat-Európától való egyértelmű különválását mutatják az időzítés tekintetében. Más szavakkal Kelet-Európában még mindig korai a házasság és gyerekszülés, ami összekapcsolódik az „esemény utáni fogamzásgátlóként” alkalmazott gyakori terhesség-megszakítással. Nyugat-Európa második demográfiai átmenetével ellentétben, amelyet jelentős mértékben meghatározott a fogamzásgátlási módszerek második forradalma (a tabletták és a méhen belüli eszközök bevezetése a hatvanas évek végén), a jelenlegi kelet-európai reprodukciós modellben még nem jelenik meg a korszerű fogamzásgátló módszerek tömeges alkalmazása. Az alacsony szintű családtervezés és a törvényes abortuszra hagyatkozás a szexuális viselkedés szerves részévé vált az ötvenes években és ez mind a mai napig így is maradt.

A (szóródás 27%-át magyarázó) második faktor a *hagyományos család felbomlása* címkét kaptá (alacsony értékek a hagyományos családi formáknál,

magas értékek a változatos családi alakzatok esetében). A faktorsúlyok erős pozitív korrelációt mutatnak a házasságon kívüli születések arányával és a teljes válási arányszámmal, ellentétben a teljes házassági arányszámokkal (1. táblázat). E faktor értékmegzőjének a felső részében elhelyezkedő országokban (3. ábra) általános az élettársi viszony, amit a házasságon kívüli születések magas aránya és a válások nagy száma kísér, különösen Észtországban, Svédországban és Norvégiában. Az első és a második faktor 3. ábrán összekapcsolt értékei azt mutatják, hogy Európa az időzítés és a családtervezés (az első faktor) szempontjából két területre oszlik: Kelet-Európára és a kontinens többi részére. Az egyes területek eltérő kulturális feltételeinek szerepe a családalapítási magatartásban még inkább szembeötlő – ezt a második faktor szemlélteti, amely főként az észak és a dél szembenállását mutatja (a kelet-nyugat ellentét itt nem jellemző). Az első és a második faktor együtt az adatok szóródásának 63,3%-át magyarázza meg. A termékenység és első házasságkötés intenzitását (szintjét) csak a harmadik sík (azaz a harmadik faktor) tükrözi, amely a szóródás 18%-át magyarázza. Ezek az eredmények azt támasztják alá, hogy a strukturális elemek ritkán vannak túlsúlyban a szintkülönbségekkel szemben a népesedéstörténetben, mivel minden lezajlott jelentős demográfiai differenciálódás inkább a szintváltozásokra volt visszavezethető, és kevésbé a struktúraváltozásokra.

Hogy jobban megértsük az országok közötti differenciálódás időzítésen/struktúrára alapuló új jelenségét, rövid történeti kitekintést adunk három keresztmetszeti kép segítségével, melyek a második demográfiai átmenet fordulópontjaihoz kötődnek. Az 1965-ös év volt az átmenet kezdete a nyugati országokban, 1985-ben pedig már Dél-Európában is befejeződött az átmenet folyamata. A kelet-európai országok demográfiai magatartásában 1992-ben állt be változás, amely eredményeképpen 1995-re létrejöttek a ma is fennálló csoportosulások.

Az itt következő országcsoportosítás a klaszterelemzés módszerével készült, azzal a céllal, hogy a családi magatartás szempontjából viszonylag egységes országcsoportokat tudjunk megkülönböztetni. Az egyes alcsoportok meghatározásához használt változók a következők voltak: korszpecifikus termékenységi ráták (19 év alatt, 20-24 év, 25-29 év, 30 év fölött), korszpecifikus első házasságkötési ráták a nőknél (19 év alatt, 20-24 év, 25-29 év), a házasságon kívüli születések rátája (a házasságon kívüli élveszületések aránya) és a teljes válási arányszám (a 100 megkezdett házasságra jutó válások száma).²

A hatvanas évek közepén a termékenység és a nők első házassága tekintetében az eltérő szintek és a korszecifikus minták határozták meg az európai családi magatartás egyes típusait (4. ábra). A szélsőséges típust az *idősebb kori szülések igen magas arányszáma* fémjelzte – ide mindössze egy ország, Hollandia került, igen magas termékenységi arányszámokkal, miközben a szülő nők életkora jelentős mértékben 30 év fölé tolódott. Az ellentétes profilt azok az országok képviselték, ahol *korai első házasságkötés gyakoribb válással és alacsony, korai termékenységgel* kapcsolódtak össze. A másik két klaszterbe a *kiegyensúlyozott nupcialitással összekapcsolódó magas kiegyensúlyozott termékenységi* minta került, illetve az a típus, amelyben a *késői házasság mellett a ritka válás és magas, késői termékenység* volt a jellemző. Ez a két klaszter köztes típusnak tekinthető.

A hatvanas évek közepén az európai demográfiai profilok a földrajzi helyzettől függetlenül alakultak és ugyanabba a csoportba különböző makro-régiókba tartozó országok kerültek. A legnépesebb klaszterbe (ahová a kiegyensúlyozott házassodással és magas-kiegyensúlyozott termékenységgel jellemezhető országok kerültek) nyugat-, közép- és észak-európai országok egyaránt tartoznak. Csak a három tagot számláló, korai első házasságkötéssel, és alacsony, fiatal kori termékenységgel jellemezhető csoport (Magyarország, Románia és Bulgária csoportja) tekinthető a későbbi kelet-európai demográfiai családmódel előfutárának.

A nyolcvanas évek közepén a második demográfiai átmenet befejezettnek tekinthető Észak-, Nyugat- és Dél-Európában. Négy klaszteres rendszerünkben ekkor az NDK a kívülálló, miközben Hollandia beilleszkedett a déli-nyugati rendszerbe (5. ábra). Ellentétben az 1965-ös csoportosítással, amikor a csoportok nem követték a földrajzi elhelyezkedést, az *1985-ben tapasztalható demográfiai megoszlás elsősorban térbeli volt* (5. ábra). Kelet-Európát határozottan a legmagasabb termékenyég és az igen korai első házasságok jellemezték. Dánia és Svédország egy külön csoportban jelennek meg. E két ország a pluralisztikus családfómákban (az általánosan elterjedt élettársi kapcsolatban, a magas házasságon kívüli születési arányszámban és a magas válási arányban) tükröződő új attitűdök és értékrend előfutára. A csoportosítás következő szakaszában két klaszter alakult ki: az egyikbe Dél-, Nyugat- és Észak-Európa, a másikba Kelet-Európa és az NDK került. Ez az eljárás igazolta azt a sejtést, hogy a két blokk közötti politikai megosztottság eltérő demográfiai modellekhez vezethet.

A második demográfiai átmenet jellemzésére a drámai, drasztikus, váratlan, példanélküli jelzőket használtuk, és ezek a szavak tökéletesen leírják a volt szocialista országokban a kommunista rendszerek összeomlása után bekövetkezett változásokat is. Két évvel a politikai változások után a családdal kapcsolatos demográfiai mutatók drámai változásokat mutattak. A teljes termékenységi arányszám jelenleg alacsonyabb, mint Nyugaton (1. és 2. ábra). A termékenységsökkenés természetes fogyást jelző reprodukciós értékekhez vezetett ezekben az országokban. Az első házasságkötések arányszáma a termékenységgel egyidejűleg igen gyors zuhanásnak indult. Ezen felül a most zajló családmódlváltás gyorsabb, mint Nyugaton harminc évvel korábban. A külső (gazdasági és társadalmi) körülmények is igen eltérőek. Ráadásul a családi magatartásformák csoportosítása az 1990-es évek közepétől nem mutatott határozott homogenizálódást Európában. *1995-ben az európai országok földrajzi helyzetük és demográfiai magatartás aspektusok szerint osztottak csoportokra* (6. ábra). Kelet-Európa (illetve a volt szocialista országok) ismét egységes demográfiai-földrajzi területként jelennek meg, az elmúlt időszakban lezajlott drámai változások ellenére is. Az alacsony születésszámokat a nyugatihoz képest alacsony gyermekvállalási életkor kíséri (6. ábra). A volt NDK ismét kívülállónként tűnik fel, de a csoportosítás utolsó fázisában a Nyugathoz áll közelebb. Európa többi része (Dél-, Nyugat- és Észak-Európa) nem mutat többé területileg egységes képet. Dél-Európában (Olaszországban, Spanyolországban és Görögországban) kevés házasságon kívüli születési arányszám, és alacsony termékenység figyelhető meg, akárcsak Hollandiában, Svájcban és a volt NSZK-ban. Közepes szintek és változatosabb családformák (magas házasságon kívüli születési arány és gyakori válás) találhatóak Észak-Európában, illetve Franciaországban vagy Belgiumban.

Összegezve elmondható a változásokról, hogy az európai országok túlléptek a hatvanas évek elején még történelmileg és kulturálisan meghatározott demográfiai modellek változatosságán. A nyolcvanas évek folyamán a családi magatartás típusai Európa földrajzi megosztottságához kezdtek idomulni. Ma a Nyugat és a Kelet szembenállását figyelhetjük meg, amelyben a Kelet sajátos, majdhogynem „válság”-magatartást tanúsít, míg a Nyugat képviseli Európa többi részét különféle családmódllek keveredésével. Különös pályát futott be Hollandia, amely a hatvanas évekbeli legmagasabb születésszámmal rendelkező, egyedülálló pozícióból mára, a dél-európai országok szintjeihez mérhető, igen korlátozott gyermekvállalási arányszámig jutott.

Csehország és Hollandia fejlődésének összehasonlítása

A demográfiai modellek változását három meghatározott időpontban bemutató elemzés mellett a Csehországra és Hollandiára vonatkozó ráták éves alakulását is megvizsgáljuk 1950-től 1997-ig. Csehország a kelet-európai népességmodell egyik képviselője, míg Hollandiát nyugati típusú demográfiai magatartás jellemzi.

Az 1950-től 1997-ig terjedő időszakban mindkét népességben belül változott az első házasságkötéseknek, a válásnak, az első gyerek születésének, a házasságon kívüli születéseknek, a házasság előtti fogamzásoknak és a művi terhesség megszakításoknak a szintje, illetve időzítése. Az intenzitási viszonyszámok (a teljes termékenységi arányszámnak, a nők teljes első házasságkötési arányszámának és a házasságon kívüli születések arányának) időbeli fejlődése két fontos fordulópontot mutat. Az 1970-es évekig az erősen hagyománytisztelő holland társadalomban – ahol a nők kis számban vettek részt a gazdasági életben és kevés volt a házasságon kívüli születés – magas volt az egy nőre jutó gyermekek száma (1965-ben több mint 3) és a teljes első házassági arányszám mindig meghaladta a 100%-ot. Mindemellert az átlagos életkor az első gyermek születésekor és az első házasságkötéskor jelentősen magasabb volt, mint Csehországban. A hatvanas évek közepéig Hollandiában a művi vetélés tiltott volt, a teljes válási arányszám alacsony és a házasság előtti fogamzás ritkább. A családdal kapcsolatos magatartás a hatvanas évek derekán kezdett megváltozni és a második demográfiai átmenet kezdete, valamint egyes állomásai könnyen azonosíthatók a holland mutatók segítségével. A cseh adatok ettől eltérő forráskönyv szerint alakultak.

A teljes termékenységi arányszám görbéje mindkét ország esetében 1972-ben érte el az egy nőre jutó 2,1 gyermek értéket. A holland termékenységi adatok a korábbi magas színtről esett vissza, míg a cseh értékek emelkedtek a pronatalista intézkedések következtében (7. ábra). Csehországban csak az 1972 és 1992 közötti időszakban volt magasabb a keresztmetszeti termékenység (értsd. teljes termékenységi arányszám. *a szerk.*), mint Hollandiában. Jelenleg (az 1997-es adatok szerint) újra megfordult a teljes termékenységi arányszám közötti eltérés a két országban: Hollandiában 1,54, míg Csehországban 1,18 volt. Jelenleg a különbség körülbelül megegyezik az 1950-es eltéréssel (Hollandia: 3,10; Csehország: 2,83). Közben Hollandiában az egy nőre jutó átlagos gyerekszám stabilan 1,5 kö-

rül volt a hetvenes évek végétől, Csehországban négy év alatt a teljes termékenységi arányszám drámai csökkenést mutatott: az 1992-es 1,7-ről 1996-ra, illetve 1997-re 1,2-re esett. A teljes termékenységi arányszám időbeli alakulásának a két országban mutatkozó különbözőségétől függetlenül Hollandiában mindvégig megfigyelhető volt a késői gyerekvállalás jelensége. Az első gyerek születésekor mért átlagéletkorok különbsége 1993-ban volt a legmagasabb, 5,7 év (Hollandia: 28,3 év; Csehország: 22,6 év). 1997-re Csehországban 24 évre emelkedett az első gyerekülés átlagéletkora, de ez Hollandiához képest még mindig alacsony (7. *ábra*).

1980-as évekig a 100 éveszülétesre jutó házasságon kívüli születések aránya rendkívül kicsi volt Hollandiában: nem haladta meg a 3%-ot (8. *ábra*). Az egyedülálló anyák Csehországban is viszonylag kevesen voltak (kevesebb, mint 5%). Ez az arány Hollandiában az 1980-as évektől, Csehországban pedig az 1990-es évektől kezdett emelkedni. 1997-re mindkét ország ugyanazt az értéket, 18%-ot mutatja. Hollandiával ellentétben, Csehországban ezt a házasságon belüli születések meredek csökkenése magyarázza. Ez eredményezi, hogy a házasságon kívüli születések részesedése az egészből növekszik, annak ellenére, hogy ezek nem váltak gyakoribbakká. Hollandiában elterjedtebb az élettársi viszony.

A házasságkötés után kevesebb, mint nyolc hónappal született gyermekek száma 100 házasságra vetítve magasabb volt és növekvő tendenciát mutatott Csehországban (8. *ábra*). Jelenleg körülbelül 40 házasság előtti fogamzás jut 100 házasságra. Hollandiában a fogamzásgátlási módszerek úgynevezett „második forradalma” után, az 1960-as évek végén észrevehetően csökkent a házasságkötés előtti fogant gyermekek száma. Ám jelenleg az ország a nyugati normától való eltérést mutat, mivel ez a szám ismét emelkedőben van. Ez azonban már tudatos döntés, mert a párok akkor lépnek házasságra, amikor biztosak benne, hogy gyerekek lesz.

A családtervezés sikeressége közvetetten megállapítható a 100 éveszülétesre jutó terhesség megszakítások számából. Csehországban a modern fogamzásgátlási módszerek (tabletták és méhen belüli eszközök) korszakát megelőzte az 1957-es Abortusztörvény által legalizált művi terhesség megszakítások időszaka, amikor az abortuszt „esemény utáni fogamzásgátlónak” tekintették, ahelyett, hogy a nem kívánt élethelyzetek megoldására használták volna (ahogy Nyugaton). Emiatt a cseh abortuszarány a többi európai országhoz képest magas volt (9. *ábra*). Miután 1987. janu-

ár 1-jétől módosították a törvényt és megszüntették az abortuszokat jóváhagyó bizottságokat, a beavatkozások száma növekedni kezdett és 1989-ben érte el maximumát a 100 évesületésre jutó 86 abortusszal. Később az arány csökkenni kezdett és 1997-re 50-re esett vissza. Hollandiában a fogamzásgátló módszerek második forradalma után vezették be az Abortusztörvényt és az abortuszok száma itt mindvégig alacsony maradt, ami a szexuális felvilágosítás és a családtervezés fejlett szintjét mutatja.

Az 1970-es évek elején a teljes első házasságkötési arány erős házassági hajlandóságra utalt mindkét népesség nőtagjai körében (10. ábra). Csehországban a célzott állami beavatkozás (kedvező hitelfeltételek a fiatal házaspároknak, elsőbbség az állami lakás kiutalásakor stb.) hatására megnöttek és a hetvenes évek után is magasak maradtak az első házassággal kapcsolatos mutatók. 1975 és 1990 között volt a legnagyobb az eltérés Csehország és Hollandia között az első házasságkötés mintájában. Az elmúlt néhány évben a cseh házassági arány csökkent és jelenleg a holland érték alatt van. Az első házasságkötés átlagéletkora ugyanazokat a tendenciákat mutatja, mint az első gyermek megszületésének átlagéletkora, azaz a cseh nők mindig is fiatalabb korban mentek férjhez (10. ábra). A jelenlegi (1997-es) különbség 4,5 év (Hollandia: 27,9 év; Csehország: 23,4 év). A válással végződő házasságok helyzete többékevésbé párhuzamosan alakult, de Hollandiában alacsonyabb értékek mellett (9. ábra). 1997-ben a teljes válási arányszám szerint 100 megkezdett holland házasságra 33 válás jutott, míg Csehországban 42.

A holland és a cseh népesség esetében eltérő forgatókönyvek szerint alakult a családok alapítása a keleti/nyugati modelleknek megfelelően. Az egyes demográfiai mutatók ugyanazon évben mért hasonló értékét csak véletlen egybeesésnek lehet tekinteni, mivel ezeket azután gyakran ellentétes irányba haladó tendenciák követték. A kulturális feltételek közvetlenül a második világháború után még meglehetősen hasonlóak voltak, ám ez a hasonlóság fokozatosan megszűnt és a két eltérő politikai rendszer befolyása érvényesült.

Átmenet vagy válság zajlott le négy év alatt Csehországban?

Ahogy az előző adatok is mutatják, Nyugaton 1965 és 1975 között változtak leginkább a családok és családtípusok. Csehország a kilencvenes évek elejéig ugyanazt a demográfiai magatartásmodellt követte, mint a többi volt szo-

cialista ország. Annak ellenére, hogy itt a többi országhoz képest kevésbé drasztikus gazdasági változások zajlottak, a termékenység, a házassági mozgalom és a strukturális jellemzők ugyanúgy változtak meg, mint az összes többi volt szocialista országban 1992-től. Az új családi magatartásmodell kezdeményezője az a generáció, amelyik az úgynevezett második baby-boom idején született, amely a hetvenes évek első felében zajlott le a cseh társadalomban. A teljes termékenységi arányszám mindössze négy év alatt az 1992-es 1,7-ről 1996-ra 1,2-re csökkent (11. ábra). Ugyanakkor megfigyelhetjük a teljes művi terhesség megszakítási arány csökkenését: az egy nőre jutó 1,3 törvényes abortusz 1996-ban már csak 0,7 volt. A termékenység és az abortuszok tendenciája korcsoportonként eltérő (12. ábra). A termékenység csökkenése igen nagy mértékű volt a fiatal korcsoportoknál, még azokban is, ahol hagyományosan magas a termékenység. A csökkenés az 50%-ot is meghaladta a 18 és 23 éves korcsoport minden egyes évjáratában (11. ábra). A termékenység csökkenését az abortuszok arányának még gyorsabb esése kísérte minden korcsoportnál. Az, hogy az első gyermek megszületésének átlagos életkora mindössze 24 évre emelkedett (22,5-ről), arra enged következtetni, hogy a végbemenő változások hatására a magatartások rétegződtek és legalább két típusuk jelent meg. Egyrészt megkülönböztethetjük azokat, akiknek viszonylag fiatalon született gyerekük, ugyanúgy, mint a korábbi generációknak. Mellettük megjelent a párok egy másik csoportja is, akik érzékenyen reagáltak a változó külső feltételekre. Az új csoport későbbre halasztotta a gyermeknemzést, vagy kevesebb gyermeket vállalt. Ez a korábban igen homogén és egységes cseh társadalom demográfiai tagozódását jelentette.

A születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám az első és második gyerek esetében jelentősen csökkent. A születési ráták születési sorrend szerint mutatott alapvető változása alapján megbecsülhetjük a nők gyermekszám szerinti megoszlását is (13. ábra). A keresztmetszeti perspektívából azt láthatjuk, hogy a gyermektelen nők száma majdnem 50%-kal emelkedett 1996-ban és 1997-ben. Emellett az egy-, illetve kétgyermekes nők aránya csökkent.

A házasságon kívül született gyerekek száma 1997-ben 18%-kal növekedett. Mindamelllett a házasságon belüli és a házasságon kívüli születési ráták nem változtak jelentősen (14. ábra). E fejlődés eredménye a házasságon kívüli születések arányának látszólagos növekedése, amit nem kísér a házasságon kívüli születési ráta valós intenzitásnövekedése.

A második demográfiai átmenet kezdetekor Nyugat-Európában viszonylag jó volt a gazdasági helyzet. A kilencvenes évek elején Csehországban a nők iskolai végzettsége és részvételi aránya a gazdasági életben már magas volt. A fiatalok anyagi helyzete és leginkább a krónikus lakáshiány, ami különösen a nagyvárosokban mutatkozott, eltért a harminc évvel azelőtti nyugati életkörülményektől. Ám a mai nehéz életkörülmények ellenére új lehetőségek is kialakultak, különösen a volt szocialista országok fiataljai számára: megnyitultak a határok, több lett a külföldi munkalehetőség, szélesebb a képzések és az állások kínálata. Az önmegvalósításnak ezek az új lehetőségei és – ennek áraként – a régi rendszer nyújtotta biztonság elvesztése (pl. a munkanélküliség megjelenése) hasonló hatást gyakorolhattak a családi magatartásra, mint Nyugat-Európában a viszonylagos gazdasági jólét.

Különös figyelmet érdemel a változás gyorsasága. Csehországban a teljes termékenységi ráta a négy éves csökkenés eredményeként a világon a legalacsonyabbak közé került. Ezzel szemben a nyugati országokban tíz évig tartott a változás. A szakaszok és állomások is eltérőek, akár csak a külső körülmények. Az összes mutató hirtelen változott meg és majdnem mindenkit érintett. Ha visszatekintünk a cseh reprodukció keresztmetszeti mintájára, azt láthatjuk, hogy a párok igen pragmatikusan viselkednek és érzékenyek voltak a külső feltételek változásaira (7. ábra). Ezzel szemben a befejezett termékenységi arányszám rendkívül stabil volt az 1930 és 1965 közötti születési kohorszokban és 1,9-2,1-es gyermekszámot mutattak egy nőre vetítve. A jelenleg tapasztalható változások azonban alapvetőek a szélsőségesen alacsony intenzitásértékek miatt. Sajnos az öt éves időszak, ami alapján értékelni tudjuk a folyamatokat, igen rövid. Mindent összevetve úgy látszik, hogy a jelenlegi változások inkább krízisreakciókat, mint tudatos választást tükröznek. A családdal és a házassággal kapcsolatos attitűdöket Csehországban és Nyugat-Európában egyaránt vizsgáló felmérések megmutatták a csehek konzervatívabb beállítódását a nyugat-európaiakhoz képest (Kucharova V., Tucek M. 1999.). A cseh népesség a hagyományos, gyermekes (leginkább két gyermekes), törvényes házasságon alapuló családot választja. A korábban végzett felmérésekhez képest az egyetlen változás a csehek álláspontjában az időzítéssel kapcsolatos, és általában csak a házasságkötés és a gyermekvállalás elhalasztását lehetett megfigyelni.

Konklúzió

Noha 1989 óta Kelet-Európa mint politikai térség már eltűnt, az elmúlt évtizedekben itt kialakult demográfiai modellek még mindig jól érzékelhetőek. Két évvel a politikai változások után a családdal kapcsolatos demográfiai intenzitásmutatók drámaian csökkentek. Ennek ellenére a házassági és termékenységi minták szerint alacsonyabb életkorban jönnek létre házasságok és születnek gyerekek, szemben a késői házasság és gyerekvállalás nyugati mintájával. A teljes termékenységi arányszám Kelet-Európában jelenleg alacsonyabb, mint Nyugat-Európában. A termékenységsökkenés természetes fogyáshoz vezet ezekben az országokban. Az itt vizsgált demográfiai viselkedési minták átalakulása gyorsabb, mint húsz évvel ezelőtt Nyugat-Európában volt. Különösen a külső feltételek mutatnak eltérést. A tünetek inkább utalnak krízismagatartásra, mint tudatos választásra. A fogyasztói árak, a reálkeresetek csekély mértékű növekedése, a nagyarányú munkanélküliség és a szociális védelem alig „közepes” színvonalra egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy visszaesett a családok jövedelme. A patológus jelenségek, a magas bűnözés és a korrupció erősödése általánosan növekvő veszély- és bizonytalanság-érzetet teremtett. A piacgazdaság kialakulásának folyamata nem a várt gyorsasággal halad előre. Különösen a növekvő lakáshiány vezetett az életkörülmények romlásához, a szociális kiadások pedig a vártnál jóval magasabbak.

Köszönetnyilvánítás

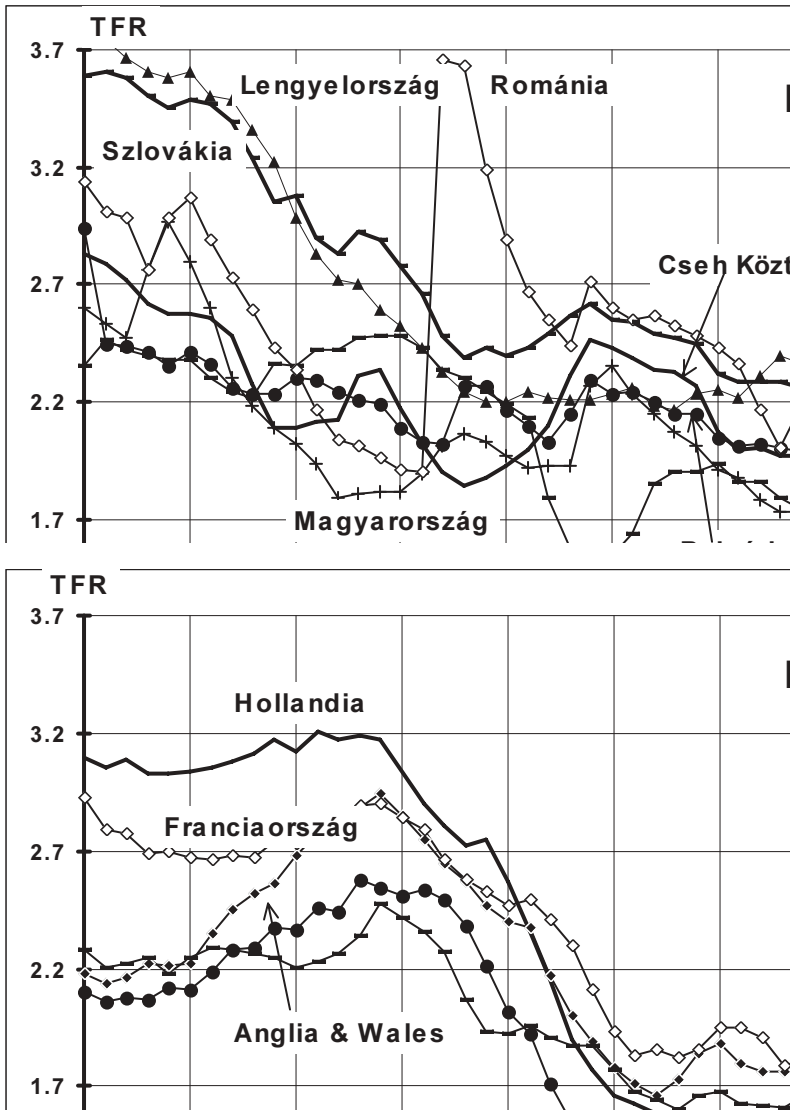
Megköszönöm Gijs Beets úrnak a hágai NIDI-től (The Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute), hogy rendelkezésemre bocsátotta a termékenységgel, a házassági mozgalommal és a terhesség megszakításokkal kapcsolatos holland adatokat. Jelen tanulmányon a NIAS-nál (Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences) töltött tanulmányutam alatt kezdtem dolgozni. Nagyra értékelem, hogy lehetőségem nyílt két hónapot tölteni ebben a rendkívül ösztönző kutatási közegben. A tanulmányt a Károly Egyetem Demográfia és Geodemográfia Tanszékén fejeztem be CEZ J13/98:113100007 számú kutatási program keretében.

BIBLIOGRÁFIA

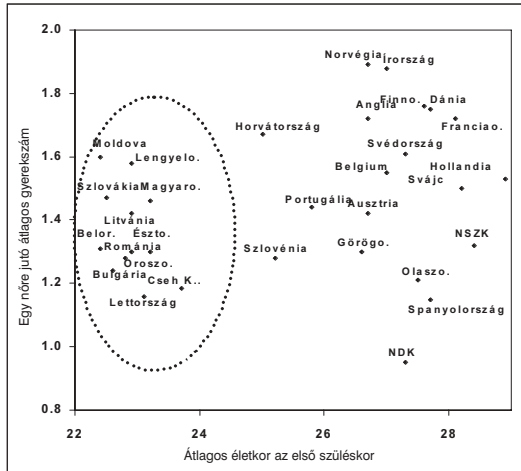
- Chesnais, J. C.: *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications.* A ongitudinal study of Sixty Seven Countries Covering the Period 1720-1984. Clarendon Press. 1992.
- Kaa van de, D. J.: *Postmodern Fertility Preferences: from Changing Value Orientation to New Behavior.* The Australian National University. Working Papers in Demography No. 74.
- Kaa van de, D. J.: Options and Sequences Europes Demographic Patterns, Nethur-Demography Paper No. 39. 1997.
- Kaa van de, D. J.: *The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations.* In population and family in the low countries 1993 NIDI CBGS Publications. 1994.
- Kaa van de, D. J.: Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin*, Vol. 342. No 1. 1987.
- Kuchařová V., Tuček M.: *Sociálně ekonomické souvislosti demografického vývoje v České republice.* Výzkumná zpráva za podpory Hlávkovy nadace. 1999
- Livi-Bacci M.: *A Concise History of World Population.* Blackwell. 1992.
- Livi-Bacci M.: *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest, 1999.

JEGYZETEK

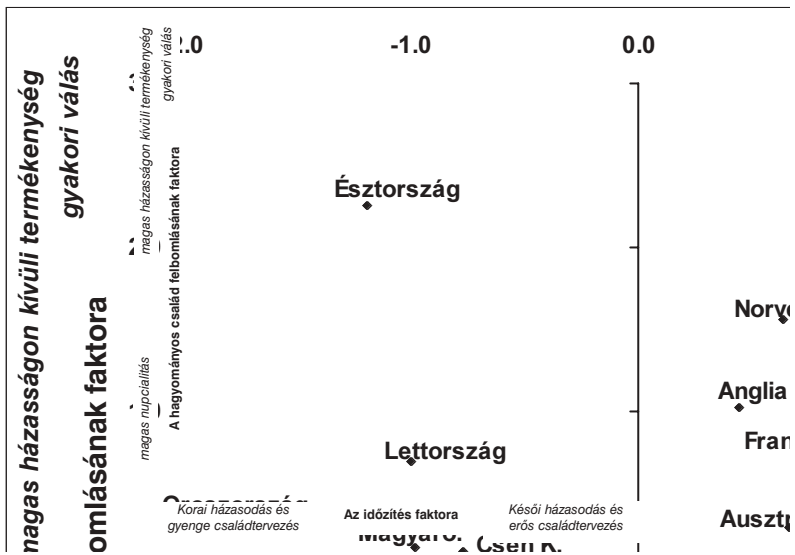
- ¹ A faktorsúly mátrixát, melyet faktorminta mátrixnak nevezünk, az 1. ábra mutatja be. Itt csak azok a faktorok szerepelnek, amelyek 1-nél nagyobb varianciát mutatnak (a sajátérték nagyobb mint 1) és csak azok a faktorsúlyok, amelyek értéke nagyobb mint 0,5. A teljes variancia egyes faktorok által okozott százalékát a faktorok utolsó sorában jelöltük.
- ² Minden változó Z-scorrá lett alakítva (középérték 0, szórás 1). A távolság mértékül az euklidészi távolságot vettük és az országokat az átlagok csoportok közötti összekapcsolásának módszerén alapuló, agglomeratív hierarchikus csoportosítás segítségével rendeztük csoportokba. A csoportosítás eredménye a 4., 5. és 6. ábra dendrogrammjain látható 1965-re, 1985-re és 1995-re vonatkozóan. A dendrogrammok áttekintésekor kiderült, hogy négy klasztert érdemes létrehozni. Ezután a négy klaszterhez tartozó eredeti változók átlagértékei kerültek kiszámításra és megszerkesztésre.

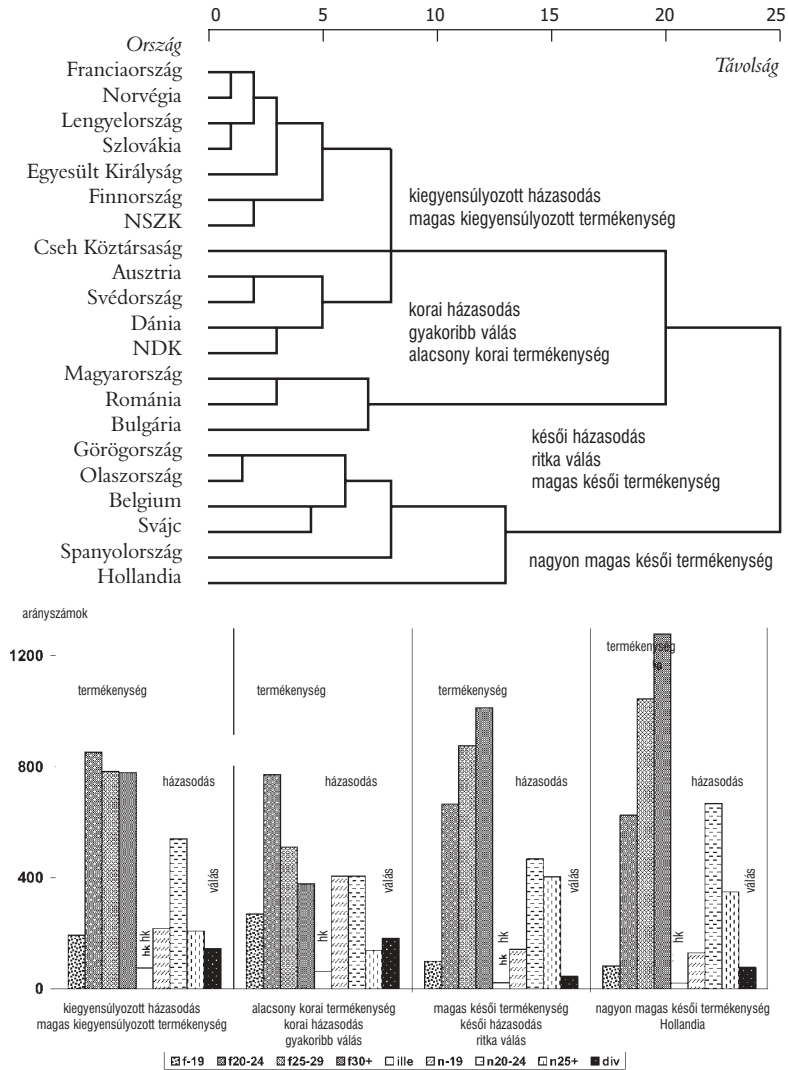
1. ábra A teljes termékenységi arányszám (TFR) változása 1950-1997 között

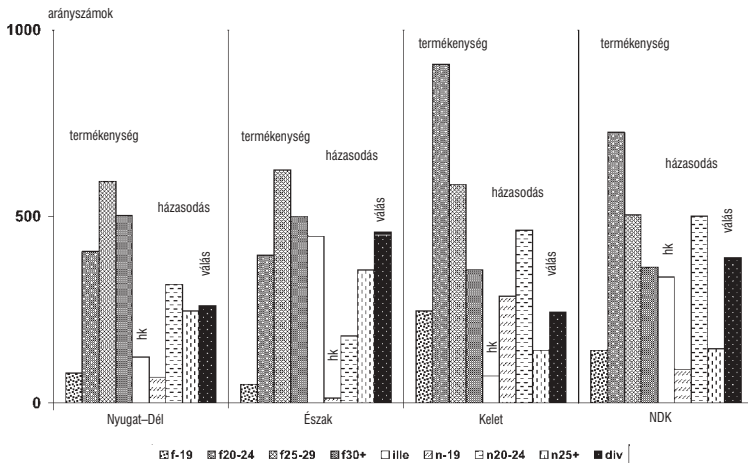
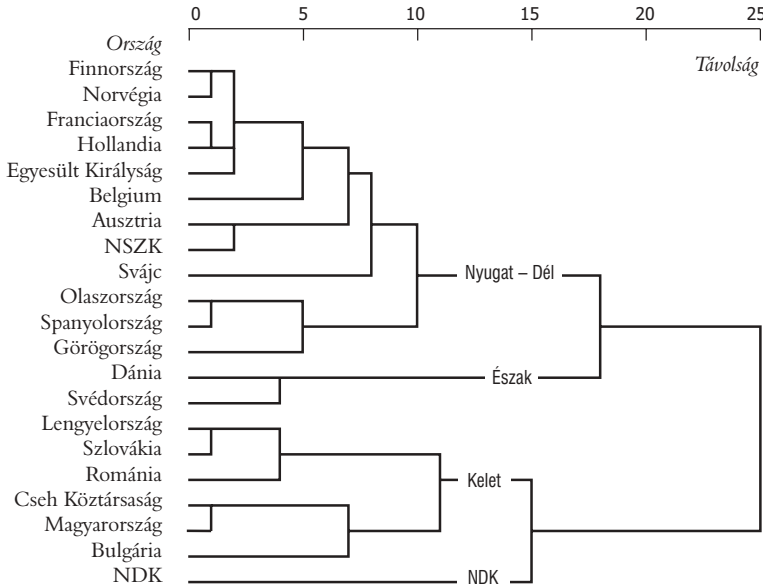
2. ábra Európai termékenységi minta 1996-ban (egy nőre jutó átlagos gyerekszám TFR/ átlagos életkor az első szüléskor)

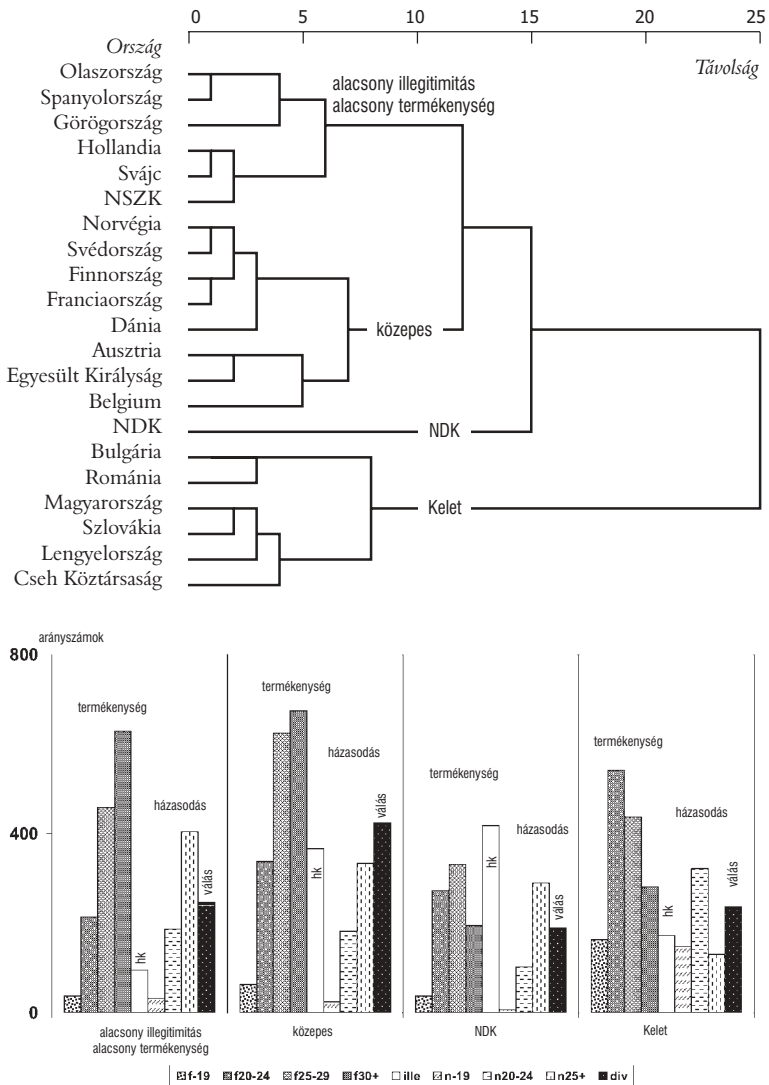
3. ábra Faktorértékek az európai családi magatartásra 1996-ban

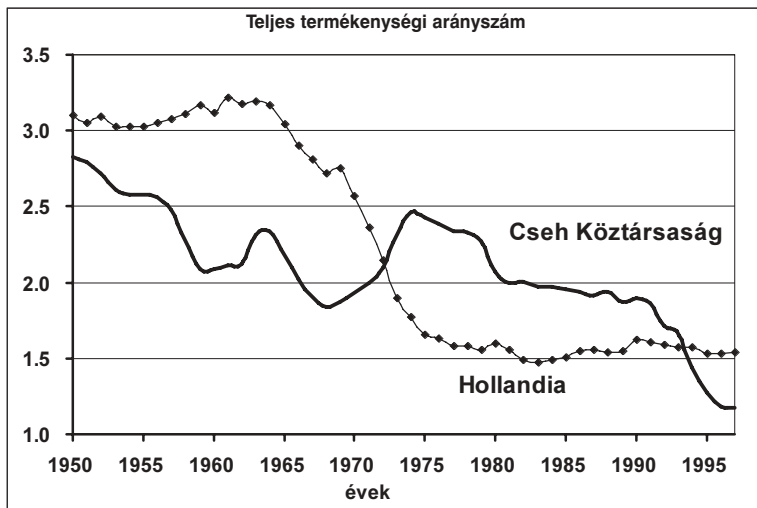
4. ábra Országok csoportosítása termékenységi és házassági minták szerint 1965-ben (rövidítések: f – termékenység; ille – házasságon kívüli termékenység; n – házasodás; div – válás)

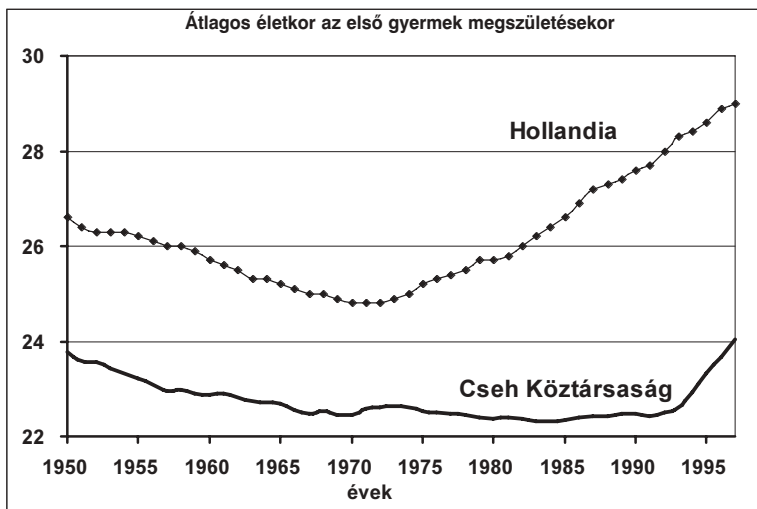
5. ábra Országok csoportosítása termékenységi és házasodási minták szerint 1985-ben (rövidítések: lásd. 4. ábra)

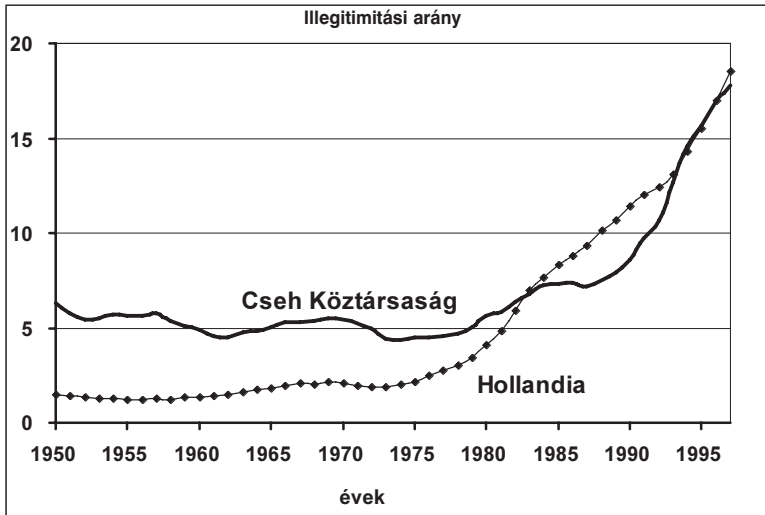
6.ábra Országok csoportosítása termékenységi és házasodási minták szerint 1995-ben (rövidítések: lásd. 4. ábra)

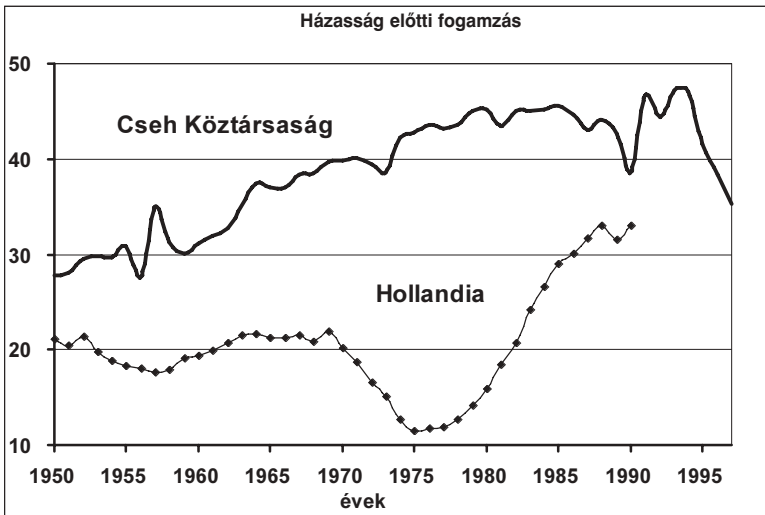
7a. ábra Egy nőre jutó átlagos gyerekszám

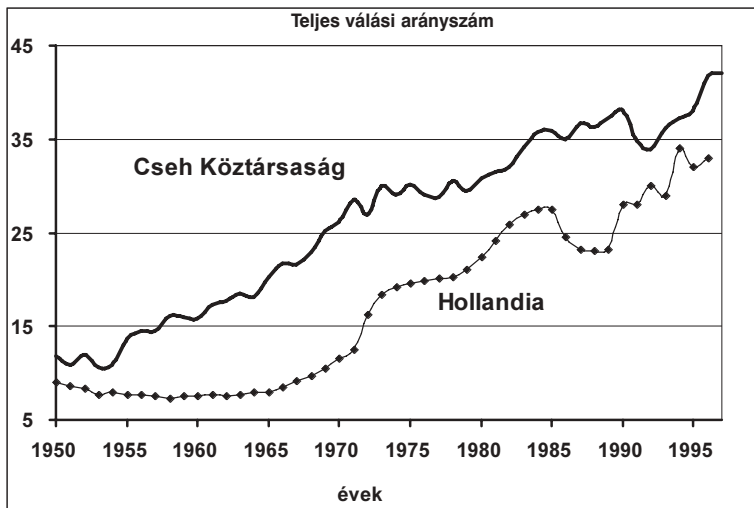
7b. ábra Nők átlagos életkora az első gyermek megszületésekor

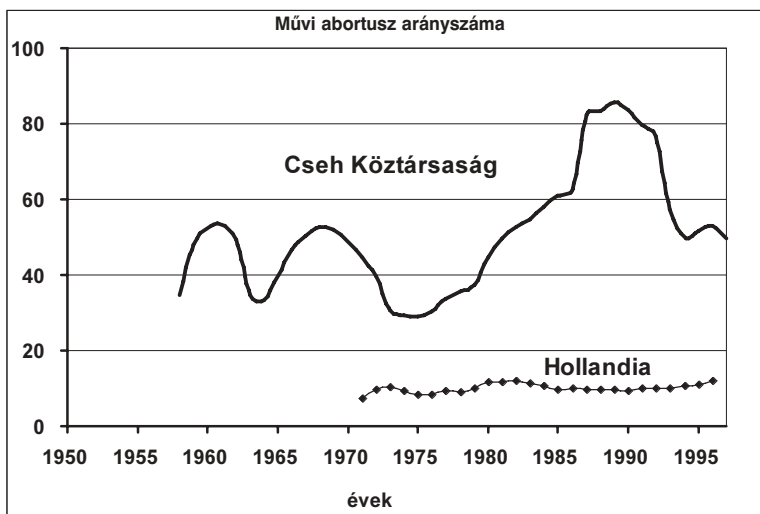
8a. ábra 100 élve születésre eső házasságon kívüli élve születése

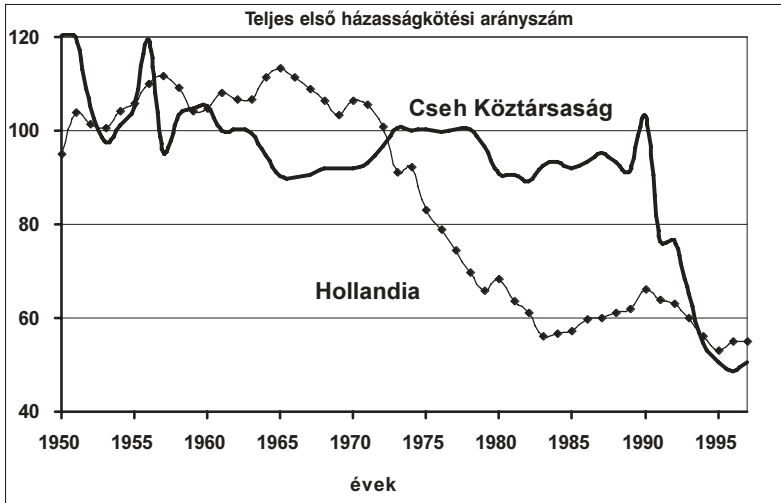
8b. ábra 100 házasságra eső, a házasságkötést követő 8 hónapon belül megszületett gyerekek száma

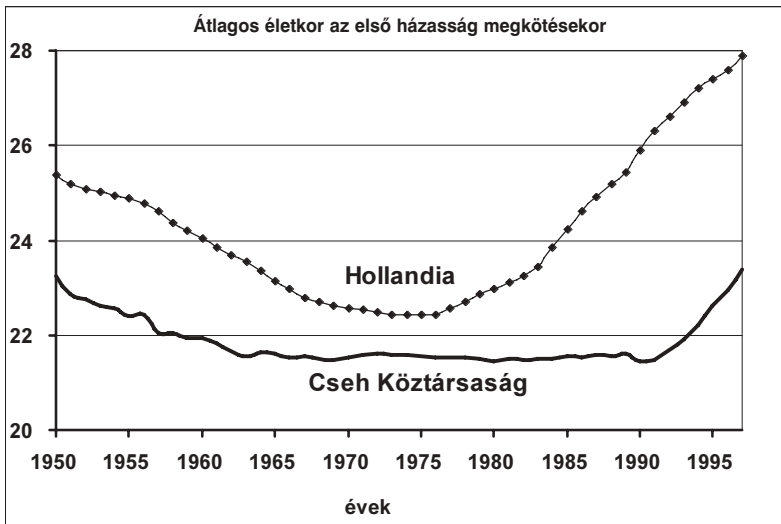
9a. ábra Teljes tartamspecifikus válási arányszám 100 megkezdett házasságra

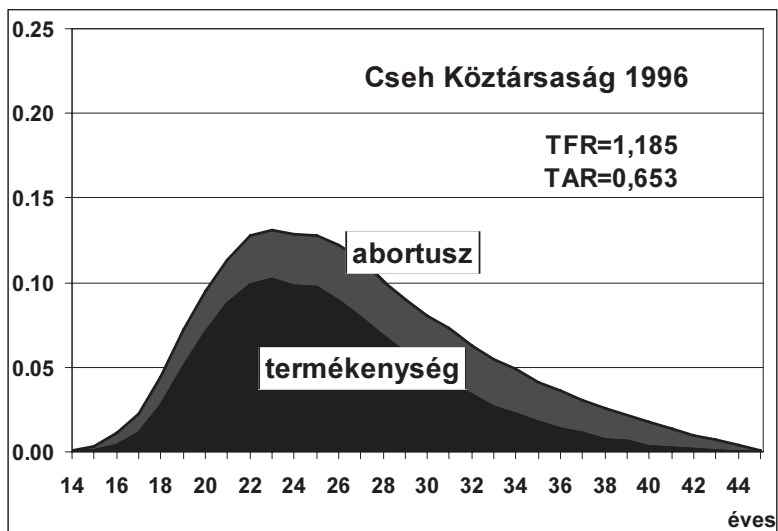
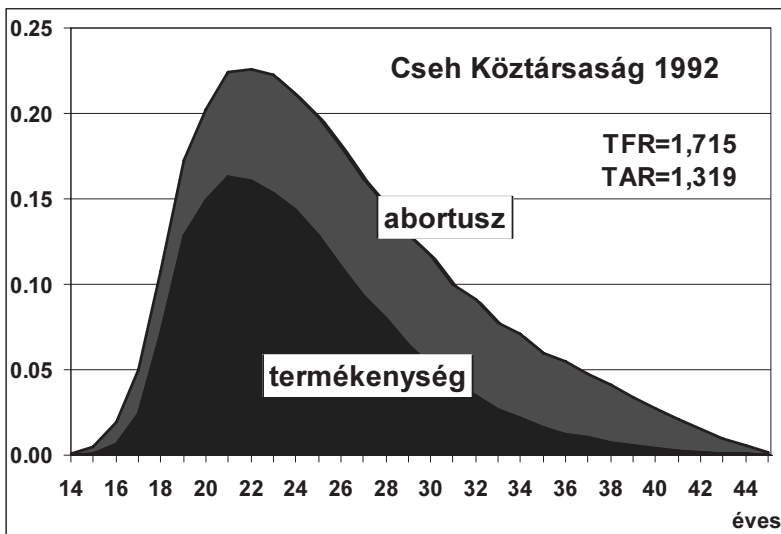
9b. ábra 100 élve születésre jutó művi abortuszok száma

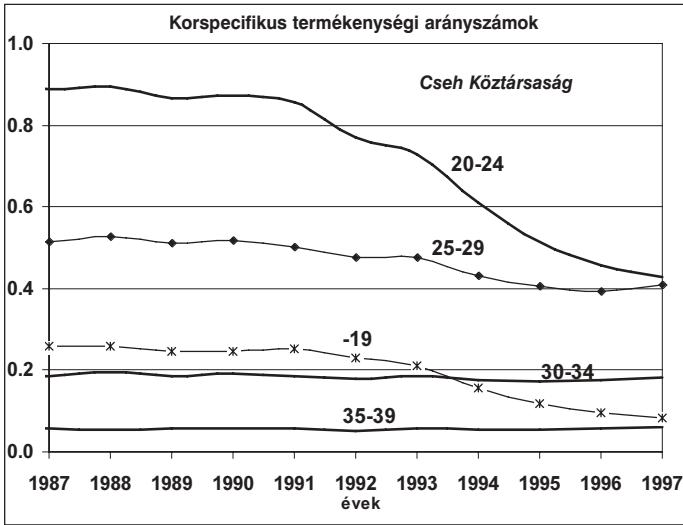
10a. ábra 50 évnél fiatalabb nők teljes első házasságkötési arányszáma

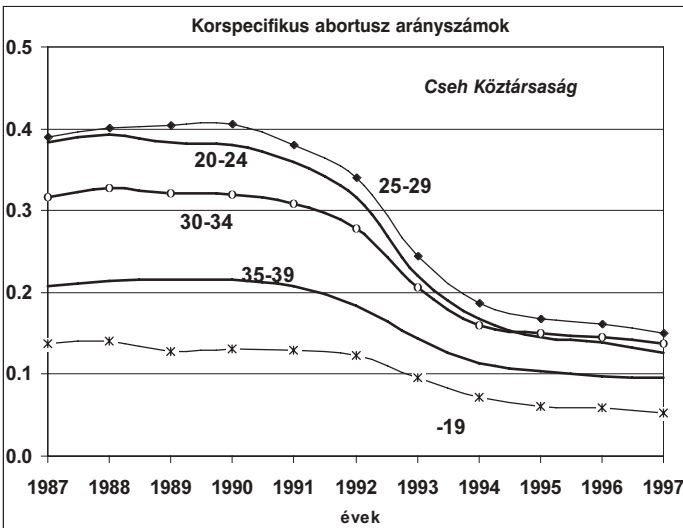
10b. ábra Nők átlagos életkora az első házasság megkötésekor

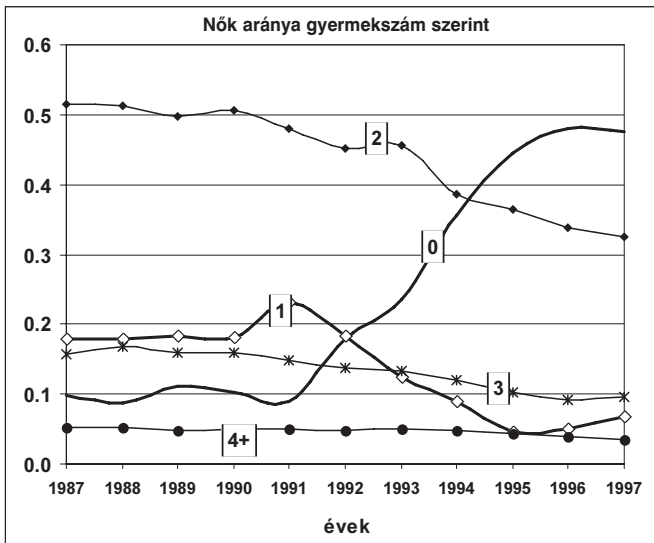
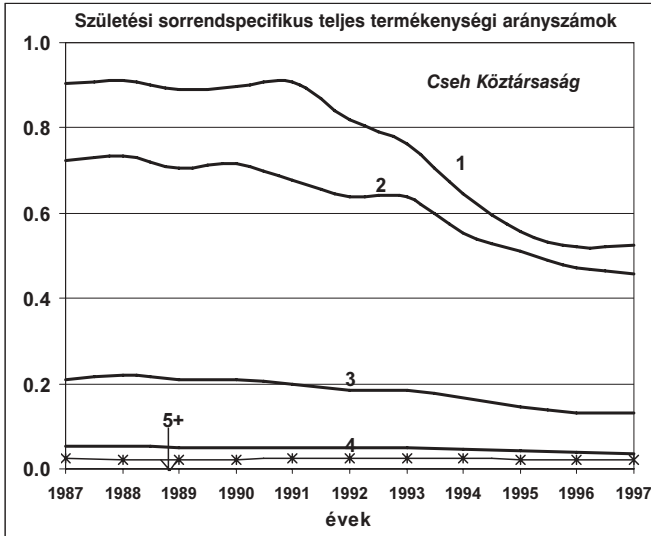
11. ábra Kumulatív korszpecifikus termékenységi és abortusz arányszámok

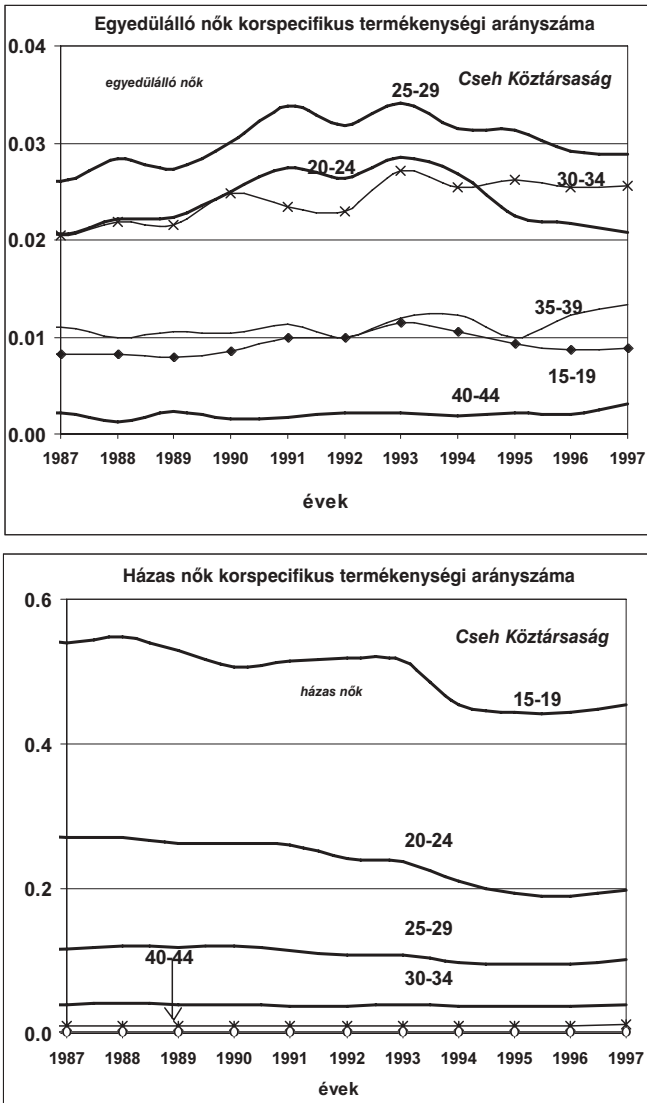
12a. ábra A korspecifikus termékenységi arányszámok változása

12b. ábra A korspecifikus abortusz arányszámok változása

13. ábra Születési sorrend szerinti minták

14. ábra Korszpecifikus termékenységi arányszámok családi állapot szerint

1. táblázat A mai európai családkialakítás faktorstruktúrája

	Faktorok			
	1	2	3	
Átlagéletkor az első gyermek megszületésekor	0,968			
Átlagéletkor ez első házasságkötéskor	0,931			
Művi abortusz arányszáma	-0,807			
Illegitimitási arány		0,876		
Teljes válási arányszám		0,754		
Teljes termékenységi arányszám			0,840	
Teljes első házasságkötési arányszám		-0,623	0,629	
				Összes
<i>Variancia %-ban</i>	36,6	26,7	18,0	81,3
1. faktor	időzítés és családtervezés			
2. faktor	hagyományos család felbomlása			
3. faktor	szintek			

LIBOR STLOUKAL

A közép- és kelet-európai „abortusz kultúra” megértése*

A Közép- és Kelet-Európában 1960 és 1990 között legálisan elvégzett művi abortuszok száma a fejlett országok körében a hivatalos közlések alapján a legmagasabbak közé tartozott. Jó okunk van azt feltételezni, hogy az említett országok némelyikében, nevezetesen Albániában, Lengyelországban, Romániában, a volt Jugoszláviában és különösképp a volt Szovjetunió területén, az abortuszok előfordulása még gyakoribb volt, mint ahogy azt a hivatalos adatok jelzik. Csak néhány más fejlett ország esetében – például Japánban az ötvenes évek elején, vagy Kubában az 1960-as évek közepétől kezdődően – beszélhetünk hasonlóan magas arányokról.

Több, egymással versengő magyarázat létezik az abortusz viszonylag magas kelet-európai előfordulásáról (például Callahan, 1970; David and McIntyre, 1981; Mazur, 1981; Blayo, 1991, 1993; és David, 1992a). A gyakoriságot az alacsony abortusz-árakkal magyarázó elmélet szerint a magas számok oka azokban a liberális abortusztörvényekben keresendők, amelyeket 1955–60 között a régió majdnemmind egyik országában bevezettek. Ez az időpont megelőzi a korszerű fogamzásgátlók bevezetésének időszakát. A modern fogamzásgátlók magas árát hangsúlyozó elmélet a fogamzásgátlás egyéb formáinak politikai támogatását hiányolja. Emellett felhívja a figyelmet e modern eszközök korlátozott elérhetőségére és „rossz sajtójára”, valamint a közép- és kelet-európaiak túlzott bizalmára a nemkívánt terhesség megelőzését szolgáló rossz hatékonyságú, hagyományos eszközök iránt. Az abortuszok magas számának másik lehetséges magyarázata az 1950-es

* Eredetileg megjelent: David, Henry R. (szerk) (1992) *From Abortion to Contraception*. London, Greenwood Press, 23-37.

években kialakult termékenységi magatartási mintára adott válasz, amely az elnyomott társadalmi dinamizmus és az intézményi konzervativizmus feltételei közt jött létre, és nagymértékben ellenállt a szovjet típusú szocializmus társadalmi változásának. Ezen magyarázatok mindegyike tartalmazza az igazság bizonyos elemeit. A reprodukciós magatartás összes tényezőjének számbavétele azonban nehéz feladat.

Társadalompolitika

A közép- és kelet-európai szocialista rezsimek a társadalom tervezésének és ellenőrzésének fontos politikai eszközeként tekintettek a szociálpolitikára. Mindenkinek joga volt a munkához, a pihenéshez, az egészségügyi ellátáshoz, az időskori biztonsághoz stb. A társadalompolitika feladata ezen jogok kivitelezési módjának szabályozása volt a termelő és lojális munkaerő biztosítása mellett. A szociálpolitika a társadalomtervezés részeként a politikai ideológiát tükrözte. E politika nyíltan előnybe részesítette a munkásságot, bátorította a mezőgazdaság kollektivizálását, és befolyással volt a munkaerő használatára és elosztására. A társadalompolitikára hárult a nemi egyenlőség szocialista eszméjének kiteljesítése is. Ilyen átfogó program megvalósítása azonban a célok ellentétességének veszélyét is magában rejtette.

Közép- és Kelet-Európa országaiban az 1945-ös kommunista hatalomátvételt követő időszak a társadalmi, gazdasági feltételek radikális megváltozásával jellemezhető. A változások elsősorban az élet azon területeit érintették, amelyek leginkább alkalmasak voltak a formális intézményi kontrollra: a gazdaságot és a munkáltatást. Egy egészen rövid időszak alatt az inkább elmaradottként jellemezhető országok olyan ipari államokká alakultak át, amelyeknek gazdaságát az árváltozások és kereskedelmi bojkottok nem befolyásolták. Emberek tömegei rendelkeztek biztos munkával és páratlan szociális biztonsággal. A nők gazdasági függetlenségének gyors emelkedése és jogi egyenlőségük biztosítása e változások fontos részét képezték. Az 1950-es évek közepére a nők gazdasági emancipációja olyan fokot ért el, amelyet a Nyugat még ma is próbál behozni. Nem volt helye annak a koncepciónak, hogy a szocialista tervezés alapvetően a férfias értékeknek és prioritásoknak enged teret, és ezáltal gondot okoz a nemek közötti viszonyokban. A nemi egyenlőséget gyakran nemi azonosságként értelmezték. Például felismerték, hogy a napi nyolc órát dolgozó nőknek még otthon is robo-

tolniuk kellett. Bizonyos politikai lépéseket is tettek annak érdekében, hogy valamelyest tehermentesítsék a családokat oly módon, hogy a nőket minél inkább felmentsék a plusz munka alól. E célok megvalósítása nem sikerült az 1960-as évekig, s ezt követően is a juttatások és szolgáltatások általában alacsony színvonalon maradtak (David és McIntyre, 1981).

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála teret engedett a kritikai észrevételeknek. A hruscsovi éra (1953-1964) ideiglenesen vitát kavart a centralizált kommunista hatalom létjogosultságáról. A legtöbb közép- és kelet-európai országban a megengedő abortusztörvények, amelyek kérésre vagy tágan értelmezett szociális okokra hivatkozva engedélyezték az abortuszt, a poszt-sztálinista időszak kísérőjelenségévé váltak. Ez a történelmi egybeesés többféleképpen magyarázható. Besemes (1980) értelmezése szerint az abortusz legalizálása nemcsak a politikai „olvadással” történt párhuzamosan, hanem lényegében annak közvetlen, politikailag motivált terméke. Ezzel a lépéssel a szovjet hatalom éppúgy bizonyíthatta az aktuális társadalmi problémák iránti érzékenységét, mint a liberálisabb társadalmi normákhoz való ragaszkodását is. A legtöbb közép- és kelet-európai kormány (a kelet-német-országit és az albánt kivéve) e téren is gyorsan átvette a szovjet modellt. Mindezek ellenére azonban a fogamzásszabályozás szocialista politikája elmentmondásos volt, a modern fogamzásgátlókról való gondoskodás elmulasztása miatt a nők pedig nagyrészt csak az abortuszra hagyatkozhattak.

Az 1960-as években megmutatkoztak a szocialista rekonstrukció korai sikerének negatív következményei (Kornai, 1992). A nehézipar előnyben részesítése a szolgáltató szektor fejlesztésének meghatározatlan idejű elhalasztását eredményezte. Azon szektorét, amely a marxista teória szerint, a nők háztartásbeli terheit vette volna át. A fogyasztási cikkek iparának elmaradása és az elosztás elégtelenségei az alapcikkek vásárlását napi többórás feladattá tették. A keresetek színvonala miatt minden családnak két keresetre volt szüksége, és a női munkaerő részvételi aránya már megközelítette a demográfiai maximumot. A lakáshiány miatt csak kevés fiatal párnak volt azonnali kilátása önálló lakásra. A nők kénytelenek voltak elfogadni a teljes munkaidő férfi normáját egész felnőttkorukban, kivéve a szülési szabadságok rövid periódusait. A munka és az anyaság nehéz összeegyeztethetőségének legnyilvánvalóbb bizonyítékai a közép- és kelet-európai országok meredeken zuhanó termékenységi mutatói voltak 1950 és 1960 között (Berent, 1970).

A növekvő munkaerőtartalék biztosítása érdekében a születések számának növekedése lényegessé vált, ezért a nőknek otthonaikba való tartós visszatérése vitathatatlanul fontos volt. A makroökonómiai mutatók nem engedélyezték a forrásoknak a gyermekgondozási lehetőségekre és a háztartási szolgáltatásokra való nagymértékű ráfordítását. Az 1960-as évek elején a közép- és kelet-európai országok kormányainak mindegyike pronatalista politikába kezdett: vagy meghosszabbították a fizetett szülési szabadság időtartamát vagy megemelték a családi pótlékot, vagy egyidejűleg mindkettőt bevezették (David és McIntyre, 1981). Habár ezek az intézkedések költségesek voltak, politikai szempontból biztatónak tűntek. Valószínűleg ezt a lakosság nem a nemkívánt gyermekek megtartása érdekében történő manipulációként értelmezte, hanem a gyermekvállalás általuk tapasztalt nehézségeinek könnyítéseként. Bulgáriában, Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában a kormányok arra a következtetésre jutottak, hogy a döntési szabadságot fel kell áldozni a gazdasági célok elérésének érdekében, és ezért olyan rendszabályokat hoztak, amelyek megnehezítették az abortusz lehetőségét. Ezeknek a lépéseknek a létjogosultságát azzal indokolták, hogy a családtervezés nem emberi vagy törvényes jog, hanem sokkal inkább a szocioökonómiai tervezés része, amelyért minden egyén felelősséggel tartozik. Ha az 1960-70-es évek közép- és kelet-európai pronatalista politikáját csupán a demográfiai minta megváltoztatására, illetve a kommunista jövő nevében tett kormányzati erőfeszítésként jellemezzük, elhomályosítjuk a politikai eszközök és célok közti szerves kapcsolatot. A kommunista intézkedések elsősorban mindig célirányosak voltak, s csak másodsorban szociálisak. Függetlenül attól, hogy milyen célt szolgáltak, indíttatásuk alapvetően politikai volt. A rezsिम stratégiájában elsősorban a népességpolitika töltötte be az egyéni szabadság korlátozásának és az esetleges nyílt elégedetlenség kiküszöbölőjének szerepét. A kommunista vezetők felismerték, hogy a politikai tekintélyelvűség nem egyeztethető össze az állampolgár magánéleti – azon belül különösen reprodukciós – autonómiájának elfogadásával. A helyi kultúra és politikai morál függvényében a bevezetett rendszabályok országról országra változtak. Az 1968-73-as időszak csehszlovák pronatalista politikája erősíteni próbálta a családi kötelékeket a nemkívánt viselkedési formák visszaszorításának érdekében. Ceaușescu Romániája (1965-89) a jobb ellenőrzését és a polgárok hatékony fegyelmzését példázza.

Az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek végéig a közép- és kelet-európai országok népességpolitikájában drámai változás nem történt. A rendszabályok már nem annyira a társadalom átalakítására, hanem a rendszer konzerválására, a humán tőke megőrzésére irányultak. A rezsimek a nagyobb társadalmi problémákat nem megoldották, hanem elnyomták. Állampolgáraiknak egy bizonyos fogyasztói komfortot biztosítottak; nagymértékben támogatták a nők részvételét a munkában; a nők számára munkavédelmet és az anyaság anyagi biztonságát valósították meg; valamint Románia és Albánia kivételével, visszatértek azon megengedőbb politikához, amely az abortuszt könnyen hozzáférhetővé tette. A közép- és kelet-európai rezsimek nyilvánvalóan arra a következtetésre jutottak, hogy jobb alkalmazkodni a hosszútávú demográfiai trendek következményeihez, mint visszafordítani azokat. Ezen stratégia követése sikerebbnek tűnt a politikai stabilitás megőrzése érdekében. A társadalom kényelmes szociális biztonsága a jövő kárára történt, mi több, az átfogó társadalmi jóléti politika jelentős mértékben felmentette az egyéneket a saját életfeltételeikről való gondoskodás felelőssége alól.

Ideológiailag a társadalompolitika továbbra is a társadalom és család férfiközpontú elméletén nyugodott. Bármilyen nemes is volt a társadalompolitikát formáló férfiak szándéka, a hozott intézkedések lényegében mégiscsak egy férfi-domináns társadalom jobb működése érdekében történtek. A nőknek a házi munka alóli mentesítése a meghirdetett célok között maradt, és csak nagyon kis változás történt. A főállású anyaság lehetősége főállású háziasszony „létté” alakult. Az aktuális intézkedések nem segítették elő a nemi egyenlőség megteremtését. A rendszabályok a nőkre nehezedő ketős terhen próbáltak könnyíteni, nem azok átrendezését vették célba. Az alapvető ellentmondás a nők munkásként és anyaként való meghatározásában rejlik, a férfiszerep párhuzamosan történő bármiféle átértékelése nélkül (Heitlinger, 1979).

Intézményi szabályozások (és szabályozatlanságok)

Egészségügyi szolgáltatások

Az 1950-es években az egészségügyi szolgáltatások területén lényegi változások történtek. A legtöbb közép- és kelet-európai országban, Lengyelországot, a Német Demokratikus Köztársaságot és Jugoszláviát kivéve, az egészségügyi szolgáltatások nagy része állami tulajdonba került. Az orvo-

si gyakorlatnak mind a jogi, mind a műveleti része közvetlen kormányzati irányítás alatt állt. A gyógyászati személyzetnek más lehetősége nemigen volt, minthogy a felsőbb utasításokkal összhangban cselekedjen. Az egészségügyi szolgáltatások így sokkal szélesebb körű társadalmi kontrollt és feyelmet biztosítottak, mint bármely más plurális társadalomban.

Hamarosan az új abortusztörvény bevezetése után, az egész egészségügyi rendszer alkalmazkodott az új feltételekhez. Például a Szovjetunióban orvosok nagyszámban főmunkaidejű abortusz specialistákká váltak (Popov, 1993). Csehszlovákiában a szüléset és nőgyógyászat területén dolgozni kívánóknak rendelkezniük kellett terhesség-megszakítással kapcsolatos alapvető szaktudással (Havranek, 1982), ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy abortusszal szembeni fenntartással senki sem válhatott nőgyógyásszá. Amikor az abortusz kérésre vagy könnyen teljesíthető szociális kritériumok által elérhetővé vált, hasonló intézményi válaszok jelentek meg az összes közép- és kelet-európai ország egészségügyi rendszerében. A folyamat ellenőrzését az orvos szakmára bízta, amelynek jogosultsága a kormányzati politika végrehajtását illetően megerősítést nyert. Ez az autonómia elnyomására és a fentről való irányítás elősegítésére irányuló politikai stratégia része volt.

Habár nem állíthatjuk, hogy a közép- és kelet-európai orvosok „szereték” az abortuszt, de valószínűleg kevésbé viseltettek ellenérzéssel a terhességmegszakítás iránt, mint nyugati társaik. Sebészeti jellege miatt a művi terhességmegszakítás nyilvánvalóan „igazi” gyógyszerként élt az orvosok tudatában, és kiegészítette azon elképzelésüket, amely szerint orvosi szakértőre van szükség a nők szaporodásának irányításához. Ennek bizonyítéka csak egy anekdota, ám kellőképp rávilágít az abortusz és más fogamzásgátlók megközelítésbeli különbségére. Moore (1972:14) egy jugoszláv orvost idéz, aki szerint „az orvos lelki jutalma – abortusz által válsághelyzetétől megszabadított páciens hálája – nagymértékben meghaladja a fogamzásgátló gyógyszer receptjével ellátott beteg 'köszönöm'-jét.” Az orvostudomány kutatásai inkább bizonyos abortusztechnikák klinikai előnyeit vizsgálták, mint a terhességmegszakítás fogamzásgátlókkal való helyettesítésének problematikáját (Sracek, 1988). Bizonyos körülmények hatására az orvos hajlandósága az abortusz elvégzésére a politikai állásfoglalás egyik formája is lehetett. Klíman (1992) véleménye szerint az 1970-80-as években néhány román orvos Ceaușescu demográfiai önkényuralma elleni privát tiltakozásként volt hajlandó az abortuszt kereső nők kérésének eleget tenni.

A közép- és kelet-európai orvosszakértők, mint az úgynevezett abortusz-kultúra fenntartói fontos szerepet játszottak. E kulturális jelenségek egy részét a tény a korszerű fogamzásgátlókhöz való hozzáférés, valamint a nyugati fejlesztések ismeretének és az orvosi technológia hiányával magyarázhatjuk. Ezt az értelmezést az egészségügy állami alulfinanszírozásának dokumentációja (Field, 1994), Remennick megfigyelései (1991, 1993, 1996) és néhány nyugati orvos személyes tapasztalatai (Prager, 1987) támasztják alá.

A szexuális nevelés

A háborút követő 15-20 évben Közép- és Kelet-Európában nem létezett szexuális nevelés. Az ortodox marxizmus meghatározó vonása a puritanizmus volt. A marxizmus szexuális kérdésekkel kapcsolatos nézetei hasonlóak voltak a hagyományos keresztény állásponthez, habár más tanításaik homlokegyenest eltértek ettől. A szexuális neveléssel szembeni hivatalos „ellenérzést” a szabad szerelem propagandájával szembeni félelem motiválta, valamint az, hogy úgy vélték, a család alkalmasabb terep e kérdés megvitatására.

Az 1960-70-es évek alatt az összes közép- és kelet-európai ország, Albánia és Románia kivételével, a pronatalista politika kiegészítéseként kidolgozta a szexuális nevelés részletes tervét (Wynnyczuk, 1974; Kozakiewicz, 1977). A szexuális nevelés a 'szülői' vagy 'családi', a 'házasságra és családi' életre való nevelés keretében történt. Ezek a nevelési blokkok témájukban az emberi szaporodás biológiai ismérveitől a családnak a társadalomban betöltött szerepén át a gyermekvállalás társadalmi fontosságát hangsúlyozó propagandáig terjedtek. Elméletben a szülői nevelés nemcsak az oktatásügy számára volt kötelező feladat, hanem a családnak, a tömegtájékoztatásnak, az orvosi intézményeknek, az ifjúsági szervezeteknek és a hadseregnek is aktívan részt kellett vállalniuk. Nyilvánvaló, hogy ilyen bonyolult rendszert nehéz volt irányítani. Gyakorlatban az iskolák játszották a főszerepet a szexuális nevelésben és a szülői feladatokra való felkészítésben.

Habár néhány közép- és kelet-európai elméleti szakember azt állítja, hogy az iskolák szexuális oktatása szinte hibátlan volt, a helyzet nem így alakult. A szex biológiai aspektusait általában a természettudományi órák emberi anatómiával, pszichológiával és higiénéjével foglalkozó tananyagának

keretében ismertették meg a 8-15 éves korosztállyal. A családi életről vagy az emberi szexualitás lelki és személyes oldalairól kevés szó esett. A szexuális nevelés szűkített változata dominált. Ez a változat e témát a fiziológiai tények közvetítésével együttjáró másodrangú pedagógiai feladatként közelítette meg. Ezeket az órákat gyakran az iskolaorvosok tartották, amely azt jelentette, hogy a hangsúly inkább a téma egészségügyi részére, és nem a személyes beteljesülés tágabb kontextusára helyeződött. Puritán szemlélet és előítéletek uralták a nevelési folyamatot. Muckle (1987) kimutatta, hogy az 1980-as évek végén a szovjet iskolák szabvány tanmenete ritkán használja a „szexuális” kifejezést, főként csak futólag, s akkor is a szex szerepének lesoványítása céljából. Az első szexuális kapcsolatról vagy a terhességmegelőzés módszereiről szóló beszélgetések nagymértékben azon múltak, hogy a tanár hajlandó volt e témát beemelni a tanmenetbe. Lengyelországban a szexuális nevelés gyakoriságának mutatói arra hívták fel a figyelmet, hogy a városi iskolák 49 százalékában, a vidékiek 70 százalékban soha nem volt szexuális nevelés, míg rendszeres nevelésről városiak 19, a vidékieknek pedig 9 százaléka számolt be. A nemi szerepekkel a szovjet tanárok részére kiadott „1983-as irányelvek” foglalkoztak. Az apákat fontos, az anyákat viszont pótolhatatlan szereplőként ábrázolták. A társadalmi szerepek nemi különbségeit természetesnek és vitathatatlanak tekintették, a férfit a család ellátójaként, a nőt az otthon megteremtőjeként definiálva (Attwood, 1987).

Az abortusszal kapcsolatban a tanárnak két végletes lehetősége maradt: vagy dicsérhette az abortusztörvény intézkedéseit mint a szocialista rendszer eredményét, vagy legális, de a szocialista moráltól idegen jelenségként tálalhatta. Mindkét nézet bizonyos szempontból igazolható volt, de mindkettő ellentmondásban állt a hétköznapi valósággal. Az abortusz jól ismert nagyszámú előfordulása megakadályozta a leegyszerűsített interpretációkat, a hivatalos politika kiszámíthatatlansága miatt pedig a kérdés még bonyolultabb volt. Így az osztálytermi kontextus egyik domináns tényezője a politika volt.

A tömegtájékoztató

A szocialista média által propagált értékek megegyeztek azokkal, amelyeket a kormány hivatalosan támogatott és amelyeket az iskolák tanítottak a szülői életre nevelés kurzusain. Azáltal, hogy gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta, a média is elfogadta az abortusz széleskörű alkalmazását.

Az abortuszkérdés valószínűleg sértette a nemzeti önérzetet és káros hatással lett volna az államhatalom doktríner legitimitációjára. A vita felhangjai nehezen lettek volna összeegyeztethetők az újságírók fő feladatával: az emberek meggyőzésével arról, hogy jól kormányozzák őket és nincs mitől tartaniuk. Mi több, a szexszel kapcsolatos publikációkat a cenzorok a nyugati típusú szexuális szabadság bevezetésére való kísérletként értékelhették volna. Az abortusról negatívan valló írások csak akkor jelentek meg, amikor a politikai vezetésnek szüksége volt arra, hogy az abortuszt a jövőt nehezítő társadalmi rosszként mutassák be. Ilyenkor a morális értékeket állították a középpontba, nem a szexualitást, és a problémákat a sivár személyközi kapcsolatok számlájára írták, nem pedig a rossz kormányzati politikáéra. Az effajta gyakorlat becstelen példajaként említhető a gyermekvállalás növelése érdekében gondosan kidolgozott, meggyőző médiakampány Csehszlovákiában 1968-73 között (Besemeres, 1980). A legagresszívabb kampányt Ceaușescu Romániájában folytatták, ahol elrettentő példaként mutatták be a kontár abortuszok rutinosan média-szenzációvá alakított rémíszítő részleteit (Ionescu, 1987).

A kommunista zsurnalisztika szaporodással és szexszel kapcsolatos írásait leginkább a tudatlanság, a politikai célzatosság és a nyilvánosság iránti felelősségihiány jellemezte. Az évek során az ellentmondásos kérdések vizsgálatától való elzárkózás elérte a bűnös negligáció fokát (Jakubowicz, 1992). Például az AIDS-t hosszú ideig csak a dekadens kapitalista társadalmak betegségeként tartották számon (Williams, 1994). Következésképp sok ember az idevágó információkat nem hivatalos forrásokból, például az erotikus és pornográf irodalomból merítette. A volt Szovjetunió területén 1988-ban 95 főiskolás lánnyal készített attitűdvizsgálat eredményei szerint a szexuális tudatosság és korai meghittség kialakulása, fejlődése az ilyen nem hivatalos forrásokkal mutattak összefüggést, míg a hivatalos sajtó semmilyen hatást nem gyakorolt a válaszadók szexhez való viszonyára (Borisov, 1989). A szex és a szaporodás iránti közömbösség széleskörű volt a laikusok és, paradox módon, a médiában dolgozók körében. 1994-ban a Bolgár Családtervező Egyesület képviselői még mindig arra panaszkodtak, hogy számos bolgár újságíró nem ért olyan alapvető kifejezéseket mint a 'fogamzásgátlók' vagy a 'reprodukciós egészség' (Chernev és Stamencova, 1994).

A magatartás szabályozása és a társadalmi értékek

A társadalompolitikára adott „pozitív” magatartási válaszok megjelenése és erőssége a politikai és szociális kultúra fontos aspektusa volt. A közép- és kelet-európaiak zöme jelentős szociálpszichológiai toleranciáról tett tanúbizonyságot a művi abortuszokkal szemben, amelyet csak részben fedett el a magán és a nyilvános szférában megfigyelhető álszent csend. Remennick szavaival (1991:844) élve „az abortuszt évtizedeken keresztül kellemtelen, de rutin orvosi beavatkozásként értékelték, akár egy rossz fog kihúzását”. Megfigyelők számára ez a közép- és kelet-európai társadalmak vallási tudatának hanyatlásáról árulkodhatott. Valóban ez történt, vagy az igazi indokokat máshol kell keresni ?

A közép- és kelet-európai lakosság abortusszal kapcsolatos tapasztalatait talán akkor értjük meg a legjobban, ha a kommunista vezetés időszaka alatt kialakult szokásokat és attitűdöket vizsgáljuk. Az 1945-ös kommunista hatalomátvétel után, az új rend frontális támadást intézett a hagyományos értékrend ellen. Leépítették a tradicionális értékteremtő intézményeket, az egyházat, a közösségeket, az egyesületeket és a társadalmi mozgalmakat. A korábbi szociálpolitikai rendszernek a magántulajdonhoz, a személyes autonómiához, a szabadsághoz és felelősséghez kapcsolódó értékeit befekeztették. Ezeknek az értékeknek a kollektív fegyellemmel, altruizmussal, forradalmi lelkiismeretességgel való helyettesítésének kísérlete azonban teljes kudarcba fulladt, egyrészt mert a szocialista konzervativizmus és az óvatos reformok időszakában a rezsimek beragadtak saját anakronisztikus forradalmi ideológiájukba; másrészt mert a gazdaságuk majdnem teljes sikertelensége a munkamorál megromlását és közömbösséget eredményezett; és harmadrészt pedig mert a tekintélyelvű politikai rendszerek kirekesztették az embereket a nyilvános életből, és elidegenedett individualisztikus társadalmakat eredményeztek.

Az egyéni viselkedés alakításának legerőteljesebb tényezői közé tartoztak a társadalmi értékek eklektikus és inkoherens együttese, amelyeket egy cseh szociológusokból álló csoport (Mares et al., 1991) a következőképp jellemezett: a/ a társadalomnak nem kell túlságosan differenciáltnak lennie, az emberek életszínvonalának pedig a lehető legegyszerűbbnek kell lennie, b/ mindenkinek dolgoznia kell, függetlenül attól, hogy mennyire értelmes

vagy produktív a munkája, c/ az állami intézmények tudják a legjobban kielégíteni az emberek igényeit, az embereknek nem kell túlzottan gondoskodniuk önmagukról, d/ az életszínvonalnak biztosnak és nem túl magasnak kell lennie. Az értékorientáció más fontos jellemzőit a csoportközi és generációs enyhe különbségek képezték. Ez egyrészt arra utal, hogy a lakosság körében élő általános minták csak részben módosultak az alcsoportok szintjén; másrészt arra, hogy az értékek és a válaszadók demográfiai jellemzői közt gyenge korreláció tapasztalható; és harmadrészt pedig arra, hogy szilárd időbeli stabilitás figyelhető meg az értékekről adott válaszok megszólását illetően. Az értékek e nagyon homogén és állandó szerkezetére utalva egy lengyel szociológus megjegyezte, hogy a közép- és kelet-európai országokban talán helyesebb volna több értékrend helyett csak egyről beszélni (Nowak, 1981).

A legtöbb országban sok ember számára természetes, hogy apolitikus, a közélettől elforduló életet élnek, figyelmüket önmaguk és családjuk anyagi jólétének biztosítására fordítják. Közép- és Kelet-Európában a kommunista éra alatt a fogyasztói értékek rendkívül széles körben terjedtek el (Matejko, 1991; Grad, 1993). Az egyén szempontjából nézve a konzumerizmus a mindennapi élet nehézségeit végigkísérő szeszélyes áruhiányra és a termékek hirtelen megjelenésére adott válaszként értelmezhető. A fogyasztói értékek és a hivatalos marxista-leninista értékek közti szakadék nem jelentette azt, hogy például a fekete piacok létezése és a még több fogyasztási cikk iránti vágy szükségszerűen a politikai instabilitás forrása lett volna. A nemhivatalos gazdasági tevékenység jelentős része elősegítette a gazdaság gördülékenyebb működését, mi több, az egyénnek az életszínvonal javításával való foglalatossága alternatívája lehetett a hiteles politikai tevékenységnek, amely törekvés politikai veszélyeket hordozott volna az egyén és következésképp a társadalom számára. Évek során a fogyasztók anyagi természetű keresletének kielégítésére irányuló próbálkozások a közép- és kelet-európai kommunista vezetők egyik fő vezérelvévé váltak, amely által a pusztán marxista-leninista vonzerőt kiegészítve támogatást próbáltak szerezni a társadalmon belül (Brown, 1979).

A fogyasztói attitűd közép- és kelet-európai elterjedése számos fontos következménnyel járt. A konzumerizmus lehetővé tette elsősorban az élet azon aspektusaitól való elfordulást, amelyeket a hétköznapi ember frusztrációnak talált. Segítette a vallási és más lelki értékeknek a társadalmi értékren-

den belüli elnyomását. A konzumerizmus szoros kapcsolatban állt a család-központúsággal, ugyanis az emberek többsége életszínvonalát családja jólétének fényében értékelte, miközben erősen kötődtek családjukhoz. A másik következmény a társadalom atomizációja volt. Az emberek fejében a társadalom elsődleges érdekcsoportok és zárt családyszerű közösségek konföderációjaként jelent meg, amely vérszerinti kötelekek vagy közös gazdasági célok és erős csoportszolidaritás által definiálható (Horowitz, 1979). Az egyéni cselekvéseket főként rövidtávú anyagi érdekeltségek, a fennálló értékrend és az erőviszonyok tiszteletben tartása irányította. A legtöbb személy számára a magasabb fogyasztási színvonal biztosításáért való küzdelem sokkal fontosabb volt mint más problémák, például a nemi egyenlőség kérdésének megoldása. A két nem képviselői a családi élet magánszférája felé fordulásuk által partnerré váltak, valószínűleg részben ezzel magyarázható a közép- és kelet-európai országokban a hiteles nőmozgalmak hiánya.

A fogyasztásközpontúság mellett a szovjet típusú szocializmus talán legfontosabb társadalomlélektani következménye az anonimitásra való törekvés – bármilyen megkülönböztető, erőteljes személyes identitás hiánya és a kezdeményezés, illetve felelősség kerülése. Míg a szabad emberek közösségében a kezdeményezőkézség és a felelősségtudat értékes tulajdonságnak számít, addig az elnyomás alatt a középszerűség a túlélési minta. A legtöbb közép- és kelet-európai polgár számára a kezdeményezés és a felelősségvállalás olyan luxus dolgok voltak, amelyeket nem engedhettek meg maguknak. Azok az elnyomó politikai hatalommal való konfliktusok potenciális forrásai voltak, csak zavart okoztak. A legjobb alkalmazkodási stratégia a környezetbe való maximális beilleszkedés volt (Kohak, 1992). Az effajta magatartás többnyire a tanult gyámmoltalanság-szindrómával (Ziolkowski, 1993) – az egyén erőfeszítésétől független, az állam által biztosított minimális szociális, gazdasági biztonság és védelem passzív követelésével illetve elvárásával – is együttjárt.

Fatalista fogamzástáplálás

A fatalizmus és a gyengeség érzete ellentétes a sikeres jövő tervezésével. A fatalista személy hisz a jövő történéseinek elkerülhetetlenségében, abban, hogy senki sem tudja életét kézben tartani, és gyenge ahhoz, hogy változtasson a dolgok folyásán. Fatalizmus, tehetetlenség és elidegenedés jellemezte sok közép- és kelet-európai ember életmódját.

A fatalizmus egyik okaként az említhető, hogy a társadalom jelentős részének életcéljai, törekvései legális eszközök segítségével elérhetetlenek voltak. Az életcélok elérhetetlensége azzal az erős érzéssel társult, hogy egy katolikus társadalomban kevés dolgot lehet megvalósítani. A tehetetlenséget természetesnek vették, ez pedig gyakran fatalista elidegenedést eredményezett (Hollander, 1973).

A fatalizmus és a reprodukciós magatartás kapcsolatrendszerét vizsgáló kutatások alig találhatók, s a meglévők ritkán ütnek meg a tudományos mércét. A néhány létező tanulmány nagyrészt empirikus jellegű, és azt igazolja, hogy a válaszadó nők jelentős hányada fatalizmussal indokolja a modern fogamzásgátlók elutasítását (például Fukalova és Uzel, 1975).

1987 elejétől a hivatalos cseh és szlovák abortusz-statisztikákban feljegyezték, hogy a nők utolsó teherbeesésük előtt közvetlenül milyen módon védekeztek. Ezek az eredmények is a fatalizmus magas fokára utalnak (Cseh Köztársaság/IHS, 1995). 1987 és 1990 között a Cseh Köztársaságban az abortuszt választók 93 százaléka semmilyen módon sem védekezett, 5 százalékuk méhen belüli fogamzásgátlót alkalmazott, 2 százalékuk pedig fogamzásgátló tablettát szedett. A Szlovák Köztársaság adatai a következő megoszlást mutatták: 96%, 3%, 1%. Ha a statisztikailag rögzített terhességek számát vesszük alapul, a mindenfajta védekezés nélküli teherbeesés és annak abortusszal történő megszakítása éves lebontásban Csehországban 42 százalék, míg Szlovákiában 36 százalék (Csehszlovákia/FSO, 1993). Ezek az értékek arra engednek következtetni, hogy az abortuszok főként annak voltak köszönhetőek, hogy nem szedtek fogamzásgátlót és nem azok esetleges hibái okozták a bajt. Más közép- és kelet-európai országok esetében is hasonló értékekről számolhatunk be. Popov (1990) az 1980-as évek hivatalos szovjet statisztikáját átvizsgálva úgy értékelte, hogy a moszkvai nők 25 százalékának magatartása abortusz-orientált. A szovjet párok reprodukciós magatartását uraló fatalizmusra Remennick (1991) és Kon (1993) szintén felhívja a figyelmet. Érdekes módon az abortuszhoz való folyamodás hajlandósága még akkor is megmarad, ha a Kelet-Európában született nők fogamzásgátlókkal jobban ellátott környezetbe kerülnek. Például az oroszországi születésű zsidó származású Izraelbe bevándorló nők korszpecifikus abortusz rátája jelentősen magasabb volt a régóta Izraelben élő zsidó nőkéhez képest, sőt e tendencia 10-15 éves izraeli tartózkodás után is megmaradt (Sabatello, 1992).

Bár ezek a számok már önmagukban is árulkodóak, szükséges magyarázatot fűzni hozzájuk. Az interpretáció egyik lehetséges módja, ha olyan létező elméletekkel kapcsoljuk össze, amelyek a nők nem kívánt terhességét elemzik. Luker (1975) véleménye szerint két fő elmélet létezik. Az első, amelyet gyakran a demográfiai átmenet klasszikus elméletével kapcsolnak össze, feltételezi, hogy a nők nemkívánt terhességének oka a fogamzásgátlók használatában, azok alkalmazási technikájában való járatlanságban keresendő. A másik elmélet szerint a párok ismerik a védekezés technikáját, de lelki ellenállást tanúsítanak, vagy nem érznek késztetést használatukra. A fogamzásgátlással kapcsolatos pszichés konfliktus bizonyos szempontból természetes, miként a használata melletti és elleni tudatos és nem tudatos érvek is együtt jelennek meg. Például feszültséget okoz a nők szexuális vágya, ha nem akarnak gyermeket, vagy nem biztosak partnerük elkötelezettségében. Konfliktust eredményezhet a fogamzásgátlási technika okozta kellemetlenség és a spontán (védekezés nélküli) közösülés relatív kényelme. Néhány személy számára a védekezés bizonyos hátrányai ellensúlyozzák az abortusz bizonyos előnyeit (Moore, 1971). A fogamzásgátlók használatáról (nem használatáról) való döntés, úgy tűnik a kockázatos, de spontán közösülés, valamint a terhesség és annak esetleges művi megszakítása előnyeinek és hátrányainak mérlegelése során születik.

Ezen elméleti háttér figyelembevételével könnyebb megérteni a közép- és kelet-európai országok abortuszhoz való viszonyulását. Ez nemcsak egyfajta irracionális viselkedés vagy a fogamzásgátlók akadozó kínálatának eredménye (bár mindkettő szerepet játszott), hanem a fennálló értékrend és a társadalmi viszonyok következménye is. Mivel az abortusz könnyen elvégezhető és nagymértékben társadalmilag is elfogadott volt, az egyénre és a partnerére vonatkozó következmények figyelmen kívül hagyásával létrejövő nemi kapcsolat pszichológiailag nem volt különb viselkedés, mint amikor az emberek tudatosan vagy nem tudatosan a gondviselő állam védelmére hagyatkoztak. Az olcsó és könnyen elérhető abortusz-szolgáltatások (a legtöbb országban), az élelmiszer és lakásköltségek komoly támogatása, a teljes körű foglalkoztatottság, az ingyenes vagy olcsó egészségügy és iskoláztatás mind-mind a pártállam és az állampolgárok közti bizonyos fajta szerződés példájául szolgált (Silver, 1987). Minél többen hagyatkoztak a „társadalomra”, mint a társadalompolitika eredményeinek szavatolójára, annál kevesebb lehetőség maradt olyan kérdések megfogalmazására és fel-

dolgozására, mint a terhességszabályozás. Sok abortusz-páciens inkább a gondoskodás tárgyaként viselkedett, mint saját szükségleteit meghatározni képes aktív alanyként. A szociális juttatások és szolgáltatások olyannyira biztosak voltak, hogy semmiféle stimuláló vagy motiváló hatásuk nem volt, és így gyakran a népesség többségének passzivitását és rezignációját eredményezték. Az egyén hatalomgyakorlási lehetőségei – például a piac, a választási urna – teljesen hiányoztak.

Így a terhességmegelőzés hiánya, az abortusz és a szociális jólét, mint a hétköznapi hiányosságok kompenzálói, szoros kapcsolatban álltak. Természetesen az embereknek a paternalista államhoz nem volt egyforma viszonyuk. Bizonyos területeken helye volt az egyéni kezdeményezőkézségnek és a döntéshozatalnak. Ezekre mutatnak rá a lényeges csoportközi és országok közötti eltérő abortusz arányszámok (például David, 1970; David és McIntyre, 1981; Frejka, 1983; Blayo, 1991; Anderson, 1987, 1991; Anderson et al., 1992; és Stoukal, 1995.). Feltételezhetjük, hogy a terhességszabályozás különféle stratégiáinak igénybevétele közti különbségek hátterében az eltérő attitűdök és személyközi kapcsolatok állnak. Pontosabban, a kommunista uralomnak az egyéni reprodukciós magatartásra kifejtett hatása részben olyan tényezőknek volt a függvénye, mint a vallás, az iskolai végzettség, a társadalmi státusz stb. A nem kívánt terhességre irányuló szelektív figyelem és a kockázatvállaló (vagy azt elkerülő) magatartás különböző fajtáinak az előnyben részesítése a kulturális eltérésekkel – mint például világnézet, értékrend, hitvallás, valamint a különféle viselkedésmintákat védő előfeltevések – van összhangban. A szovjet típusú szocializmus különféle társadalmi következményeinek széleskörű kvantitatív, illetve e következményeknek a társadalmi rétegekkel, országokkal stb. való hatásának elemzésére lenne szükség ezen hipotézis további alapos vizsgálatához.

A jövő perspektívái

A kommunista kormányok 1989-91-es bukása Közép- és Kelet-Európa országaiban véget vetett a politikai, gazdasági és jóléti rendszer egy bizonyos fajtájának. A korábban a szovjet befolyás alatt álló országok gyors, példanélküli változásokon mentek keresztül a régi rezsim bukását követő években. Az átmenet az emberi történelemben ritkán tapasztalt mélységeket érintett. Néhány hónapon, sőt napon belül a régió legtöbb országában az egypárt-

rendszer többpártrendszer váltotta fel. Nagyjából békésen történt az átmenet; a reformerők és a status quo híveinek erőszakos összecsapására csak néhány esetben került sor. Noha a kora 90-es évek jelentős politikai és szociális-gazdasági változásai sok közép- és kelet-európai több évtizedes álmát váltották valóra, számos új, addig ismeretlen vagy rejtett probléma – például nacionalizmus, etnikai gyűlölködés – jelent meg. A többnemzetiségű federációk – Csehszlovákia, a Szovjetunió és Jugoszlávia – felbomlása és több mint 20 utódállam kialakulása nagy jelentőséggel bírt. Ezen újonnan alakult országok némelyike polgárháborúba vagy államok közti konfliktusba keveredett, időleges feszültségektől kezdve egészen a második világháború óta nem tapasztalt pusztításig bezárólag.

A szovjet típusú szocializmus összeomlásának egyik fő oka abban rejlett, hogy nem tudták megszabadítani a nemzetgazdaságot a központi tervezés hibáitól. Ezért természetes volt, hogy a legtöbb posztkommunista kormány a hatalomátvétel után hamarosan széleskörű programot dolgozott ki a központi irányítású gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet elősegítésére. A piacgazdaság elérése reményt adott a jólét és a jobb életkörülmények megvalósulására. Amíg az átalakulás gazdasági, társadalmi és pszichológiai ára nagymértékben különbözött, a gazdasági szerkezetváltás rendkívül nehéz folyamatnak bizonyult (Boh, 1993). A termelés, a foglalkoztatás és a reáljövödelmek csökkentek, míg a Közép- és Kelet-Európában több generáción keresztül korábban ismeretlen két jelenség, a munkanélküliség és az infláció mutatói emelkedtek.

A közép- és kelet-európai országok 1989 utáni időszakának jellemvonása az „önfelfedezés” drámája. Ezek az államok lépésről lépésre fedezték fel, hogy torz társadalommal, a dogmatizmus maradványaival, a centralista gyakorlat élettelenységével, egalitáriánus-uniformista magatartással, a középszerűség burjánzásával, a hosszú távú társadalmi cselekvések és az emberek motivációjának hiányával állnak szemben. Nem meglepő, hogy a lakosság reprodukciójával kapcsolatos témák viták középpontjába kerültek. A jóléti politika válaszúthoz érkezett: a korábbi, a „szocialista” modellt kritikával illették és jórészt elvetették, ám a jövő társadalompolitikája még mindig nyitott, a gazdasági prosperitás függvényének kérdése volt. A „szocialista” abortusztörvények majdnem mindenhol korábban hallgatásra kárhoztatott katolikus egyház támadásainak kereszttüzeiben állt, amely szerint a családra és a nők hagyományos szerepére vonatkozó lelki és morális értékeket kell elő-

térbe helyezni. Ezidáig az egyetlen kivétel Románia, ahol a nők már szenvedtek a korábbi abortusztilalom miatt. A legtöbb posztkommunista országban korlátozó jogi intézkedéseket javasoltak az abortusz számának csökkentése érdekében, habár csak Lengyelországban és Magyarországon fogadták el az orvosi szempontból nem indokolt terhességmegszakítás törvény általi korlátozását. A lengyel és a magyar korlátozó intézkedésekről részletes információ Fuszara (1993), Zielinska (1993), David és Titkow (1994), Gal (1994) és Kulczycki (1995) munkáiban található. Lengyelországban az abortuszt kriminalizálni próbáló kampány a szexuális nevelést és a korszerű fogamzásgátlók elérhetőségét korlátozni akaró erőfeszítésekkel társult. Magyarországon a törvény szövege sokkal szigorúbb, mint annak végrehajtása.*

Az abortusztörvény általi nyomás ellensúlyozásaként országos családtervezési egyesületek, a nők szüléssel kapcsolatos választási jogát hirdető szervezetek és egyéb új autonóm nőmozgalmak jelentek meg (Einhorn, 1993; Funk és Mueller, 1993; Feischmidt et al., 1997). Sajnálatos módon több olyan intézkedés, amelyet ideális esetben társadalmi vagy gazdasági témaként kellene kezelni, kényes politikai ügyként jelent meg. Az abortuszról szóló nyilvános viták csak ritkán foglalkoznak a szexualitással, a nők autonómiájával vagy a magánszférával, sokkal inkább olyan fogalmak kerülnek előtérbe, mint az antikommunista erkölcs, nemzeti lét, demográfiai hanyatlás és az emberi élet védelme. Így az abortusz az olyan erősen szimbolikus témák egyikévé vált, amelyek széleskörű politikai vitákra adnak lehetőséget.

A hétköznapi emberek szempontjából a közelmúlt politikai változásai kevésbé tűnnek drámainak. Olyan országokban, mint a volt Német Demokratikus Köztársaság, a Cseh és Szlovák Köztársaság és Magyarország főként a gyógyszer piaca privatizálásának köszönhetően a modern fogamzásgátlók kínálata összehasonlíthatatlanul jobb az 1970-es, 1980-as évekbelihez képest, habár az egyén a nemi élet több szférájában nem rendelkezik választási lehetőséggel. Az egészségügyi szolgáltatások területén tapasztalható tehetetlenség miatt rendkívül nehéz a korábbi professzionalizmusra épülő atitűdöt megváltoztatni, és a figyelmet a gyógyításról a megelőzésre, az abortuszról a fogamzásgátlókra irányítani (Visser et al., 1994). A szexuális témákkal foglalkozó újságírás nem volt képes befolyásolni a nyilvános és a magánszférát uraló hagyományos szexuális tabukat. Sőt mi több, mivel a gyermekek a szülők értékrendjét továbbéltetik, feltételezhető, hogy az elő-

* Magyarországon igazából nem szigorítottak a rendelkezéseken az 1990-es években (a szerk.)

ző generáció reprodukciós kultúrája fennmarad. Az elmúlt negyven év közép- és kelet-európai viselkedési sztereotípiái a kommunizmus előtti értékek, a marxista tanítások és az állandó félelem kultúrájából keletkező túlélési technikák bizarr ötvözetét adják. Ezek segítették az egyéneket a kommunizmus nehézségeinek túlélésében, és nincs okunk azt feltételezni, hogy a múltban hatékonynak bizonyult dolgok egyszerűen megszűnnek majd a jövőben.

Az egyes posztkommunista országok fejlődésében megfigyelhető különbségek az emberek attitűdjének és az átalakulás változatainak széles skáláját tükrözik. A társadalomgazdasági feltételek és politikai stratégiák alakítják a szociális és demográfiai változásokat (Macura, 1995). Az abortusz számának 1989-től kezdődő lényeges csökkenése a paternalista jóléti politikától a nem orvosi okokból kivitelezett terhességmegszakításért bevezetett díj felé való elmozdulásnak, a piac liberalizálásának és a korszerű, Nyugaton készült fogamzásgátló-készlet újabb fejlesztésének köszönhető (Pavlik, 1994; Tirpak és Adamica, 1995; Kucera és Fialova, 1996). Kétségtelen, hogy az intézkedések okozta tényezőkön kívül az arányszámok csökkenése más körülményeknek is köszönhető, mint például a családalakítási minta és a nemi szerepek változásai, valamint a fiatalabb nemzedék új, korábban elérhetetlen, sőt elképzelhetetlen életlehetőségeinek széles skálája. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy az 1990-94-es időperiódusban bekövetkezett abortuszszám-csökkenéssel párhuzamosan hanyatlás észlelhető a teljes termékenységi mutatókban is. Mindkét trendnek azonban van egy közös oka: az új társadalomgazdasági légkör beköszönte, amely előtérbe helyezi a gazdasági racionalitás szükségességét az egyén túléléséhez és jólétéhez. Az új körülményekre adott válaszként a társadalom jelentős része szakított a régi reprodukciós szokásaival, és a szexuális kockázatvállaláshoz való óvatosságot mellőzve pragmatikusan várakozó álláspontra helyezkedett, noha a nyugat-európai standardhoz viszonyítva a terhességmegszakítások száma még mindig magas. 1995-ben mind a Cseh mind a Szlovák Köztársaságban a felismert terhességek 30 százalékát szakították meg művi úton. Ez a százalékarány bármely nyugati államénál magasabb, vagyis úgy tűnik, hogy a cseh és szlovák párok életkörülményei, illetve az abortuszhoz mint a család méretét korlátozó eszközhöz való folyamodás indokai olyan széles körben elterjedt társadalmi magatartásformát hoztak létre, amely valószínűleg csak fokozatosan fog eltűnni. Akárcsak a kommunista közjáték, a régió

hagyatékának ezen jellemzőjéből való posztkommunista kilábalás is, történelmileg példanélküli és területenként eltérő folyamatnak tűnik.

A közép- és kelet-európai döntéshozók, az egészségügyben dolgozók és a társadalomtudósok még mindig nem fordítanak kellő figyelmet az abortuszra mint szociokulturális jelenségre. Sok mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy az emberek örökölt passzív hozzáállása megszűnjön és így az abortuszt csak az általában hatékony fogamzásgátlók esetleges ritka hibái kiküszöbölését elősegítő módszereként használják (hiszen nagyon sokan egyetértenek abban, hogy ez az egyetlen szerep amit egy fejlett társadalomban az abortusz betölthet). A probléma felszínre hozatala, vagyis az, hogy elrejtés helyett a társadalom teljes egésze szembesülhessen vele, csak az első szükséges lépés a hatékonyabb születésszabályozás megteremtése érdekében. Bár az 1990-es évek demográfiai trendjei arról tanúskodnak, hogy a racionalitás és az egyéni viselkedéssel szembeni felelősségtudat növekszik, az abortuszról a fogamzásgátlók használatára való áttérés még mindig befejezetlen folyamat a közép- és kelet-európai országokban.

Fordította: Németh Szilvia

BIBLIOGRÁFIA

- Anderson, B. A. (1991) *The role of abortion in fertility decisions in the Soviet Union: Results from analysis of data from Soviet emigres*. Research Report No. 91-231. Ann Arbor: Population Studies Center, University of Michigan.
- Anderson, B. A. (1987) The life course of Soviet women born 1905-1960. In J. R. Millar (szerk.) *Politics, work, and daily life in the USSR: A survey of former Soviet citizens*. Cambridge: Cambridge University Press, 203-240.
- Anderson, B. A., Katus, K., Puur, A., Silver, B.D. (1992) *Characteristic of women having abortions in Estonia*. Research Report 92-254. Ann Arbor: Population Studies Center, University of Michigan.
- Attwood, L. (1987) Gender and Soviet pedagogy. In G. Avis (szerk.) *The making of the Soviet citizen: Character formation and civic training in Soviet education*. London: Croom Helm, 107-135.
- Berent, J. (1970) Causes of fertility decline in Eastern Europe and the Soviet Union. *Population Studies*, 24, 35-58, 247-292.
- Besemeres, J. F. (1980) *Socialist population politics: The political implications of demographic trends in the USSR and Eastern Europe*. Armonk, NY: Sharpe.

- Blayo, C. (1991) Methods of birth prevention in Eastern Europe (franci nyelven). *Population*, 46, 527-546.
- Blayo, C. (1993) The role of abortion in the countries of Central and Eastern Europe (francia nyelven). In *International Population Conference Montreal 1993, Solicited Papers, Vól I*. Liege: International Union for the Scientific Study of Population, 235-252.
- Boh, K. (1993) Current family structures in Eastern and Central Europe. In *Changing families in changing societies*. Proceedings of the International Conference in Brussels 1992. Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung, 28-35.
- Borisov, S. B. (1989) Erotic texts as a source of sexual self-education (orosz nyelven) *Szociológieszkije izsledovanyija*, 16, 81-84.
- Brown, A. (1979) Eastern Europe: 1968, 1978. *Daedalus*, 108, 151-174.
- Callahan, D. (1970) *Abortion: Law, choice, and morality*. New York: Macmillan.
- Chernev, T és Stamenkova, R. (1994) Bridging the information gap. *Entre Nous*, (26/27), 7-8.
- Cseh Köztársaság/IHS (1995) *Abortions in 1994 and earlier years* (cseh nyelven). Prága: Institute for Health Statistics.
- Csehszlovákia/FSO (1993) *Population change in the Czech and Slovak Federal Republic in 1991 and earlier years* (cseh nyelven). Prága: Federal Statistics Office.
- David, H. P. (1970) *Family planning and abortion in the socialist countries of Central and Eastern Europe*, New York: The Population Council.
- David, H. P. (1992a) Abortion in Europe, 1920-1991: A public health perspective. *Studies in Family Planning*, 23, 1-22.
- David, H. P. és McIntyre, R. J. (1981) *Reproductive behavior: Central and Eastern european experience*. New York: Springer Publishing Company
- David, H. P. és Titkow, A. (1994) Abortion and women's rights in Poland, 1994. *Studies in Family Planning*, 25, 239-242.
- Einhorn, B. (1993) *Cinderella goes to market; Citizenship, gender and women's movements in East Central Europe*. London. Verso.
- Feischmidt, M., Magyar-Vincze, E. és Zentai, V. (szerk.) (1997) *Women and men in East European tradition*. Cluj-Napoca: Editura Fundației Pentru Studii Europene.
- Field, M. G. (1994) Postcommunist medicine: Morbidity, mortality, and the deteriorating health situation. In J. R. Millar and S. L. Wolchik (szerk.) *The social Legacy of Communism*. Washington, DC: Wilson Center Press, 178-195.
- Frejka, T. (1983) Induced abortion and fertility: A quarter century of experience in Eastern Europe. *Population and Development Review*, 9, 494-520.
- Fukalova, D. és Uzel, R. (1975) Attitudes to contraception among women obtaining induced abortions (cseh nyelven) *Ceskoslovenska gynecologie*, 40, 299-310.
- Funk, N. és Mueller, M. (szerk.) (1993) *Gender politics and post-communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York: Routledge.

- Fuszara, M. (1993) Abortion and formation of the public sphere in Poland. In Funk, N. és Mueller, M. (szerk.) (1993) *Gender politics and post-communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York: Routledge, 241-252.
- Gal, S. (1994) Gender in the post-socialist transition: The abortion debate in Hungary. *East European Politics and Societies*, 8, 256-286.
- Grad, J. (1993) Customs and the decay of „real socialism”. *Centennial Review*, 37, 73-92.
- Havranek, F. (1982) *Interruptio Graviditatis*, Prague: Avicenum.
- Heitlinger, A. (1979) *Women and state socialism: Sex inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Hollander, P. (1973) *Soviet and American Society: A comparison*. New York: Oxford University Press.
- Horowitz, R. T. (1979) Jewish immigrants to Israel: Self-reported powerlessness and alienation among immigrants from the Soviet Union and North Africa. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 10, 366-374.
- Ionescu, D. (1987) Abortions in Romania. *Survey*, 29, 113-114.
- Jakubowicz, K. (1992) From Party propaganda to corporate speech? Polish journalism in search of a new identity. *Journal of Communication*, 42, 64-73.
- Kohak, E. (1992) Ashes, ashes... Central Europe after forty years. *Daedalus*, 121, 197-215.
- Kon, I. S. (1993) Sexuality and culture. In I. S. Kon and J. Riordan (szerk.) *Sex and Russian Society*. London: Pluto Press, 15-44.
- Kornai, J. (1992) *The socialist system: The political economy of communism*. Princeton: Princeton University Press.
- Kozakiewicz, M. (szerk.) (1977) *Family Planning and sex-education in socialist countries*. Warsaw: Polish Family Planning Association.
- Kucera M. és Fialova, L. (1996) *Demographic behavior of the Czech population in the course of social transformation after 1989* (cseh nyelven). Working Paper 96:1, Prague: Institute of Sociology.
- Kulczycki, A (1995) Abortion policy in postcommunist Poland. *Population and Development Review*, 21, 471-505.
- Luker, K. (1975) *Taking chances: Abortion and the decision not to contracept*. Berkeley: University of California Press.
- Macura, M. (1995) Fertility and nuptiality changes in Central and Eastern Europe: 1982-1993. *Studia demograficzne*, 122, 9-34.
- Mares, P., Musil, L. és Rabusic, L. (1991). Social change in perception of the Czech public (cseh nyelven). *Sociologický časopis*, 27, 702-714.
- Matejko, A. J. (1991) Civi culture and consumption in Eastern Europe. *Sociologia Internationalis*, 29, 75-102.
- Mazur, P. (1981) Contraception and abortion in Poland. *Family Planning Perspectives*, 13, 195-198.

- Moore, E. C. (1971) Induced abortion and contraception: Sociological aspects. In *Abortion obtained and denied: Research approaches*. New York: The Population Council, 131-155.
- Muckle, J. (1987) The new Soviet child: Moral education in Soviet schools. In G. Avis (szerk.) *The making of the Soviet citizen: Character formation and civic training in Soviet education*. London: Croom Helm, 1-22.
- Nowak, S. (1981) Values and attitudes of the Polish people. *Scientific American*, 245, 23-31.
- Pavlik, Z. (szerk.) (1994) *Population change in the Czech Republic* (cseh nyelven). Prague: Charles University Department of Demography and Geodemography.
- Popov, A. A. (1990) Sky-high abortion rates reflect dire lack of choice. *Entre Nous*, (16), 5-7.
- Popov, A. A. (1993) A short history of abortion and population policy in Russia. *Planned Parenthood in Europe*, 22(2), 23-35.
- Prager, K. M. (1987) The critical condition of Soviet health care. *Wall Street Journal*, 29 January, reprinted in *Survey*, 29: 145-147.
- Remennick, L. I. (1991) Epidemiology and determinants of induced abortion in the U.S.S.R. *Social Science Medicine*, 33, 841-848.
- Remennick, L. I. (1993) Patterns of birth control. In I. Kon és J. Riordan (szerk.), *Sex and Russian Society*. Bloomington: Indiana University Press, 45-63.
- Remennick, L. I. (1996) Terra Incognita of Russian sex: Seven decades of socialism and the morning after. *Journal of Sex Research*, 33, 383-385.
- Sabatello, E. F. (1992) Estimates of demand for abortion among Soviet immigrants in Israel. *Studies in Family Planning*, 23, 268-273.
- Silver, B. D. (1987) Political beliefs of the Soviet citizen: Sources of support for regime norms. In J. R. Millar (szerk.) *Politics, work, and daily life in the USSR: A survey of former Soviet citizens*. Cambridge: Cambridge University Press, 100-141.
- Sracek, J. (1988) Czechoslovakia. In P. Sachedov (szerk.) *International handbook on abortion*. Westport, CT: Greenwood Press, 127-137.
- Stloukal, L. (1995) Demographic aspects of abortion in Eastern Europe: A study with special reference to the Czech Republic and Slovakia. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the Australian National University, Canberra.
- Tirpak, M. és Adamica, F. (1995) Population change in the Slovak Republic in 1994 (szlovák nyelven), *Demografie*, 37, 254-266.
- Visser, A. P., Uzel, R., Ketting, E., Bruyniks, N. és Oddens, B. (1994) Practice, attitude and knowledge of Czech and Slovak gynaecologists concerning contraception. *Planned Parenthood in Europe*, 23, 19-23.
- Williams, C. (1994) Sex education and the AIDS epidemic in the Former Soviet Union. *Sociology of Health and Illness*, 16, 81-102.

- Wynnyczuk, V. (1974) Parenthood education. In *Population policy in Czechoslovakia*. Prague: Orbis, 69-76.
- Zielinska, E. (1993) Recent trends in abortion legislation in Eastern Europe, with particular reference to Poland. *Criminal Law Forum*, 4, 47-93.
- Ziolkowski, M. (1993) Group interests and group consciousness in the process of system transformation: The case of Polish intelligentsia. *Centennial Review*, 37, 115-134.

FRANCE MESLÉ

Halandóság Kelet- és Nyugat-Európában: növekvő különbségek*

Az elmúlt harminc évben Kelet- és Nyugat-Európában a halandóság trendjei igen eltérően alakultak. Közvetlenül a második világháború után a várható élettartamban nagy különbségek voltak a fejlettebb (kivételem nélkül Észak-Európában található) és a kevésbé fejlett (főleg dél- és kelet-) európai országok között. Majdnem húsz év volt a különbség az Albániában és a Norvégiában várható élettartam között. Az ötvenes és hatvanas évek során a várható élettartamok jelentős mértékben közeledtek egymáshoz. Ez a fejlődés különösen a fenti időszak első részében volt számottevő. Ahol azelőtt magas volt a halandóság, ott gyorsabb ütemben csökkent, így az egyes országok közötti különbség csökkent ez idő alatt. Ez a folyamat tovább erősödött az 1960-as években, amikor úgy látszott, hogy a legfejlettebb országok olyan alacsony halandóságot értek el, amelyet nehezen lehetett meghaladni, miközben a fejlődés töretlenül folytatódott az alacsony várható élettartamot mutató országokban.

1970-re nyilvánvaló lett a konvergencia. Kevesebb, mint tíz év választotta el az albánok (nők) vagy portugálok (férfiak) várható élettartamát a svédokétől (mindkét nembeliek) és a norvégokétől (nők). Ezt követően az országok várható élettartam szerinti földrajzi megoszlása sokkal változatosabban alakult. Az északi államok mindig is központi helyet foglaltak el a legfejlettebbek országok között, 1970 körül pedig csatlakozott hozzájuk néhány nyugati, illetve déli állam: Svájc, Franciaország, Görögország és Spanyolország. Igaz, nem szerepeltek az elsők között, de elég jó eredményt ért el néhány keleti ország is – különösen Bulgária és a volt NDK.

* Eredetileg megjelent: Coleman, David (szerk) (1996) *Europe's Population in 1990s* Oxford University Press, 127-143.

Húsz évvel később, 1990 körül a helyzet megint változott. A legtöbb nyugat-európai ország továbbra is igen alacsony halandósági szinten mutatott konvergenciát. Kelet-Európa országai azonban ettől igen eltérően fejlődtek. Az utóbbi húsz évben a várható élettartamban mutatkozó kedvezőtlen tendenciák miatt Európán belül a sereghajtó szerepe jutott nekik (Bourgeois-Pichat, 1985).

Tanulmányunkban bemutatjuk a kelet-európai országok halandósági trendjeinek főbb jellemzőit korcsoportok és halálokok szerint, figyelmünket az 1970 és 1990 közötti időszakra összpontosítva. A születéskor várható élettartam változásainak áttekintése után részletesebben leírjuk a halandósági trendeket két keleti országban, Bulgáriában és Magyarországon, majd ezeket összehasonlítjuk két nyugati országgal, Angliával (Wales-szel együtt) illetve Franciaországgal.

1. Általános hanyatlás

A 1. ábra adatai azt mutatják, hogy a kelet-európai országok nem annyira homogének a várható élettartam 1960-tól kezdődő trendjeinek vonatkozásában, mint azt a korábbi adatok alapján várhattuk volna. A nők várható élettartamának alakulása mindenhol kedvezőbb volt, mint a férfiaké. Jugoszlávia (mindkét nem esetében) és az albán nők kivételével a várható élettartam növekedése mindenhol lelassult az elmúlt három évtizedben. A lassulás kezdete és intenzitása viszont országonként eltérő volt. A kedvezőtlen új tendencia először Csehszlovákiában jelentkezett. Az 1960-as évek legelején a nők várható élettartama nem emelkedett tovább, a férfiaké pedig csökkent. Az 1970-es és az 1980-as évek folyamán a nők esetében lassú emelkedés történt, a férfiaknál pedig megállt a csökkenés. A férfiak várható élettartama 1990-ben (67,3 év) alacsonyabb volt, mint 1960-ban (67,8 év). Magyarországon a helyzet még súlyosabb volt, legalább is a férfiak esetében. 1965 és 1990 között a magyar férfiak várható élettartama 1,5 évvel lett alacsonyabb és javulás semmilyen téren nem érzékelhető.

A férfiak halandósága ugyanezt a tendenciát mutatja Bulgáriában, Lengyelországban és Romániában is: a várható élettartam stagnálása vagy enyhe csökkenése az 1960-as évek után még sokáig elhúzódott. A nők helyzete ezekben az országokban rosszabb, mint Magyarországon: Lengyelországban és Romániában 1980 óta nem volt javulás. Csak Bulgáriában emelkedett

a nők várható élettartama az 1980-as években, ám ez is egy 1975 körüli csökkenést követett. Ezekhez a kedvezőtlen tendenciákhoz viszonyítva a volt NDK, Albánia és Jugoszlávia helyzete sokkal jobbnak látszott az 1990-es éveket megelőzően.

Az 1960-as években a jobb helyzetben lévő kelet-európai országok közül is a Német Demokratikus Köztársaságban volt a legkevésbé akut a válság, az 1980-as években pedig a várható élettartam javulása itt tisztán érzékelhető volt. A halandóság lassú javulása miatt eredetileg a rangsor alján helyet kapó Albánia és Jugoszlávia későbbi gyorsabb fejlődésének köszönhetően utolérte a keleti csoport többi tagját. Ahogy már megjegyeztük, az egészségi állapot javulásának lassulása általános volt Európában a hatvanas években. Ezután viszont csak a kelet-európai országokban folytatódott ez a folyamat, illetve néhány esetben a visszaesés. A helyzet különösen Magyarországon és Bulgáriában vált akuttá. A következőkben ennek a két országnak a példáját fogjuk két nyugat-európai országgal (Angliával és Wales-szel, illetve Franciaországgal) összehasonlítani, és részletesen leírjuk, hogyan alakulhatott ki ekkora eltérés két évtized leforgása alatt.

2. A várható élettartam válságának hatóköre

A várható élettartam válsága főként a férfiakat érinti és közülük is a gazdaságilag aktív korcsoportok tagjait.

A születéskor várható élettartam összetett mutató. Hogy a válságot jobban megértsük, meg kell vizsgálnunk a korszecifikus halálozási arányokat. A 2. és a 3. *ábra* szemlélteti ezeknek az arányoknak 1970 utáni változásait a négy kiválasztott országban. Minden egyes ötéves korcsoportra vonatkozóan kiszámoltuk az elhalálozási valószínűségeket két halandósági tábla alapján (az egyik 1980, a másik 1990 körülre vonatkozik) egy 1970 körüli halandósági tábla elhalálozási valószínűségeihez képest. Ezt az arányt (a férfiakra vonatkozóan) a 2., (a nőkre vonatkozóan pedig) a 3. *ábra* mutatja be. Az 1970-es halandósági táblában az egyes korcsoportok elhalálozási valószínűségeit száznak vettük, és egy folytonos vonallal jelöltük. Így azok a halálozási arányok, amelyek 1980-ra vagy 1990-re ennél kisebbek lettek, e vonal alá kerülnek, azok pedig, amelyek nőttek, fölülte fognak elhelyezkedni.

A férfiak esetében Magyarországon és Bulgáriában úgy látszik, hogy főként a gazdaságilag aktív, 20 és 65 év közötti korcsoportokban jelentkezik

a probléma. Ezekben a korcsoportokban 1970 óta folyamatosan nő a halandóság. 1990-ben a 40 év körüliek elhalálozási valószínűsége Magyarországon 60%-kal és Bulgáriában 40%-kal volt magasabb, mint 1970-ben. E korcsoportok növekvő halandóságát a 20 év alatti halandóság csökkenése és különösen a kisebb csecsemőhalandóság ellensúlyozta. Az idősebbek halandósági szintjében nem következett be változás ebben az időszakban. Ezzel szemben Franciaországban, illetve Angliában és Wales-ben minden korcsoport esetében csökkent a halandóság. Ha a csecsemőhalandóságtól eltekintünk, 1970 és 1990 között a halandóság Angliában és Wales-ben a legnagyobb mértékben a 40 évesek esetében csökkent, Franciaországban pedig a 60 éveseknél. Eközben 25 éves kor körül mindkét országban stagnálás mutatkozott. Ezekben az országokban az idősebb kori halandóság csökkenése magyarázza a várható élettartam folyamatos emelkedését. Magyarországon a nőknél ugyanúgy megfigyelhetjük a 20 és 60 közötti korosztály halandóságának emelkedését, de ez kevésbé volt drasztikus. Bulgáriában a nők halandósága minden korcsoportban többé-kevésbé stagnált. A két nyugati országhoz képest mégis éppoly nagy a különbség a nők esetében is, mint a férfiaknál, mert Angliában és Wales-ben, illetve Franciaországban a nőknél rendkívül kedvező tendenciák voltak megfigyelhetők.

Az egyes korcsoportoknak a várható élettartam változásában játszott szerepének felbecsülésére egy másik módszer az, hogy kiszámítjuk az egyes korcsoportok hozzájárulását a születéskor várható élettartam alakulásához. Ezt a számítást Pollard módszerének alkalmazásával végezhetjük el (Pollard 1990.), amely két várható élettartam különbségét felosztja az egyes korcsoportok között aszerint, hogy azok milyen mértékben járultak hozzá a különbség kialakulásához. Ez a módszer lehetővé teszi például a várható élettartam két időszak közötti változásának elemzését aszerint, hogy a változásokhoz mennyiben járult hozzá a csecsemőhalandóság változása, illetve a halandóság csökkenése más életkorokban.

1970 és 1980 között mindkét kelet-európai ország esetében egyértelmű, hogy a férfiak születéskor várható élettartamának csökkenését a 30 és 64 év közötti halandóság emelkedése okozza. A 65 évesek és ennél idősebbek halandóságának emelkedése is hozzájárult a kedvezőtlen tendenciához, ám kisebb mértékben. Másrészt a várható élettartam csökkenését enyhítette a csecsemőhalandóság javulása. A várható élettartam szintjét tehát két ellentétes irányú folyamat alakította: a halandóság csökkenése

a legfiatalabb korcsoportokban és meredek emelkedése a gazdaságilag aktív, illetve az annál idősebb korosztályoknál. E második hatás a férfiaknál erősebb volt, ami esetükben általános visszaeséshez vezetett. A nők esetében a felnőttkori halandóság növekedése kevésbé volt éles és nagyrészt ellensúlyozta a csecsemőhalálozás csökkenése, amely folyamatok végül a várható élettartam enyhe növekedését eredményezték. Anglia és Wales, illetve Franciaország helyzete nagyon eltérően alakult, mivel itt minden korcsoport (a 15 és 29 év közöttiek kivételével) hozzájárult a várható élettartam emelkedéséhez. A várható élettartam kedvező alakulásához a gazdaságilag aktív és annál idősebb korosztályok halandóságának javulása erőteljesebben járult hozzá, mint a csecsemőhalandóság csökkenése, hiszen ezekben az országokban a csecsemőhalandóság már amúgy is csekély volt ekkoriban. Ez a jelenség különösen a nőknél jelentkezik határozottan, főleg Franciaországban, ahol a várható élettartam emelkedésének több, mint 70%-a a 30 év fölöttiek és több, mint 50% pedig a 65 év felettiek halandóságának csökkenésének volt köszönhető.

A legutóbbi évtizedben a tendenciák és a keleti és nyugati országok közt jelentkező ellentét alapvetően nem változott meg. Angliában (és Walesben), illetve Franciaországban ma még nagyobb az idősebb kori halandóság javulásának szerepe. Mindkét országban és mindkét nem esetében a várható élettartam emelkedésének körülbelül 80%-a a felnőtt- és időskori halandóság javulásának tudható be, miközben a csecsemőhalandóság szerepe marginálissá vált. A keleti országokban a helyzet nemenként eltérő. A férfiaknál még mindig megfigyelhető a csecsemőhalandóság javulásának és a felnőttkori halandóság romlásának egyértelmű ellentéte. Magyarországon legfeljebb az eltérés mértéke csökkent, de a végeredmény ugyanaz maradt: a születéskor várható élettartam csökkent. Az utóbbi évtizedben a nők helyzete jobbnak tűnik. A negatív hatások megszűntek (kivéve a 30 és 64 év közöttiek halandóságának igen csekély emelkedését Magyarországon) és jelenleg a várható élettartam növekedésének 50%-a a 65 éves és annál idősebb korcsoport javuló halandóságának köszönhető.

A halandóság egyes korcsoportokban játszott szerepe természetesen szorosan összefügg a halálokok szerinti változásával is.

3. A halálokok hozzájárulása a halandóság szintjének változásaihoz

A két időszakra vonatkozó várható élettartamokban jelentkező különbségeket feloszthatjuk az egyes korcsoportok szerint, és a különbségeket tanulmányozhatjuk az egyes halálokok szerint. A szakirodalom hat fő halálokot különböztet meg: légzőrendszer betegségei és fertőzések; daganatos megbetegedések (rák); keringési rendszer megbetegedései (agyvérzés); más szív- és érrendszeri megbetegedések (főként szívinfarktus); sérülés és mérgezés; valamint egyéb betegségek.

Bulgáriában és Magyarországon 1970 és 1980 között a férfiak születéskor várható élettartamának kedvezőtlen alakulását elsősorban a szív- és érrendszeri betegségek okozták: ezek között megtaláljuk a keringési rendszer betegségeit éppúgy, mint az egyéb szív- és érrendszeri megbetegedéseket (amelyek közül a szívinfarktus különösen nagy súllyal szerepel). A daganatos betegségek is kedvezőtlenül befolyásolták a magyar halandósági trendeket. Jelentőségük az időszak második felében növekedett meg, amikor Magyarországon a rákos megbetegedések számának emelkedése volt a várható élettartam csökkenésének legfőbb oka, és e tendencia Bulgáriában is éreztetni kezdte a hatását. Ez utóbbi országban azonban az egyéb szív- és érrendszeri megbetegedések mindig is döntő szerepet játszottak. Másrészről 1980 és 1990 között az agyvérzés okozta halandóság csökkent, és ez a javulás ellensúlyozta a szív- és érrendszeri betegségek, valamint a rákhalandóság kedvezőtlen trendjeit. A nyugati országok ezen a téren is kedvezőbb tendenciákat produkáltak minden halálok esetében (kivéve a rákot Franciaországban az 1970-es években). Mindkét keleti országban a nők helyzete mindvégig kevésbé volt súlyos. A keringési rendszer megbetegedései (az első időszakban, mindkét országban) és más szív- és érrendszeri megbetegedések (a második periódusban, Bulgáriában) rontottak a várható élettartamon, de hatásukat nagymértékben ellensúlyozta a fertőző betegségek okozta halandóság csökkenése mindkét országban, mindkét időszakban. Az egyéb szív- és érrendszeri megbetegedések alakulása az 1970-es években (Magyarország) és az agyvérzés tendenciái az 1980-as években (mindkét ország) jótékonyan befolyásolták a várható élettartamot. Mindamellett Franciaországgal, illetve Angliával és Wales-szel összehasonlítva a fejlődés igen szerénynek tűnik, mivel itt mindegyik halálok csökkenő tendenciát muta-

tott, és ez jelentősen hozzájárult a várható élettartam kedvező alakulásához. Az egyes tendenciák korcsoportonkénti elemzése rávilágít a kelet-európai országok gazdaságilag aktív népességének rendkívül kedvezőtlen halandósági helyzetére.

A 30 és 65 év közötti korcsoportokban Magyarországon és Bulgáriában valamennyi halálok szerepet játszik a kedvezőtlen halandósági tendencia alakulásában, egyiket sem tekinthetjük kiemelkedő jelentőségűnek. A fertőző és légzőrendszeri megbetegedései Bulgáriában mindkét időszakban, Magyarországon pedig az 1980-as években nagyon csekély mértékben járultak hozzá a férfiak várható élettartamának emelkedéséhez. A 30 és 65 év közöttieknél minden más halálok szerepe növekedett 1970 óta. A szív- és érrendszeri betegségek okozta halandóság mellett, amely majdnem mindig rontotta az egészségügyi helyzetet, a rákhalandóság is fontos szerepet játszott, különösen a legutolsó évtizedben. A nyugati országokban a helyzet ebben az esetben is kedvezőbb, jóllehet e korcsoportok hozzájárulása a várható élettartam általános változásához meglehetősen szerénynek mutatkozott: az 1970-es években a fejlődés meglehetősen korlátozott volt, és még Franciaországban is a rákhalandóság növekedése részben gyengítette más halálokoknak a várható élettartam emelkedésére gyakorolt kedvező hatását. 1980 után a tendenciák mindkét országban egyértelműen javultak. A nők halandóságának az akár pozitív, akár negatív irányú változása sokkal kisebb. Ezekben a korcsoportokban a halandóság igen alacsony szintet ért el Franciaországban, illetve Angliában és Wales-ben, ezért, még ha az tovább csökkenne is, nem gyakorolhatna nagyobb hatást a várható élettartam alakulására. Látuk, hogy a nők esetében mostanában főleg az időskori halandóság csökkenése járul hozzá a várható élettartam további javulásához. Kelet-Európa országaiban a halandóság magasabb, miközben úgy tűnik, a nők esetében viszonylag keveset változott.

4. Következtetések

Az 1950-es években a kelet-európai országokban, akárcsak az összes többi európai országban a népesség egészségi állapota sokat javult, főként az antibiotikumok felfedezésének és elterjedésének köszönhetően. Akkoriban drámaian csökkent a halandóság, különösen a fertőző betegségek okozta kisgyermekkorú mortalitás visszaszorulása miatt. A fertőző betegségek ha-

tásának csökkenése azonban elfedte más halálokok, különösen a szív- és érrendszeri, illetve a daganatos megbetegedések arányának növekedését. Az 1960-as években a fertőző betegségek okozta halandóság tovább csökkent, de már annyira szerény mértékben, hogy nem tudta ellensúlyozni a többi halálokok növekvő hatását. Ekkortájt minden országban lelassult a halandóság csökkenése. Ahol a fertőzés mint halálokok korábban kezdett visszaszorulni, ott ez a tendencia is korábban alakult ki. A kelet-európai országokban is megfigyelhető volt ez a modell (Meslé 1991.).

1970 után azonban a kelet-európai országok és a többi ország fejlődése igen eltérő irányban folytatódott tovább. A halandóság szintjének csökkenése Nyugat-Európában folytatódott, miközben a kelet-európai országokban tovább romlott a helyzet (Rychtaříkova és mások 1989.). A kelet-európai egészségügyi helyzet romlására több magyarázat is kínálkozik (Okolski 1985.). Orvosi szempontból elmondható, hogy a krónikus betegségek elleni küzdelemhez sokkal fejlettebb eljárásokra, technikákra, orvosságokra volna szükség, mint a fertőzések megbetegedések visszaszorításához. A megelőzési és a szűrési rendszer kifejlesztésére is szükség volna, ám ilyeneket a kelet-európai egészségügyi rendszerek nem voltak képesek létrehozni. Valószínűleg tovább súlyosbította a problémát az ezekben az országokban szokásos életmód. A friss gyümölcs és zöldség helyett a disznóhús és az állati eredetű zsiradékok nagy mennyiségű fogyasztásán alapuló hagyományos étkezési szokások hozzájárultak a szívbetegségek és a daganatos megbetegedések gyakoriságának növekedéséhez. Az alkohol- és cigarettafogyasztás, amely mindenhol emelkedett, szintén negatív hatást gyakorolt a halandóság alakulására. A cigarettafogyasztás növekedésében sok epidemiológus egyedüli és legfőbb okát látja annak, hogy a hatvanas évekbeli Nyugat-Európában nem javult az általános halandóság, elsősorban a tüdőrák és a keringési zavarok miatti halálesetek növekvő számának köszönhetően. Ugyanezen az alapon több nyugat-európai országban a dohányzás visszaszorulásában látják a halandóság 1980-as évekbeli csökkenésének egyik fontos okát.

A dohányzás visszaszorulása nem az egyedüli tényező. Az alkoholfogyasztás csökkenése, a közlekedésbiztonság javítása, a vérnyomás és a koleszterinszint fokozottabb ellenőrzése, valamint új gyógyító eljárások kifejlesztése kedvezően hatott a halandóság alakulására. Összességében elmondható, hogy a nyolcvanas évek során Nyugat-Európa országaiban az egyének

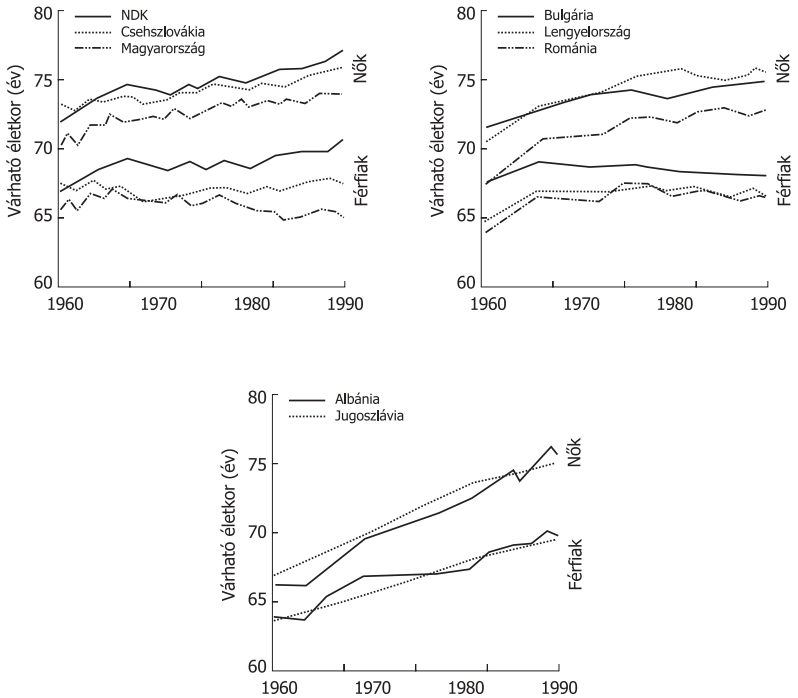
nagyobb felelősséggel viszonyultak saját egészségükhöz. Ez Kelet-Európában valószínűleg nem így alakult. Az adatok hiánya miatt nehéz meghatározni az egyes rizikófaktorok szerepét a kelet-európai halálozási arányok alakulásában. Végül általánosabban meg kell említeni, hogy az iparosodás igen negatív szerepet játszott Kelet-Európában, mind a munkakörülmények romlása, mind a növekvő környezetszennyezés miatt. Általában azokban a kelet-európai országokban magasabb a halálozási arány, ahol fejlettebb az ipar (Nowak 1986., Rychtařykova és Dzurova 1992.).

E tanulmány megírásakor semmi nem utal a helyzet valódi javulására a válság által leginkább sújtott országokban. A rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé számunkra annak megítélését, hogy a nemrég történt politikai változások a közeljövőben befolyásolni fogják-e a halandóság trendjeit. Még ha néhány intézkedésnek lehet is közvetlen hatása a mortalitásra, mint ahogy az a Gorbacsov-féle alkoholtilalom hatására meredeken csökkent (Meslé és mások 1992.), valószínű, hogy gyökeres változás nem következhet be azonnal. A krónikus betegségek nem szorulhatnak vissza egyből az új egészségügyi intézkedések bevezetése után. Hogy sikerül-e egy társadalomnak új egészségügyi helyzetet kialakítania, ahol a krónikus betegségeket kontroll alatt tarthatnák, az természetesen az egyes országok sajátos helyzetétől függ. Jelenleg mindegyik kelet-európai ország gyökeres társadalmi, gazdasági és politikai változásokat él meg. Ma még korai lenne bármiféle következtetést levonni a változások egészségügyi helyzetre gyakorolt hatását illetően. A legtöbb kelet-európai ország 1990 és 1992 közötti adatai a halandóság növekedésére utalnak. A volt Szovjetunió köztársaságaiban a növekedés mögött elsősorban az erőszakos halálesetek szaporodása húzódik meg (Meslé és mások 1994.). Másrészt valószínűsíthetjük, hogy a volt NDK, amelyet a válság a többi kelet-európai országnál kisebb mértékben érintett, gyorsan hasznosítani fogja a másik országrész tapasztalatait. Másrészről jelenleg lehetetlen megjósolni a volt jugoszláv köztársaságok sorsának alakulását azután a drámai válság után, amelyet jelenleg élnek meg.

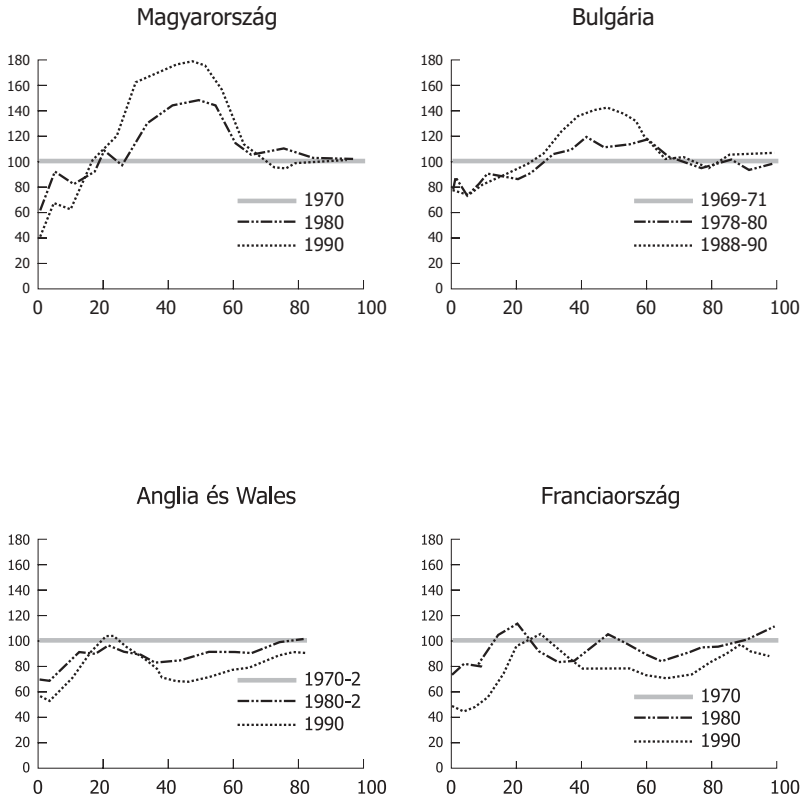
Fordította: Füzesi Piroska

BIBLIOGRÁFIA

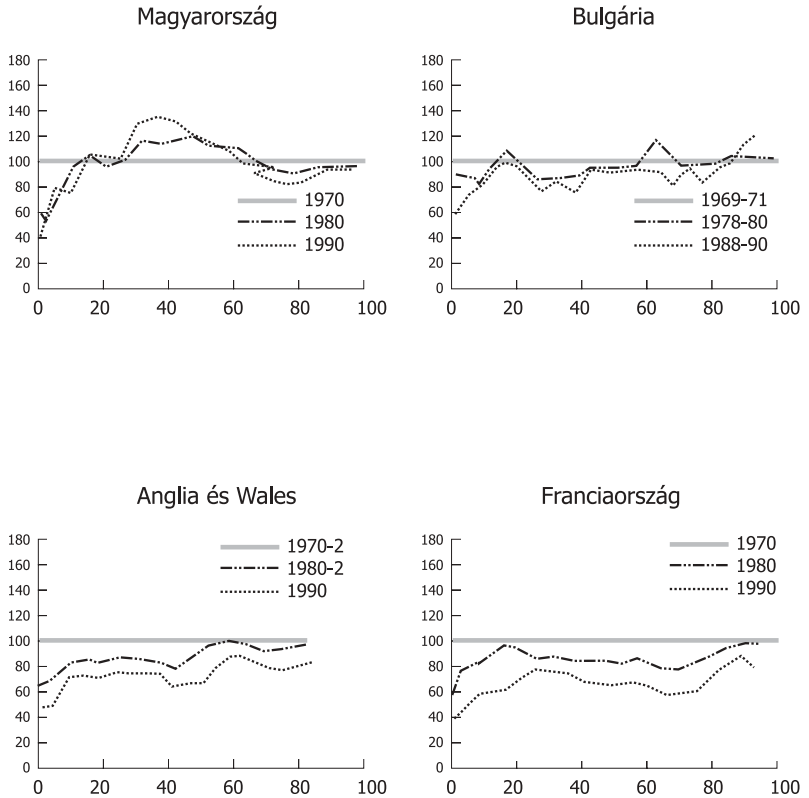
- J. BOURGEOIS-PICHAT, (1985.) Recent changes in mortality in industrialized countries, in J. Vallin és A. Lopez (szerk.) *Health, Policy, Social Policy and Mortality Prospects*, Liège, IUSSP, Ordina Éditions, 507-39. o.
- F. MESLÉ, (1991.) La mortalité dans les pays de l'Europe de l'Est, *Population*, 46 (3), 599-650. o.
- F. MESLÉ, V. SHKOLNIKOV ÉS J. VALLIN, (1992.) Mortality by cause in the USSR in 1970-1987: the reconstruction of time series, *European Journal of Population*, 8., 281-308. o.
- F. MESLÉ, (1994.) Brusque montée des morts violentes en Russie, *Population*, 49 (3), 780-90. o.
- M. OKOLSKI (1985) The case of Poland in J. Vallin és A. Lopez (szerk.) *Health, Policy, Social Policy and Mortality Prospects*, Liège, IUSSP, Ordina Éditions, 445-64. o.
- L. NOWAK, (1986.) Territorial distribution of mortality in Poland in the years 1950-1985, in *Központi Statisztikai Hivatal: Socio-Economic Differential Mortality, Seminar 9-12 and 13-16 September 1986.*, Zamárdi, Hungary, 5. szám, Budapest, Statisztikai Kiadó, 148-64. o.
- J. POLLARD, (1990.) Cause of death and and expectation of life: some international comparisons in J. Vallin, S. D'Souza és A. Palloni (szerk.) *Measurement and Analysis of Mortality: New Approaches*, Liège, IUSSP és Oxford, Oxford University Press, 291-313. o.
- J. RYCHTARIKOVA ÉS D. DZUROVA, (1992.) Les disparités géographiques de la mortalité en Tchécoslovaquie, *Population*, 47 (3), 617-44. o.
- J. RYCHTARIKOVA, J. VALLIN ÉS F. MESLÉ (1989.) Comparative study of mortality trends in France and in the Czech Republic since 1950, *Population, English Section*, 44 (1), 291-321. o.

1. ábra A várható élettartam trendjei nemenként 8 kelet-európai országban 1960-1990 között. Forrás: INED – saját adatbázis, korábban nem publikált adatok

2.ábra Korszpecifikus halandóság trendjei néhány európai országban 1970 és 1990 között, férfiak. Forrás: ld. 1. ábra

3.ábra Korspecifikus halandóság trendjei néhány európai országban 1970 és 1990 között, nők. *Forrás:* ld. 1. ábra

JOHN SALT

Az európai migrációs térség¹

1. Bevezetés

Az utóbbi időben Nyugat-Európában viszonylagos fellendülésnek lehetünk tanúi, aminek egyik következménye a sok országban nem egy ágazatban jelentkező munkaerőhiány. A jelenlegi rövid távú, képzett-ségben jelentkező hiányt összefüggésbe hozták a népesség öregedésével és a demográfiai változásokkal kapcsolatos hosszabb távon jelentkező problémákkal, teret nyitva így a hosszú távú foglalkoztatási stratégiákról, és az államok közötti migráció e stratégiákban játszott szerepéről szóló viták előtt. A kormányok a fenti kérdésekre többnyire fejlesztési programokkal válaszoltak, melyek lehetővé teszik a népesség munkaképes életszakaszának jobb kihasználását képzések és átképzések révén, illetve liberálisabban viszonyulnak a munkaerő-bevándorláshoz.

Jelen tanulmány célja, hogy általános áttekintést nyújtson. Amennyire ez lehetséges, igyekszik „tényleíró” maradni, bár mindjárt az elején meg kell jegyezni, hogy a migrációval kapcsolatos tények nagyon gyakran homályba vesznek. Nem csak azért, mert az adatok mennyiségileg és minőségileg is változékonyság², mind az egyes országok statisztikáit, mind a migráció sajátos jellemzőit tekintve, hanem azért is, mert a kiinduló elvekben mutatkozó eltérések miatt az interpretációk is különböznek egymástól. A tanulmány során először röviden áttekintjük azokat az okokat, amelyek a népességet költözésre ösztönzik, és végiggondoljuk, hogy mit is értünk migráció alatt. Ezután rátérünk a mai európai migrációs térség alapvető jellemzőinek és tendenciáinak bemutatására, és amellet a nézet mellett érvelünk, amely a jelenlegi mozgásokat egyfajta, több szereplő számára hasznot hozó üzlet-

ként fogja fel. Majd megvilágítjuk, hogy miért kell a migrációs politikát a stratégiai menedzsment fogalmaival megragadni, és végül pedig néhány javaslatot teszünk a jövőben folytatandó kutatások tárgyára vonatkozóan.

2. Mit értünk migráció alatt?

A „migráció” fogalma magyarázatra szorul. Számos csoportosítás létezik, például a távolság alapján (variációk a határon innen és túl témájára), az idő alapján (a rövidtáv és a hosszútáv kérdéseinek boncolása), vagy a motiváció (kényszerűség vagy önkéntesség) szerint. A mi céljainknak legjobban az felel meg, ha a motiváció fogalomkörében gondolkodunk.

A migrációt szokás összekötni az állandó, vagy legalábbis hosszú távú tartózkodási hely valamiféle fogalmával. Valójában ez utóbbi nem több mint a „lakhelyváltoztatás” általános fogalmának egyik alfaja, ami a lakosság mozgásának számtalan típusát és változatát felöleli, melyek mind képesek – az egyre inkább intézményileg szabályozott folyamatok során – egymásba alakulni. Az általunk felállított migráció-definíció önkényes választás eredménye és lehet, hogy csak egy meghatározott időszakra vonatkozik.

Nézzük meg közelebbről ezen mozgások néhány esetét. Az *állandó migráció* fogalmához például a lehetőségek új hazájának gondolata tartozik. Arra az előfeltételre épül, hogy az emberek általában, bár nem kizárólag, gazdasági okok miatt véglegesen áttelepülnek egy másik országba. Ma már nem egyértelmű, hogy mit értünk a végleges kifejezés alatt: e folyamat az esetek többségében fokozatosan zajlik le, egy korábbi ideiglenes áttelepülést követően, leginkább *családegyesítés* vagy *családalapítás* révén. Tulajdonképpen az állandó letelepedések nagy része mögött ma valószínűleg a volt vendégmunkások, illetve bizonyos etnikai és nemzeti csoportok *hazatelepiülése* áll.

Az elmúlt évtizedekben az önkéntes migráció legfontosabb része az *ideiglenes munkaerővándorlás* volt, amely mozgást általában rövid- vagy középtávúnak tartják, és gazdasági okoknak tulajdonítják. Ez a csoport rendkívül sokszínű: beletartoznak a gyerekvigyzók és a háztartási cselédek, a mezőgazdasági, építőipari és ipari munkások, a szállodai, vendéglátó és takarító személyzet. Sok közöttük az *idénymunkás*, míg mások *határmenti* vagy esetleg *jól képzett* kiküldetésben lévő *dolgozók*. A *transzít migráció* az 1990-es évek újdonsága, és főként kelet-európai jelenség: az emberek azért lépnek egy ország területére, hogy onnan egy másikba utazhassanak tovább.

A fiatalok mindig is könnyen mozogtak. A *diákokat* rendszerint meghatározott időszakra fogadják, néhányukat a tanulás, ám legtöbbjükét a pénz és a diploma utáni karrierlehetőségek izgatják. Sok tizen- és huszoneves vág neki a világnak *szüneti munkásként*, talán azért, hogy tapasztalatokat szerezzenek és gyakorolják a nyelvet a későbbi karrier érdekében.

Az utóbbi néhány évben a *menedékjogot kérők és más háborús helyzet elől menekülők* kerültek leginkább a politikai érdeklődés középpontjába. Egyeseket közülük az 1951-es konvenció értelmében *menekültként* fogadtak be. Másokat *humanitárius* okból, mint például az *Exceptional Leave to Remain* (értsd kivételes tartózkodási engedély. a szerk.) jogosultjait az Egyesült Királyságban, vagy az *ideiglenesen befogadott „menedékes” státusz* valamely formáját alkalmazták esetükben, mint például a boszniaiakra az 1990-es évek közepén. Az egyik legnagyobb probléma annak megállapítása, hogy kinek van valóban szüksége menedékre.

Valószínűleg növekvően van azoknak a vándorlóknak a száma, akik *rendezetlen* helyzetbe kerültek, többnyire azután, hogy a befogadó ország területére legálisan megérkeztek. A tiltott határátlépés ott valószínű, ahol kiterjedt az országhatár, illetve hosszú vagy nehezen megközelíthető partszakaszok találhatóak potenciális bevándorlók lakóhelye közelében. Sokan helyezik sorsukat *embercsempészek-* és *kereskedők* kezébe. Az illegális bevándorlók – gyakran, bár közel sem mindig – viszonylag könnyen képesek munkát szerezni a feketegazdaságban.

A különböző országok között mozgó emberek közül még sokra ráillik a vándorló meghatározás: a *határmenti ingázók*, a *munkavállaló turisták* és *kis-kereskedő árusok részleges vándorlást* folytatnak. Ezek a vándorlók a megélhetésük biztosítására gyakori időközökben rövid látogatást tesznek egy másik országban, hogy ott dolgozzanak vagy áruljanak. A Közép- és Kelet-Európa, valamint a volt Szovjetunió alkotta új migrációs térség bővelkedik az efféle újdonságokban.

A népmozgások feltérképezésekor jelentős *turizmussal* és *üzleti turizmussal* is számolnunk kell még. Nemcsak azért, mert ezek hasonlítanak az ideiglenes vándorlásra, hanem mert az utazási infrastruktúra világhálózatának fenntartásával hozzájárulnak a távolság okozta súrlódások csökkentéséhez, és végső soron mindenki számára könnyebbé teszik a migrációt. Sok esetben egy rövid külföldi kirándulás célja a helyzet felmérése, és ez az út hosszabb kiköltözést előz meg, mások az üzleti utakat választják két-három év kiköltözés helyett.

E különféle csoportokat ne tekintsük egymástól elszigeteltnek, hiszen a migráció vagy utazás egyik típusa átalakulhat egy másikba. Előfordulhat például, hogy a tengeren túli diák megházasodik és itt marad, hogy a menedékjogot kérő letelepedési engedélyt kap, vagy, hogy a bevándorló nem találja meg a számítását és hazamegy.

Ezért nem érdemes a migrációról merev kategóriákban gondolkodni, és nincs értelme ezt a fogalmat a mobilitás kontinuumának egyetlen pontjára helyezni. A migrációs hullámok mint mobilitás-hullámok dinamikusak és rugalmasak, más és más embereket és motivációkat ölelnek fel, eltérő módon érintik a befogadó társadalmakat, és sokféle szervezet vagy intézmény menedzselheti azokat. Mint azt később látni fogjuk, üzleti lehetőségeket kínálnak fel és azokra vezethetők vissza.

3. Európa mint migrációs térség

Elfogadott tény, hogy Európa régóta kulcsszereplője a világban zajló migrációnak. Évszázadokon át az európai forrásból származott a tengerentúli területek lakossága, és fél évszázada e terület kiemelt célállomásnak számít.

3.1 *Globális területe-e a vándorlásnak Európa?*

Hol helyezkedik el most Európa a bevándorlás nemzetközi ranglétráján? Felveszi-e a versenyt az Újvilág klaszszikus bevándorlási céloországaival, mint amilyen az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália? A migráció különböző értelmezései miatt nem könnyű megválaszolni a kérdést. Az Újvilág államaiban a bevándorlást többnyire állandó mozgásnak tekintik, melyet a kormány által meghatározott éves kvóta szabályoz, és a bevándorlás tervezett mértéke a közélet gyakori vitatémája. Európában más a helyzet. Már egyetlen ország sem ösztönzi az elsődleges bevándorlást, és kvótarendszert csak olyan kiválasztott csoportoknál alkalmaznak, akik az összes bevándorlónak elenyésző kisebbségét teszik ki. Ezenkívül nehéz, vagy talán nem is lehetséges a végleges és az ideiglenes letelepedés fogalmait használni. Így az elsődleges bevándorlás nagyságának megbecsülése igencsak komoly akadályokba ütközik. A nehézségek ellenére mégis kínálkozik elfogadható összehasonlítási lehetőség, melyet ugyan korlátoz az adatok hiánya, de mégis általános képet nyújt ahhoz, hogy megbecsül-

hessük, mennyiben tekinthető Európa világviszonylatban bevándorlási célpontnak.

Mi a számok közötti viszony? A nyilvántartott idegen nemzetiségű bevándorlók száma az EU-ban – eltekintve az EU-n belülről érkezőktől és a menedéjogot kérőktől – az 1988-as körülbelül 831 ezerről 1992-re jutott el az 1,5 milliós csúcsig. 1997-ben az összes külföldi bevándorló száma (eltekintve a belülről jövőktől) az EU, illetve EFTA országokban 1,06 millió körül alakult. Ezen felül 306 ezerre teszik a menedéjogot kérők számát, akiknek a többsége valószínűleg itt kívánt letelepedni. A külföldi bevándorlók száma – az EU-n belülről érkezőkkel együtt – 1988-ban 1,2 millió volt és 1997-ig 1,45 millióra emelkedett (a csúcs 1,84 millió volt 1992-ben). Összehasonlításképpen Kanadában, 1998-ban a letelepedők száma 174100 volt. Ugyanitt az ideiglenes munkaerővándorlás mértékére a kiadott alkalmazási engedélyek alapján következtethetünk, és ez alapján 65 ezer személy dolgozott ilyen minőségben Kanadában 1998-ban. Így Kanada összesen mintegy 239 ezer főt fogadott be. Az Egyesült Államokba 1998-ban 660 ezer véglegesen letelepedő bevándorló érkezett. A letelepedők állandó tartózkodási engedélyt kapnak, mindemellett 1998-ban körülbelül még fele ennyien éltek az országban ideiglenes tartózkodási engedéllyel. Az Egyesült Államokba érkező időszakos vendégmunkások száma 1996-ban érte el a körülbelül fél milliós csúcst (ez az utolsó rendelkezésre álló adat). Az érkezők többsége jól képzett munkaerő volt, ami az amerikai kormányzatnak a nemzetgazdaság versenyképesebbé tételére irányuló igyekezetét tükrözte. Így az Egyesült Államok mintegy 1,2 millió bevándorlót fogadott 1996 és 1998 között. Az Ausztráliában véglegesen letelepedők száma 1998-ban volt a legkisebb (77 ezer) az Újvilág országai közül, de a 98 ezer ideiglenesen beérkezővel együtt ez összesen 175 ezer bevándorlót jelent.

Világos tehát, hogy Nyugat-Európa országaiba együttesen ugyanakkora nagyságrendben érkeznek a bevándorlók, mint az Egyesült Államokba. Németország az 1997-es 615 ezres áradattal önmagában ugyanolyan mértékű bevándorlást élt meg, mint az Egyesült Államok vagy Kanada. A vándorlási különbözet (net flows) összehasonlítása problematikus, mivel sem az Egyesült Államok, sem pedig Kanada nem rendelkezik az európai országokéhoz hasonló kivándorlási statisztikákkal.

Levonhatjuk a következtetést, hogy Nyugat-Európa világviszonylatban is a bevándorlások kulcsfontosságú célállomása. Országai együttesen

az Egyesült Államokkal hasonlíthatók össze, míg az egyes államok adatai Ausztráliához és Kanadához hasonló nagyságrendűek.

3.2 Mekkora a külföldi népességállomány az európai országokban?

Az 1998-as évben az összes Európában élő külföldi állománya a nyilvántartások alapján mintegy 21 millióra tehető. A külföldi népesség Európa aggregált lakosságának mintegy 4,1%-át tette ki ezek alapján. A külföldi népességállomány nagyobbik része Nyugat-Európában él.

Aligha kétséges, hogy az elmúlt években Nyugat-Európa egészében jelentősen megnőtt a külföldi lakosok aránya. 1998-ban és környékén (mindig az adatszolgáltatás szempontjából legutolsó évet figyelembe véve) mintegy 20,3 millió külföldi élt Európának ebben a felében, akik e térség összlakosságának körülbelül 5,2%-át jelentették. 1988-ban (Írországból 1989-ben, Franciaországban 1990-ben) a külföldiek száma 14,9 millió volt. Így 1988-tól napjainkig a nyugat-európai külföldi népesség állománya 35%-kal emelkedett.

Ezzel szemben a kelet- és közép-európai országokban, bár tapasztalható volt itt is az állandó megtelepedés – főként visszatelepülés – a beáramlás szerény méretű volt, és a külföldi lakosok állománya viszonylag kicsi, kb. 670 ezer fő maradt, csekély százaléka a 242 milliós összlakosságnak.

A külföldiek lélekszáma országonként nagymértékben eltér, miközben általában növekvő tendenciát mutat. 1998-ban (vagy az adatokkal lefedett legutolsó évben) az ország össznépességéhez képest a külföldiek aránya Luxemburgban (a teljes lakosság 34,9%-a) és Svájcban (19%) volt a legnagyobb. Három országban – Ausztriában, Belgiumban és Németországban ez az arány 9% körül volt. Egy másik országcsoporthoz tartozik Dánia, Franciaország, Írország, Hollandia, Norvégia, Svédország és az Egyesült Királyság – 3 és 6,3% közé volt tehető. Minden további nyugat-, közép- és kelet-európai országban ez az arány 3% alatt volt, sőt, néhány az összes lakos 2%-át sem érte el.

Az állományok szempontjából fontosak az állampolgárság elnyerésének tendenciái. Az EU és az EFTA államaiban 1985 és 1997 között 3,7 millióan kaptak állampolgárságot. Ez egy felfelé ívelő tendencia eredménye, mely során az 1980-as évek évi 200 ezres száma majdnem megduplázódott 1997-re.

A fenti adatok azt mutatják, hogy a bevándorló állomány valódi létszáma az EU/EFTA-térségben jóval meghaladja a nyilvántartott 20 milliós külföldi népességét.

3.3 Mely nemzetek alkotják Európa külföldi népességét?

Az EU és az EFTA egészén belül összesen 19,76 millió külföldi élt, akik közül 12,85 millió (65%) volt európai. Az afrikaiak 3,14 millióan voltak (15,9%), míg az ázsiaiak 2,16 millióan (10,9%). Az EU-tagállamokban 18,21 millió külföldi tartózkodott 1998 elején (1. táblázat), közülük 5,77 millió (31,7%) érkezett egy másik tagállamból. Ha ezt összevetjük az előző évek 5,5, illetve 5,6 milliós számával (31,3%, illetve 31,9%), kiderül, hogy az EU-n belülről érkező külföldiek aránya az EU-tagállamokban nem sokat változott. Ha ehhez hozzávesszük a többi EGK-ország és Svájc adatait (ami az EU és az EFTA együttesét adja), az összesített érték 5,8 millió körül lesz, azaz 31,9%-a az EU-ban élő összes külföldinek.

Az 1. táblázat adatai a nyugat-európai országba érkező bevándorlók eredetének sokszínűségét illusztrálják. Luxemburgban, Írországból és Belgiumban a külföldi népesség több mint fele, Spanyolországban, az Egyesült Királyságban, Franciaországban és Svédországban pedig az összes külföldi egyharmada származik másik EU-tagállamból. Svájc (amely nem EGK tagállam) külföldi lakosainak kétharmada EU-állampolgár. A legtöbb országban azonban a külföldi lakosság zöme az EGK-n kívülről származik.

A statisztikai adatok a földrajzi helyzet és a bevándorlás-történet komplex összefüggéseit tükrözik. Az Egyesült Királyság, Írország és Spanyolország esetében egy-egy baráti EU-tagállam közelsége és a hagyományosan meglévő népességcsere nyilvánvaló szerepet játszik (noha ez Portugáliára mint célországra már nem áll). A Belgiumban és Luxemburgban tapasztalható helyzet az országok földrajzi elhelyezkedésére vezethető vissza: nagyobb, nyílt határokkal rendelkező EU-szomszédok veszik őket körül.

Az egyéb bevándorlókat adó területek célországokként változnak. Afrikából különösen Franciaországba és Portugáliába érkeznek bevándorlók a hajdani gyarmatosítások következtében, de kisebb mértékben Olaszországba és Belgiumba is élnek innen származó bevándorlók. Amerika (különösen Dél-Amerika) Portugália és Spanyolország számára fontos, de Görögország és Olaszország esetében is jelentős a szerepe. Ázsia fontos szár-

mazási terület az Egyesült Királyságban, Görögországban és Olaszországban, bár eltérnek az okok és a kibocsátó területek e hatalmas és változatos földrész esetében. Az Egyesült Királyságban főként az indiai szubkontinensről származó bevándorlók élnek, túlnyomórészt letelepedési szándékkal. Olaszország ázsiai kontingense főképp Délkelet-Ázsiából származik (különösen a Fülöp-szigetektől), Görögországé pedig a környező közel-keleti térségből.

Az Európából, de nem EU-tagállamból érkező külföldiek nagy része Németországot választja úticélul: ide érkezett az EGK-ból (és Svájcból) származó vándorlók több mint egynegyede, valamint a Közép- és Kelet-Európából és Európa egyéb részeiről elvándoroltak közel kétharmada. Mindamelllett aránylag kevés afrikai található Németországban. Annak ellenére, hogy a spanyolokat és a portugálokat szoros szálak fűzik Amerikához, az Egyesült Királyságban él a legtöbb innen származó külföldi (főként Egyesült-Államok-beli), ahol egyébként, nem meglepő módon, tíz külföldiből hét Dél-Kelet-Ázsiából és Óceániából származik.

3.4 Külföldi állampolgárok Nyugat-Európában

Az eddigiekben a célországokra való tekintettel végeztük elemzésünket. A 2. táblázat egyes külföldi csoportok célország szerinti megoszlását foglalja össze. A táblázat a legfrissebb rendelkezésre álló adatokat tartalmazza (általában az 1998-as évből), de néha más évből is, ha időközben nem történt újabb statisztikai adatfelvétel. Az adatok az Eurostat New Cronos adatbázisából származnak. Ebből egy 1985-től 1998-ig terjedő idősort állítottunk össze 11 országról, melyek megítélésünk szerint jól reprezentálják Nyugat-Európa egészét, ám lényeges hiányosságok is vannak. Külön problémát jelent Franciaország, ahonnan csak az 1990-es népszámlálás utánról vannak adatok. Ebből következik, hogy a Nyugat-Európa egészére vonatkozó tendenciánál többet nem lehetséges felrajzolni. E nehézségek ellenére a 2. táblázat a rendelkezésre álló legjobb összefoglalását adja az egyes külföldi állampolgárságú csoportok helyzetéről, igaz, néhány csoport valószínűleg alulreprezentált maradt a statisztikai adatok hiánya miatt.

A volt jugoszlávok 3,3 milliós csoportja a legnagyobb Nyugat-Európában. Őket a törökök követik 2,8 millióval, majd a marokkóiak jönnek 1,2 millióval és az algériaiak 0,7 millióval. A továbbiakban egy csoportnál sem

éri el a félmilliót a célországban tartózkodó állampolgárok létszáma. Meg kell jegyezni, hogy ezek az adatok a nemzeti hovatartozás alapján készültek, és így nincsenek benne azok, akik már megkapták a befogadó ország állampolgárságát.

Érdeemes megvizsgálni az előbb említett kibocsátó országokra jellemző célállomásokat. Az esetek túlnyomó részében a célállomások közül egy állam különösen jelentős szerepet játszik. Így a volt jugoszlávok 60,2%-a, míg a törököknek 74,1%-a Németországban él. Franciaországba érkezett a nyilvántartott algériaiak 92,6%-a és a tunéziaiak 71,3%-a, míg az Egyesült Királyság fogadta az Indiából érkezők 59,3%-át, az irakiak 53,4%-át és a pakisztániak 45%-át. Világos tehát, hogy az egyes államokból származók közel sem egyenletes eloszlásban helyezkednek el, kivéve talán a kínaiakat és kisebb mértékben a Fülöp-szigetektől jövőket, illetve az irániakat, akik jobban szétszóródnak. Nyilvánvaló tehát, hogy egy-egy kibocsátó országból az elvándorlók specifikus célországokba mennek és nem szélesebb területekre.

Milyen tendenciák mutatkoznak? A korlátozottan rendelkezésre álló adatok ugyan nem teszik lehetővé általános kijelentések megfogalmazását, mégis tehetünk néhány megállapítást. A volt jugoszlávok száma – nem meglepő módon – jelentősen megnőtt az 1990-es évek elején Nyugat-Európában. A történet folytatása azonban már változó. Az elmúlt időszakban Belgiumban például csökkent a számuk, akárcsak az Egyesült Királyságban, miközben másutt mindenhol növekedett, gyakran nagyon jelentős mértékben. A törökországiak száma néhány országban állandó volt, Hollandiában még csökkent is, miközben a legtöbb országba még többen érkeztek, részben kurd menedékkjogot kérők beáramlása miatt.

Az algériaiakra esetében a tendenciák nem egyértelműek, hiszen kizárólag Franciaországba vándoroltak, ám ezen országra csak egyetlen évre vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok. Számuk egyedül Spanyolországban mutat növekedést. A marokkóiak lélekszáma Németországban és főként Spanyolországban nőtt meg, miközben máshol ez a tendencia stagnál (pl. Belgiumban), vagy éppen csökken (pl. Hollandiában). Nagyjából hasonló a kép a tunéziaiak esetében is, azzal a különbséggel, hogy Spanyolországban számuk egyáltalán nem nőtt.

A kínaiak száma a legtöbb országban emelkedő tendenciát mutatott, különösen erős volt a növekedés Spanyolországban. A Fülöp-szigetek elvándorlóinak helyzete vegyes: számuk emelkedik Dániában, Hollandiában,

Svájcban, de különösen Olaszországban és Spanyolországban, csekély változást mutat Németországban és az Egyesült Királyságban, Norvégiában pedig csökken. Az indiaiak száma Belgiumban, Dániában, Németországban és Spanyolországban nőtt, Hollandiában és az Egyesült Királyságban pedig (ahol sokan megkapták az állampolgárságot) csökkent. A Pakisztánból származók bevándorlása másképp alakult. Létszámuk aránylag stabilnak mutatkozott Belgiumban, Dániában és Hollandiában, illetve az utóbbi időben Németországban, eközben viszont megemelkedett Spanyolországban és az Egyesült Királyságban, ám Norvégiában csökkent.

Az irakiak kis létszámban vannak jelen. Számuk jelentősen emelkedett Dániában és Norvégiában, nem így Svédországban. Az Egyesült Királyságban az adatok ingadoznak az 1994-es csúcs óta. Az irániak száma Dániában 1980 óta változatlan, csak Finnországban emelkedett, máshol viszont általában alacsony maradt: az Egyesült Királyságban az 1980-as évek végétől kezdve csökkent, Svédországban pedig ingadozott és az utóbbi időszakban mérséklődött.

3.5 Az Európába irányuló és Európán belüli migrációs áramlás

Összességében a bevándorlás túlsúlyban van napjainkban, de az egyensúly minduntalan változott. Az 1980-as évek első felében csökkent a külföldi népesség beáramlása, Németországban (1982 és '84 között), Luxemburgban (1982-ben) és Svájcban (1983-ban) még nettó veszteségek is jelentkeztek. Az 1980-as évtized közepétől azonban az adatok a legtöbb országban (Izland kivételével) nettó nyereséget mutatnak. 1994 óta a nettó nyereségek csökkentek az adatokkal lefedhető országokban, csak Németországban jegeztek nettó elvándorlást 1997-ben.

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ezek az adatok valószínűleg a teljes nettó beáramlást alulbecslik, miután többnyire nem foglalják magukban a menedékjogot kérőket és az ideiglenes bevándorlás néhány más kategóriáját, akik közül tudvalevőleg sokan illegálisan az országban maradnak.

A vasfüggöny megszűnése révén mind a Közép- és Kelet-Európán belüli migráció, mind az onnan való elvándorlás megnőtt. A becslések szerint az e területről a nyugati országokba irányuló hivatalosan regisztrált évi átlagos elvándorlás mértéke 850 ezer fő volt az 1990-es évek elején (Garson, Ledor és Lemaitre, 1997.), míg az ezt megelőző három évtizedben ez az ér-

ték fele ekkora sem volt (Frejka 1996.; Okolski 1998.). A kommunizmus időszakában az emigráció etnikai alapokon zajlott, és főleg zsidókat és németeket érintett. A közép- és kelet-európai országokba irányuló bevándorlásról szóló adatok többsége véglegesen letelepülőkre vonatkozik, így jelentősen alacsonyabb, mint az teljes bevándorlás. A számok elenyészőek és nem is emelkednek.

3.6 Mely államokból vándorolnak ma Nyugat-Európába?

A 3. táblázat mutatja az EU- és EFTA-országokba érkezők állampolgárság szerinti megoszlását 1997-ben (ez a legutolsó év, amelyről rendelkezésre állnak adatok). Az adatokat az egyes országok statisztikai hivatalai szolgáltatják, és ennek megfelelően alakulnak a fogalmi meghatározások. A legtöbb esetben nem sorolják ide a menedékjogot kérőket, kivéve ott, ahol a kérelmezés az országba érkezés után történik. A beáramlási számok gyakran igen alacsonyak és ezért a táblázat egyes részletes elemeit nem árt óvatosan kezelni.

Ahogy azt a külföldi népességgel kapcsolatos állományadatok mutatták (2. táblázat), a különböző állampolgárságú csoportok áramlásában is vannak jellemző célállomások. Németország tartós népszerűségnek örvend, de csak a volt jugoszlávok, a kínaiak, az irakiak és az irániak számára elsődleges célpont. Az Egyesült Királyság az indiaiak és a pakisztániak számára fő célpont, míg a marokkóiak, a tunéziaiak és a Fülöp-szigetiek főleg Olaszországba mennek. Az algériaiak még mindig elsősorban Franciaországba áramlanak, de emellett Németország és Olaszország is fontos célállomássá vált.

A 2. táblázattal történő összevetés hasonlóságokat és különbségeket egyaránt felszínre hoz. Természetes, hogy a vándorlók többsége oda áramlik, ahol honfitársaik élnek, ami azt eredményezi, hogy az új migrációs áramlások tovább erősítik a meglévő eloszlásokat. Az állományra és az áramlásra vonatkozó más elemzések is megerősítették ezt az európai migrációra jellemző földrajzi stabilitást az elmúlt két évtizedben (Salt és mások, 2000.).

3.7 Hány külföldi munkavállaló él Európában?

3.7.1 A letelepült állomány

A munkaerő-állományra vonatkozóan nehezebb pontos és összehasonlítható adatokat találni Európában, mint a külföldi népesség egészéről. Ne-

héz kideríteni, hogy kikre vonatkoznak a számok, és milyen forrásokból eredhetnek. Ráadásul majdnem biztos, hogy a nyilvántartásokban nem szereplő munkások arányaikban a munkaerőpiacon fontosabb szerepet játszanak, mint a nyilván nem tartott lakosok az egész népesség belül.

Nyugat-Európában 1997 körül (minden ország esetében a legutolsó évet figyelembe véve) körülbelül 7,41 millió külföldi munkavállaló volt. Ez az 1988-as adathoz képest (6,2 millió) összesen 27%-os emelkedést jelent, de 1994 óta csak 1% volt a növekedés. Úgy tűnik, hogy az utóbbi néhány évben a nyilvántartott külföldi munkaerő-állomány nem sokat változott. Hosszabb távú perspektívából vizsgálhatjuk a helyzetet, ha összehasonlítjuk az 1980-as, 1988-as és 1996-os adatokat annak a nyolc országnak az esetében, amelyekről rendelkezünk ide vonatkozó statisztikákkal (Ausztria, Finnország, Franciaország, Németország, Luxemburg, Hollandia, Svédország, Svájc). Ezekben az országokban 1980-ban 4,63 millió külföldi munkavállaló volt, ám 1988-ra ez a szám (3,9%-kal) 4,45 millióra csökkent. 1997-re számuk 5,14 millióra növekedett, ami kilenc év alatt 690 ezres (15,5%-os) emelkedést jelent. Mindazonáltal 1980 óta ezekben az országokban a külföldi munkavállalók száma csak 1988-tól kezdve növekedett.

A kelet-európai országokban a külföldi munkavállalók számára vonatkozó statisztikák nem teljesek, és ezek többsége nem veszi figyelembe a nagy számú, rövid időre érkező és illegális munkást. A nyilvántartott számadatok, különösen Nyugat-Európához képest alacsonyak, és az utóbbi években ingadoztak is.

3.7.2 A beáramlók

Nyugat-Európában minden országban, ahonnan adataink vannak, az össznépesedési folyamatok 1980-as évek közepére tehető fordulópontja a munkaerő-beáramlásában is visszaköszön az 1990-es évek első feléig tapasztalható rendületlen növekedés formájában. Azóta általános a munkaerő-beáramlás csökkenése, bár a legutóbbi években néhány országban szemmel látható növekedés folyt, ilyen például Ausztria, Dánia, Luxemburg, Spanyolország, az Egyesült Királyság és Németország 1997-ben. Az emelkedés, mely főleg a képzett munkaerőt érinti, bizonyos tekintetben válasz a gazdasági növekedésre. Mindazonáltal a statisztikák alulbecsülik a valós összbeáramlást, Németországnál például nem veszik figyelembe a német nemzetiségűeket. Sajnos a munkaerő kiáramlásáról nem állnak

rendelkezésre megbízható adatok, ami lehetetlenné teszi a munkaerővándorlás mérlegének megállapítását.

A kommunizmus idején általános volt Kelet-Európában és a Szovjetunióban a munkavállalás miatt történő inkább ideiglenes, mint állandó migráció. A főbb kibocsátók a „baráti országok” voltak: Vietnám, Kuba, vagy Nicaragua. Azóta a munkaerőáramlás új formái merültek föl, melyeknek szereplői két szélsőséges típust képviselnek: a magasan képzett (főleg nyugati) munkaerő és a munkaerő-piacon legkevésbé keresett (főleg Bulgáriából, a FÁK-ból, illetve a harmadik világból érkező) dolgozók.

Míg a végleges kivándorlás a kelet-európai országokból kisebb volt, mint sokan várták, számottevő volt a munkaerő átmeneti elvándorlása a térségből Nyugat-Európába. Az okok mindenütt ugyanazok: a szabad határátlépés, növekvő munkanélküliség és egyes társadalmi csoportok csökkenő életszínvonala, a külföldön (néha illegálisan) vállalt munka jobb anyagi elismerése. Az elvándorlás hatása kettős. Néhol a hazaküldött és megtakarított pénzek bevételt jelentenek a helyi gazdaság számára, másutt pedig munkaerőhiány lép fel, amit egyre inkább külföldi munkaerő beérkezése ellensúlyoz.

Nem ismerjük a saját országukon kívül dolgozó közép- és kelet-európaiak összlétszámát, de az EUROSTAT-nak az EGK országokban és Svájcban lévő külföldi állampolgárok összlétszámát mutató adatai szerint 875 ezren vannak. A Közép- és Kelet-Európában élő külföldi munkaerőről szóló adatok a legjobb esetben is csak tájékoztató jellegűek. A trend felerősödésére nem utalnak jelek, talán az 1997-es Magyarországra és Lengyelországra vonatkozó adatok valószínűsítenek valamiféle emelkedést az 1990-es évek közepe óta.

3.8 A menedékjog kérs tendenciái

Az Európába irányuló és a kontinensen belül zajló migráció mértékének vizsgálatakor külön szokás választani a menedékjogért folyamodókat a „normális” (főleg munkakereső vagy családdegysítő) elvándorlóktól. Erre jó okok vannak. A kétféle elvándorlásnak nemcsak a motivációi különböznek, de a rájuk vonatkozó adatokat is eltérő módon gyűjtik és publikálják. Ennek ellenére egyre nehezebben lehet megkülönböztetni a két jelenséget. Sokan a menedék-kérők közül nem szorulnak védelemre, hanem gazdasá-

gi és/vagy családi okból akarnak elvándorolni, miközben a statisztikai kategóriák már nem egyértelműek.

3.8.1 A célállomások

Az EU- és EFTA-államokba menedéket kérők az összlétszám és a célállomás szempontjából is ingadozást mutattak az 1980-as évek közepe óta (4. táblázat). A 19 állam összesen 169710 menedékjog-kérőt fogadott 1985-ben. Ez az érték 1992-ben érte el a 695590 fős csúcst, 1996-ra 247500-ra zuhant, majd 1999-ben 422180-ra emelkedett. A három megadott év abszolút számain felül a 4. táblázat az összes érintett célország szerinti megoszlást is megmutatja, és a 10000 célország-beli lakosra jutó kérelmek számán keresztül megállapítja a „menekült-nyomást”.

A 4. táblázatból leginkább a németországi helyzet változása ötlük szembe. 1985-ben ide irányult a beáramlás 43,5%-a, 1992-ben közel kétharmada, de 1999-re 22,5%-ra csökken ez az érték. Franciaország részesedése meredeken csökkent 1985 és 1992 között, majd 1999-re újra megnövekedett, de nem éri el az 1980-as évek közepén tapasztalt szintet. Az Egyesült Királyságban gyökeresen megváltozott a helyzet, a mindössze 3,7%-os 1985-ös szintről 16,7%-ra nőtt az arány 1999-re, amikor a második legfontosabb befogadó ország volt Németország után. Szintén növekedést élt meg Belgium, Hollandia és Svájc, ezzel szemben Dánia és Svédország részaránya csökkent.

A menekült-nyomásban is jelentős változásokat lehet megfigyelni. Franciaország kivételével ez a nyomás mindenütt 1992-ben volt a legnagyobb. Mindamelllett nagy különbségek maradtak fenn. Svédországban és Dániában a 10000 lakosra jutó kérvények száma 1985-ben volt a legmagasabb, ez az érték az 1999-es évben viszont már aránylag kicsi volt. Németország az 1985-ös 9,5-ről 1992-re 54,49-re ugrott, 1999-ben pedig visszaesett 11,59-re. Az Egyesült Királyságra komoly nyomás hárult az 1985-ös igen alacsony értékről 1999-re 11,88-ra nőtt a terhelés, bár ez még mindig alatta maradt a többi kilenc vizsgált országnak. Svájcban 1999-ben 10000 lakosra 85,21 kérelem jutott, így ekkor ez az ország volt a legnagyobb nyomásnak kitéve. A mediterrán országokban, Franciaországban és Finnországban volt a legkisebb nyomás, az azonban nem tisztázott, hogy e nyilvántartások alapján készült statisztikák mennyire írják le a valós helyzetet.

3.8.2 A kibocsátó országok

1991-92 után a kibocsátó országok közül a jugoszlávok kerültek a vezető helyre, őket követik a románok, a törökök, a Srí Lanka-iak, a szomáliaiak, az irániak, a zaire-iak, az irakiak, a bulgárok, az albánok, a nigériaiak, a libanoniak és a kínaiak, akik szintén fontosak. A volt Jugoszlávia területéről, különösen a Boszniából és Koszovóból menekülők közül sokan nem jelennek meg a menedéjogi statisztikákban, miközben valamilyen ideiglenes védetséget élveznek. A legutóbbi években Törökország, a volt Jugoszlávia, Irán, Irak, Szomália és Sri Lanka vált a legfontosabb kibocsátó országgá, mivel az ott tapasztalható konfliktushelyzet miatt a lakosok nagy valószínűséggel védelemre szorulnak. Az utóbbi években a menedéjogot kérők nagyobb részéről derült ki az, hogy valóban szüksége van a védelemre.

Az 5. táblázat 11 olyan ország bemutatásán keresztül, amelyre vonatkozóan vannak adataink, megkísérli a menekültek számára Európában 1988-ban és 1997-ben (a legutolsó olyan év, amelyre vonatkozóan ez lehetséges) kínáló migrációs teret meghatározni. Ezek 1988-ban az összes EU-ba, illetve EFTÁ-ba érkező menedéjogi kérelem 93%-át fogadták, 1997-ben pedig 97%-át. Felsoroljuk a tíz vezető kibocsátóországot. Ezek adták a 11 országba érkező menedéjogi kérelmek 70,3%-át 1988-ban, és a 66,4%-át 1997-ben.

Hat kibocsátó ország került a listára mindkét esztendőben: Törökország, a volt Jugoszlávia, Irán, Sri Lanka, Románia és Zaire. Ez mutatja, hogy a menedékkeresés nagyfokú átalakulása közepette is megmaradt valamiféle állandóság a népmozgások földrajzi irányultságában. A számadatok tendenciái eközben változtak. A volt Jugoszláviára vonatkozóan számottevően növekedtek, miközben Törökország vonatkozásában csökkentek. Az irániak létszáma kevesebb, mint a felére csökkent, a srí lankaiaké és a zaire-iaké is esett. Libanon, Magyarország és Ghána 1997-re kiesett az első tíz közül, helyükre Irak került (rögtön a második helyre), valamint a volt Szovjetunió és Afganisztán.

Az hogy az összes kérelemhez viszonyítva jelentősen eltér az egyes országokból érkezők által beadott kérelmek aránya, az azt mutatja, hogy a különböző államokba igen változatos kibocsátóhelyekről érkeznek a menedéket kérők. A listán szereplő kibocsátók adták Németországban 1988-ban a kérelmezők 83,6, 1997-ben pedig 72,1%-át, Spanyolországban 71,3 és 50,4%-át, Franciaországban 46,9 és 53,6%-át, az Egyesült Királyságban pe-

dig mindössze 29,9 és 43,8%-át. Mindamellet világos, hogy egyes célállamokba a kérelmezők jelentős része egy bizonyos kibocsátó országból menekül: így például 1988-ban a lengyelek aránya Spanyolországban 46,2%, a ghánaiak aránya Belgiumban 25,4% volt. 1997-ben a volt Jugoszlávia állampolgárai 37,8%-ot képviselnek Svájcban, az irakiak 31,6%-ot Svédországban, Szomáliából Dániába pedig 22,8% érkezik.

3.9 Elkülönült „migrációs térségek” alakulnak ki Európában?

Nyugat-Európa csak az egyik alkotóeleme a még nem egységes migrációs rendszernek. Az EU számára fontos kérdés, hogy vajon csak egy rendszer van-e alakulóban. Azokat az országokat figyelembe véve, amelyekről megfelelő adatok állnak rendelkezésünkre, a felsorolt térségekbe befelé és onnan kifelé irányuló bevándorlási és kivándorlási áramlatok arányai alapján a 6. táblázat megkísérel számot adni az egyes országok migrációs tereinek zártságáról Európán belül.

Mindkét áramlási irány tekintetében komoly különbségek vannak az egyes országok között. Azokba a közép- és kelet-európai országokba, amelyekről vannak adataink (ezek a balti államok és Szlovénia), a bevándorlók túlnyomó többsége egy másik európai, főleg közép- és kelet-európai országból jön, és csak elenyésző kisebbség érkezik EU- vagy EFTA-országból. A skandináv államok is meglehetősen nagy európai megtartóerőről tesznek tanúbizonyságot, ide a bevándorlók főleg az EU- és EFTA-tagállamokból, valamint az „egyéb európai” országokból (leginkább Törökországból és a volt Jugoszláviából) érkeznek, ami mellett kicsi a Közép- és Kelet-Európából érkezők aránya. Németország bevándorlási térsége is határozottan Európa, és Görögországhoz hasonlóan Közép- és Kelet-Európa adja bevándorlóinak jelentős százalékát. Az Egyesült Királyság bevándorlóinak majdnem a harmada viszont főleg Európán kívülről érkezik. A mediterrán országok is, akárcsak Hollandia, kontinensünkön kívülről vonzzák az érkezőket.

Az emigrációs adatok a területi zártság nagyobb fokára utalnak (a spanyolországi adatok rendhagyóak, mivel csak a külföldre távozó spanyoloktól adnak számot). A legtöbbben a Közép- és Kelet-Európát elhagyók közül valahova az európai térségbe indulnak, és csak a nyugati Németország küld keletre számottevő arányban vándorlókat. A román és a szlovén adatok arra utalnak, hogy innen erős az EU- és EFTA-államokba irányuló mozgás, bár

az utóbbi esetében távolabbra, különösen Észak-Amerikába is jelentkezik némi kiáramlás.

Nehéz a 6. táblázatból általános következtetéseket levonni, hiszen az egyes országok esetében problematikus az adatok értelmezése, míg más területekre sokszor nincsenek statisztikák. Mindamellet három általánosabb következtetést levonhatunk. Először is, hogy a bemutatott minták megerősítik az Európában zajló migráció sokféleségét. Másodsor, az egyes országok migrációs térségei igen eltérőek, aminek a hátterében egy sor történeti tényező (mint például a gyarmati kapcsolatok) és földrajzi adottság (főleg a közelség) húzódik meg. Végezetül megbizonyosodtunk a térségen belüli megtartóerő meglétéről, különösen Kelet- és Közép-Európa kapcsán, ahol a népességcsere nagy része Európa egészével, illetve egy-egy részterületével zajlik. Ezek a megállapítások fontosak az európai migrációs rendszer lehetséges fejleményeinek előrejelzéséhez, például az EU keleti irányú bővítésével járó várható áramlások nagyságának megbecsléséhez is. A 6. táblázat például arra enged következtetni, hogy a csatlakozó országok már esetleg meggyökereztek egy kelet- és közép-európai migrációs rendszerben, ami a határok ellenőrzésére vonatkozó eltérő követelmények miatt konfliktusokat okozhat, ha egy másik rendszerbe – az EU rendszerébe – próbálnak majd integrálódni.

3.9.1 Milyen különbségek mutatkoznak a tagállamok között a kibocsátó országok szerint?

A nyugat-európai országok szempontjából igen fontos kérdés a bevándorlás és a kibocsátó országok fejlettségi szintjének összefüggése, ezen belül is az erőforrásoknak a különböző fejlettségi szintű országok közötti áramlása. Általános jelenség, hogy a magasabb nemzeti jövedelemmel rendelkező országok közötti munkaerőcsere többnyire viszonylag jól képzett egyéneket érint. Az is általánosan elfogadott tény, hogy a gazdaság többet nyer a képzett, mint a képzetlen munkaerő beérkezésével. Wadensjö (1999) például bebizonyította, hogy a dán gazdaság a tehetősebb országokból érkező bevándorlók révén magasabb nettó költségvetési bevételre tesz szert, mint a szegényebb országokból érkezők révén.

Az itt következő elemzés összekapcsolja az MRU migrációs adatbázisát és a Világbank nemzeti jövedelmen alapuló ország-csoportosítását. A Világbank alapvető társadalmi-gazdasági fejlettségi mutatói átfogó képet adnak

arról, hogy az egyes országok mennyire gazdagok vagy szegények, és jelen tanulmány átveszi az ott alkalmazott csoportosítást. A Világbank az egy főre eső bruttó nemzeti termék kritériuma alapján csoportosítja a gazdaságokat.

Az országok négy csoportba sorolhatók jövedelmük alapján:

- (1) alacsony jövedelemmel rendelkezők (765 dollár alatt 1995-ben);
- (2) alacsony-közepes jövedelemmel rendelkezők (766 és 3035 dollár között);
- (3) közepes-magas jövedelemmel rendelkezők (3036 és 9385 dollár között);
- (4) magas jövedelemmel rendelkezők (9386 dollár felett) (Világbank, 1996:214-5).

Az alacsony jövedelmű országok nagy része Afrikában van, de ebbe a kategóriába tartozik például India, Pakisztán, Sri Lanka és Albánia (az egyetlen európai ország). Az alacsony-közepes jövedelmű államok csoportjában találjuk az észak-afrikai országokat, Törökországot, a balti államokat, Oroszországot és sok kelet-közép-európai országot, mint amilyen Lengyelország vagy Jugoszlávia. Csehország, Szlovénia, Magyarország és Horvátország a közepes-magas kategóriába tartozik. A magas jövedelmű országcsoport magában foglalja az összes EU- és EFTA-tagot, valamint az Egyesült Államokat és Kanadát (Világbank, 1996: 264-5).

Hogy átlássuk a kibocsátó országok jövedelem szerinti megoszlásának változásait, az EU és az EFTA-tagállamok külföldi lakosságát adó kibocsátó országokat a fenti kategória-rendszerben helyeztük el. A Világbank kategóriái közül a két szélsőséget (az „alacsony” és a „magas” kategóriát) használva a 7. táblázat foglalja össze a helyzetet a külföldi népességállomány és a külföldi bevándorlók, valamint a munkaerő-állomány figyelembevételével. Az adatok megvilágítják a tagállamok és az általuk alkalmazott migrációs intézkedések között mutatkozó eltéréseket. Általában úgy látszik, hogy Luxemburg, Írország, az Egyesült Királyság és Belgium „hozza ki a legtöbbet” külföldi lakosaiból, akik nagyobb valószínűséggel érkeznek magas jövedelmű országból, miközben Németországra, Olaszországra, Franciaországra és Finnországra éppen az ellenkezője igaz. Az alacsony jövedelmű országokból érkezők részarányát illetően a helyzet kevésbé világos, de a legnagyobb számok Olaszországban, Portugáliában és az Egyesült Királyságban figyelhetők meg.

Az egyes országokon belül a migráció három foka között észlelhető aránykülönbségek a letelepült állomány és a beáramlás komplex összefüggéseire utalnak – figyelembe véve a számításoknál, hogy a menedék kérőket ide soroltuk. A dolgok jelenlegi állása szerint Olaszország, Franciaország, Dánia és Svédország jelenlegi bevándorlóinak körülbelül egyötödét alacsony jövedelmű országból kapja, Belgiumba, Görögországba, Spanyolországba, Luxemburgba és Írországba pedig kevesebb, mint egytizedük érkezik innen.

4. A migráció mint üzlet

A nemzetközi migrációt hagyományosan olyan kapcsolatnak foghatjuk fel, mely egyrésztől egy állandó lakhely vagy munkahely reményében elköltöző egyén, vagy háztartás, másrésztől a fogadó országba beengedő és állampolgárságot adó, kapuórhöz hasonlatos kormány között jön létre. A legtöbb elméleti értelmezési keret erre a meghatározásra épül a migrációnak a vonzás és taszítás fogalmaival leírt meghatározó tényezőivel számolva. De nemcsak számos migrációs elméletről bizonyosodik be, hogy csekély prediktív erővel rendelkezik az általa magyarázni kívánt jelenségek lényegi bonyolultsága miatt, hanem ezek nyilvánvalóan képtelenek megbirkózni az új folyamatokat jellemző jelenlegi dinamizmussal.

Ezek a kudarcok számos, a nemzetközi migráció eddigi elméletének átértékelésére és átalakítására irányuló kísérlethez vezettek. Például Massey és mások (1993) mindenre kiterjedő áttekintése felhívta a figyelmet a migrációs áramlatok megindulását magyarázó és azok további alakulásával foglalkozó elméletek szétválasztásának fontosságára. Nemrégiben Skeldon (1997) mutatott rá, hogy a migrációs elméletek általában egyre jobban figyelembe vették fejlődésük során a változó gazdasági, társadalmi és környezeti vonatkozásokat, mivel az új problémák új megközelítéseket és új megoldásokat követeltek. Ő hívta fel a figyelmet a belső és az országok közötti migráció elméleti összekapcsolásának szükségességére is. Ennek egyik oka, hogy számos olyan intézmény jött létre, amely egyszerre több szinten működik, és amely hatékonyan befolyásolja a munkaerő, a javak, a pénz és a szolgáltatások áramlását a modern gazdaságban, mind nemzeti, mind nemzetközi léptékben.

Az elmúlt negyed században egy dolog mindenki számára világossá válhatott, aki e témával foglalkozott: a nemzetközi migráció elkerülhetetlen.

Az államok kezelhetik, de nem ellenőrizhetik azt. Az egyén és az állam ketőse mellett még számtalan intézmény vehet részt ebben a kezelési folyamatban. Ma a nemzetek közötti migrációt önálló nemzetközi üzleti vállalkozásnak is tekinthetjük, amely hatalmas költségvetéssel dolgozik, világszerte állások százezreit teremti meg, és egy sor egyén, ügynökség és intézmény menedzseli, akik közül mindegyiknek érdeke az üzlet egy-egy ágának felfuttatása.

A migrációs üzletet intézményesített hálózatok rendszereként foghatjuk fel, mely szervezetekből, ügynökökből és egyénekből áll, akik közül mindenki valamiféle nyereséget remél e nemzetközi mozgalomból. Más szavakkal: a migráció előmozdításához erős érdekek fűződnek. Még a minisztériumoknak is érdeke a probléma „tupírozása”, mert így növelhetik a költségvetésüket.

Bár a szereplők egy részének azonosítására van lehetőség, csekély ismeretünk van arról, hogy melyiküknek mi a pontos szerepe, és hogy mekkora gazdasági hasznot húznak a migrációból. Sok kutatóval akad még az érintett intézmények jellegzetességeinek és céljainak területén. Meg kell ismernünk szándékaikat és rendeltetésüket, és hogy hogyan működnek, milyen tulajdonos áll mögöttük, hogy mekkorák és mekkora területen tevékenykednek. Ez azt jelenti, hogy az egyszerű „intézményi” megközelítésről tovább kell lépni egy, az üzleti érdekeket figyelembe vevő elemzés felé.

A globális migrációs üzlet nem egységes. Legelőször is megkülönböztethetjük a legitim (törvényes/szabályos) és az illegitim (törvényellenes/szabályellenes) migrációt, amelyek azután további részekre oszthatók, különféle képpen értékelhetők, és különféle piaci szegmenseket jelenthetnek. Ha meg akarjuk érteni, hogy miért van migráció, akkor tanulmányoznunk kell ennek az üzletnek a mozgását ellenőrző és menedzselő intézmények működését. A migrációs üzletbe bele kell érteni az informális szektor és a transznacionális szervezetek működését. Az idő és a hely szükségessége miatt itt most két üzleti lehetőséget kívánok megvizsgálni: a nemzetgazdaságokat és a kormányok szerepét, valamint a rendszertelen migrációt és az embercsempészek és emberkereskedők tevékenységét.

4.1 Kormányok és nemzetgazdaságok

Azoknak a kormányoknak, amelyeknek államai nettó munkaerő-kibocsátók, komoly érdekük fűződik az elvándorlás előmozdításához, mivel a hazaküldött és megtakarított jövedelmek visszaforgatónak gazdaságaikba. Ebben az esetben a munkaerőt egyszerű, kereskedelmi forgalomba hozható árucikknek tekinthetjük. A Világbank és az egyes országok statisztikái alapján becslések készültek az egyének által magántranzakciók során hazajuttatott pénz összegéről (Keely és Tran, 1989.; Russell és Teitelbaum, 1992.). E becsléseket minimumnak kell tekintenünk, hiszen csak a hivatalosan nyilvántartott magántranzakciók képezik kiindulópontjukat. 1991-ben ez az összeg 44,4 milliárd angol fontra rúgott, újabb becslések (Martin, magánközlés) 37,5 milliárd fontnál kevesebbre teszik, ami még mindig sok pénz. Ugyanakkor az összes Egyesült Államok által nyújtott segély 32 milliárd font volt, ami megadja a megfelelő perspektívát. Következésképpen a küldő országok kormányai a hazajuttatott pénzekből származó jövedelmük maximalizálását megcélozva alakították ki politikájukat és eljárásaikat, ami az egyéni elvándorlók távozásra ösztönzését, és a külföldi munkához várhatóan szükséges készségek fejlesztését jelenti. A kínai kormány például erőteljesen ösztönzi a kivándorlást, és olyan tréningeket szervez, amelyeknek kifejezett célja, hogy állampolgáraiból piacépés külföldi munkaerőt csináljon (Gao, 1998.). Máshol a külföldön élő polgárokat segítő infrastruktúrát alakítottak ki. Egyes kibocsátó kormányok, ilyen például a Fülöp-szigeteki, erre a célra külön minisztériumokat vagy más egységeket hoznak létre, saját hivatalnoki karral és költségvetéssel (ami miatt ezeknek anyagi érdekük fűződik a számok növeléséhez). Ez a fajta politika nélkülözi ugyan a szociális vonásokat, ám ez is egy módja a hazajuttatott pénzek maximalizálásának a kormányok közötti eljárások formalizálása révén, a munkaerő- elvándorlás ösztönzésének és egy barátságos kliens (küldő ország) – felhasználó (befogadó ország) viszony által a jobb üzleti környezet kialakításának.

Más esetben a kormányok az erős emigrációs nyomás ellenőrzésének megtagadásával fenyegetőznek, ami marketingfogásként jól beválhat. 1991-ben a volt Szovjetunió megbízott miniszterelnöke utalt arra, hogy ha megszüntetik a kiáramlás szabályozását, akár 20 millió orosz is eláraszthatja Európa többi részét – hacsak nem érkezik megfelelő segítség, ami otthon tartja őket!

A célországok kormányainak és állami szerveinek szintén érdeke a bevándorlás ösztönzése, ha úgy tűnik, hogy ez jót tenne a gazdasági növekedésnek. Intézményes apparátust hoztak létre, hogy a leggazdaságosabban felhasználható csoportok bevándorlásából származó nyereséget maximalizálják. Bevándorlási piac alakult ki, ahol az államok a jó minőségű humán-erőforrásért versenyeznek.

Ausztrália és Kanada bevándorlási programja évtizedek óta figyelembe veszi a képzettséget, az utóbbi időben pedig még nagyobb hangsúlyt fektetnek erre. 1990 óta az Egyesült Államok is jobban odafigyel a befogadott állomány minőségére. Az 1990-es Bevándorlási Törvényben meredeken megugrott a legmagasabban képzettek kvótája, és ez a vállalati kiküldetésben lévőkre is érvényes lett. A Bevándorlási Reformbizottság első kongresszusi beszámolóján 1995-ben hangsúlyozták a képzettségen alapuló bevándorlás fontosságát, mivel ez növeli az Egyesült Államok vállalkozásainak versenyképességét a világgazdaságban. Ebben az évben az Egyesült Államok a H1-B vízumok számát 115 ezerről 195 ezerre növelte, azzal a céllal, hogy több informatikai képzettségű bevándorlót vonzzon magához.

Az európai kormányok megkésve váltak aktív szereplőkké a világ migrációs piacán. Németország 20 ezer informatikusi képzettségű bevándorló számára kínált helyet, és a jelöltek kiválasztásában, szűrésében és orvosi vizsgálatában igénybe vette a Nemzetközi Migrációs Hivatal segítségét. Az Egyesült Királyság minisztereinek legutóbbi időkben tartott beszédei a bevándorlási politika liberalizációját hirdették meg, különös hangsúlyt fektetve képzett munkaerő odavonzására: 1999-ben körülbelül 83 ezer munkaengedély-kérelem érkezett; 2001-re mintegy 140 ezret várnak, aminek többsége elfogadásra is kerül.

4.2 A migráció mint törvényellenes üzlet: emberkereskedelem és embercsempészet

A migrációs üzlet sötét oldala az embercsempészet és emberkereskedelem, egy olyan folyamat, amely egyre nagyobb méretű nemzetközi mozgalmá válni kezd. Mindamellett be kell látni, hogy bizonyos menekülők számára az embercsempészek jelentik a menekülés egyetlen reményét. Az ő helyzetükben a csempészek „hős megmentőkként” tűnnek fel. Az embercsempészek nagyban meghatározzák az elvándorlók célország-választá-

sát és az oda vezető utat. Abban, ahogy az elvándorlókat továbbítják, megjelenik az egyes kulcshelyszínek lokális ismerete éppúgy, mint szélesebb tájékozottságuk a bevándorlást ellenőrző rendszerek gyenge pontjait illetően. Az embercsempészeti vállalkozásokról jelenleg csak szörványos ismereteink vannak, ezek is elbeszéléseken alapulnak és gyakran bizalmasak (Salt és Hogarth, 2000.)

A gazdasági megközelítés az embercsempészetet az üzleti vállalkozásként értelmezett migráció általánosabb keretei közé helyezi, amelytől az egyes intézmények (ide tartozhat az összes csempészszervezet vagy csak egy részük) hasznot várnak. Salt és Stein (1997) hipotetikus modellt állított fel az üzleti vállalkozásként jelentkező embercsempészetről, azért hogy értetőbb legyen, hogyan veszi át egyre jobban a nemzetközi népességmozgás felett az irányítást és az ellenőrzést egy sor, főleg nyereség által motivált szervezet. Ez a csempészetet a világméretű migrációs üzleti vállalkozás közvetítő rendszereként mutatja be, amely megkönnyíti a kibocsátó- és a célország közötti mozgást, a csempészhálózatokat pedig üzleti szervezetekként ábrázolja. Kyle és Liang (1998) az üzleti megközelítés kiterjesztését javasolják: a csempészet annak következménye, hogy az elvándorlási lehetőség árucikkhez vált hasonlatossá, ami által az emberek mozgásából ezek a szervezetek hasznot tudnak húzni. Állításuk szerint ez az árucikké válás – amelyről nincsenek sem elméleti, sem empirikus kutatások – a világméretű, nemzetek közötti migráció eredménye, amely szereplőinek egy csoportját a csempészek képezik. Különböző példákat hoznak fel Equadortól Kínáig, melyek alapján arra következtetnek, hogy az illegális migráció „belterjes árucikké vált”, amelyben az emberkereskedők központi szerepet játszanak. A belterjesség főleg azoknál a csoportoknál jelentkezik, ahol faji, vagy etnikai rétegződés és helyi hatalmi struktúra létezik, ugyanis – szemben a személytelen piaccal – a csempészeti szolgáltatás csak azok számára hozzáférhető, akik megfelelő kapcsolatokat tartanak fenn a csempészekkel.

Számos jel mutat arra, hogy a rendszertelen migráció jelentős része mögött az embercsempészek állnak, de hogy pontosan mekkora ez a rész, azt csak találgathatjuk. Ahol becslések történtek az embercsempészek közreműködésével végbement határátlépések számáról, ott is valószínű, hogy alulbecsülték a problémát, mert a határmenti letartóztatások statisztikájából indultak ki. Widgren (1994) kísérlete egyike azon keveseknek, amelyek megpróbálták felmérni az európai embercsempészet valós mértékét. Ő azt

állítja, hogy 1993-ban a nyugat-európai országokba sikeresen megérkezők közül 15-30% vette igénybe útja során valahol az embercsempészek szolgáltatásait. Ez az arány kicsit magasabb (20-40%), ha csak a menedékkérőket vesszük figyelembe. Ez összesen mintegy 100-220 ezer főt jelent, akiket embercsempészek segítettek (ld. ugyanott). Kelet- és Közép-Európában egy, a csempészetéről szóló felmérésben szereplő válaszok alapján (Expert Group of the Budapest Group – a Budapest Csoport Szakértői Csoportja –, 1995) hasonló arányokra következtethetünk.

Hasonló módszerekkel becstülték meg újabban a Nyugat-Európa és a Közép- és Kelet-Európa közötti csempészés mértékét (IOM/ICMPD 1999, 42). A határ menti letartóztatások alapján és abból a feltételezésből kiindulva, hogy legfeljebb minden harmadik Kelet- és Közép-Európából érkező illegális határátlépőt fogják el, körülbelül 100-300 ezerre becstülték az innen illegálisan Nyugat-Európába érkezők számát; ezek közül nagyjából 25-75 ezer fő jöhetett csempészek közreműködésével.

5. A politika és a stratégiai menedzsment szükségessége

Az elmúlt években Európában újra kérdésessé vált a bevándorlási politika iránya. Az elégedetlenség egyre nőtt a meglévő, ellenőrzésen alapuló rendszerrel szemben, amely gyakran túlságosan egyedien kezelte az egyes bevándorlókat, aminek azután (legalábbis a politikacsinálók számára) váratlan mellékhatásai lettek. Az elégedetlenséget az a felismerés követte, hogy egy általános megközelítés sokkal nagyobb valószínűséggel hozna eredményt, és hogy a kormányoknak a migrációs áramlást inkább az árral úszva, mint azzal szemben kellene kezelniük.

Az Európa Tanács Munkacsoportja egész Európában érvényesülő migráció-kezelési stratégia kidolgozását javasolta. A csoport érvei szerint egy olyan világban, amelyet egyre inkább a javak, a szolgáltatások és az információk megtermelésére és cseréjére alakult globális hálózatok urálnak, és ahol az államok nagyrészt elveszítették a tőkeáramlás és a termelés-szervezés feletti ellenőrzésüket, ott nem valószínű, hogy eredményes vállalkozás lenne a munkaerő-áramlás ellenőrzését a politikára bízni. Az is világos, hogy mindegyik teremthetnek új, képzettséget nem igénylő munkahelyek, sok közülük a fekete gazdaságban, amelyeket azok a bevándorlók töltenek be, akik a helyek számára elfogadhatatlanul alacsony bérért is hajlandók dolgozni. Mi-

vel ilyen munkahelyek léteznek, a munkáltatókat pedig nem büntetik, és mivel a bevándorlók készek a munkát elvállalni, a kormányok bajosan tudják a beáramlásukat ellenőrizni. Másrésztől a rugalmasság és a munkaerőpiac deregulációjának gazdaságban uralkodó ideológiájával szemben – ami mellesleg a bérszínvonal és a munkafeltételek romlását eredményezi – a bevándorlás szigorú ellenőrzése ellentmondásos stratégiának tűnik.

A migrációs politikát még mindig reaktivitás jellemzi proaktivitás helyett, és inkább tűzoltáshoz hasonlít, sem mint következetes politikához. Az 1990-es években a körülmények alakulása egy sor migrációval összefüggő, egymás mellett párhuzamosan folytatott politikához vezetett, ahelyett, hogy ezeket összehangolták volna. Emiatt van, hogy a munkaügyi és a családegyesítési politika a legtöbb helyen nincs összhangban egymással, és a menedékjogi ügyeket is ezektől elválasztva kezelik. A jelenlegi helyzetben egy, a csempészetet is figyelembe vevő új szálát kellene beilleszteni a politikai gondolkodásba. Az európai migrációs politika jelenleg külön kezel egy sor kérdést: munkaerő, családalapítás és -egyesítés, menedékjog, csempészés és illegális beáramlás, beilleszkedés. Meg kell említeni még a törvényesítés, a hazatérés és a megelőzés kérdéseit is: ezeket is csak egy általános stratégiai megközelítés segítségével lehet kezelni.

Fordította: Füzesi Piroska

IRODALOM

- A Budapest Csoport Szakértői Csoportja, 1995. Report of the Expert Group on the Five Themes Selected for Examination by the Budapest Group. Third Meeting by the Budapest Group, Zurich, 14-15 1995. szeptember.
- T. Frejka (szerk.) 1996. International Migration in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States, Genf és New York. ENSZ.
- G. Gao 1998. People's Republic of China: Country Report. Meeting on International Migration and Labour Markets in Asia, Tokió. a Japán kormány, OECD, ILO.
- J-P. Garson, D. Redor., és G. Lemaitre 1997. 'Regional Integration and the Outlook for Temporary and Permanent Migration in Central and Eastern Europe' in G. Biffl (szerk.), Migration Free Trade and Regional Integration in Central and Eastern Europe, Bécs: Verlag Österreich.
- International Organisation for Migration (IOM)/International Centre for Migration Policy and Development (ICMPD). 1999. Migration in Central and Eastern Europe: 1999 Review. Genf: IOM.
- C. Keely és B.G. Tran 1989. Remittances from labor migration: evaluations, performance and implications. *International Migration Review*, 23 (3).
- D.J. Kyle és Z. Liang 1998. The Development and Organisation of Trans-national Migrant Trafficking from China and Ecuador. A „Managing Migration in the 21st Century” címmel rendezett konferencián került előadásra, Hamburg, 1998. június 21-23.
- D. S. Massey és mások 1998. *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- M. Okolski 1998. „Regional Dimension of International Migration in Central and Eastern Europe”, *GENUS* 54:1-26. o.
- S.S. Russell és M. Teitelbaum 1992. *International Migration and International Trade*. Világbanki vitaanyagok 160. Washington: Világbank.
- J. Salt, J. Clarke és S. Schmid 2000. *Patterns and Trends in International Migration in Western Europe*, Luxemburg: Eurostat.
- J. Salt és J. Hogarth 2000. *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe: A Review of the Evidence*, in IOM, *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe: A Review of the Evidence with Case Studies from Hungary, Poland and the Ukraine*, Genf: IOM. 11-163.
- J. Salt és A. Singleton 1995. *International Migration: Data Availability*, in *Causes of International Migration*, Proceedings of a workshop, Luxembourg, 1994 December 14-16., Luxemburg: Eurostat.
- J. Salt, A. Singleton és J. Hogarth 1994. *Europe's international migrants: data sources, patterns and trends*. London: HMSO.
- J. Salt és J. Stein 1997. *Migration as a business: the case of trafficking*, *International Migration*, 35(4), 467-94.

- R. Skeldon 1997. *Migration and Development. A Global Perspective*, Harlow: Longman.
- Világbank. 1996. *World Development Report*. 1997. New York: Világbank.
- E. Wadensjö 1999. *Economic Effects of Immigration*. In: D. Coleman és E. Wadensjö *Immigration to Denmark. International and National Perspectives*, 7. fejezet. Aarhus, Aarhus University Press/The Rockwool Foundation Research Unit.
- J. Widgren 1994, *Multilateral co-operation to combat trafficking in migrants and the role of international organisations*. 11th IOM Seminar on Migration, Genf, 1994. október: IOM.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány előadás-változata elhangzott a Bingenben (Németország) 2000. november 10-11-én *Workshop on Demographic and Cultural Specificity and Integration of Migrants* c. konferencián. Köszönöm James Clarke-nek e tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét.
- ² Az Európa (vagy bármely más kontinens) migrációs adatainak bármiféle elemzése statisztikai figyelemzetéssel kell kezdődnie. A statisztikák természetéről és csapdájáról lásd. például: Salt, Singleton és Hogarth (1994), Salt és Singleton (1995), Salt és mások (2000).

1. táblázat – Külföldi népesség az EU és az EFTA országaiban 1998 (96)

Abszolút számok (1)

Év	B	DK	D	EL	E	F	IRL	I	L
	1998	1998	1998	1997	1998	1990	1998	1997	1998
Európa	663315	153207	6004693	97432	289277	1661486	–	345140	–
EU 15 & EFTA	565488	70196	1896258	46789	271467	1345778	–	146006	–
EU 15	562046	51224	1850032	45020	260599	1321529	85300	133512	131410
EFTA	3442	18972	46226	1769	10868	24249	–	12494	–
Közép-Európa	14945	45444	1999408	47264	16700	63039	–	191356	–
OtherEurope(4)	82882	37567	2109027	3379	1110	252669	–	7778	–
Afrika	171124	22087	305595	13237	142816	1633142	–	296344	–
Amerika	22035	9572	194371	19996	126959	72758	–	88439	–
Ázsia	25677	53754	781034	27884	49328	226956	–	151324	–
Oceánia	690	1051	9624	1242	888	2260	–	2941	–
Maradék(5)	19697	–	–	–	–	0	15800	–	–
Összes	903120	249573	7365833	161148	609813	3596602	111100	884555	147700

Az összes külföldi népesség %-ban

Év	B	DK	D	EL	E	F	IRL	I	L
	1998	1998	1998	1997	1998	1990	1998	1997	1998
Európa	73,4	61,4	81,5	60,5	47,4	46,2	–	39,0	–
EU 15 & EFTA	62,6	28,1	25,7	29,0	44,5	37,4	–	16,5	–
EU 15	62,2	20,5	25,1	27,9	42,7	36,7	76,8	15,1	89,0
EFTA	0,4	7,6	0,6	1,1	1,8	0,7	–	1,4	–
Közép-Európa	1,7	18,2	27,1	29,3	2,7	1,8	–	21,6	–
OtherEurope(4)	9,2	15,1	28,6	2,1	0,2	7,0	–	0,9	–
Afrika	18,9	8,8	4,1	8,2	23,4	45,4	–	33,5	–
Amerika	2,4	3,8	2,6	12,4	20,8	2,0	–	10,0	–
Ázsia	2,8	21,5	10,6	17,3	8,1	6,3	–	17,1	–
Oceánia	0,1	0,4	0,1	0,8	0,1	0,1	–	0,3	–
Maradék(5)	2,2	–	–	–	–	0,0	14,2	–	–
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az összes külföldi állampolgár %-ban

Év	B	DK	D	EL	E	F	IRL	I	L
	1998	1998	1998	1997	1998	1990	1998	1997	1998
Európa	5,2	1,2	46,7	0,8	2,3	12,9	–	2,7	–
EU 15 & EFTA	8,2	1,0	27,5	0,7	3,9	19,5	–	2,1	–
EU 15	8,4	0,8	27,6	0,7	3,9	19,7	1,3	2,0	2,0
EFTA	1,7	9,5	23,2	0,9	5,5	12,2	–	6,3	–
Közép-Európa	0,5	1,5	64,1	1,5	0,5	2,0	–	6,1	–
OtherEurope(4)	2,7	1,2	69,0	0,1	0,0	8,3	–	0,3	–
Afrika	5,4	0,7	9,7	0,4	4,5	52,0	–	9,4	–
Amerika	2,3	1,0	20,2	2,1	13,2	7,6	–	9,2	–
Ázsia	1,2	2,5	36,1	1,3	2,3	10,5	–	7,0	–
Oceánia	0,6	0,9	8,3	1,1	0,8	2,0	–	2,5	–
Maradék(5)	14,2	–	–	–	–	0,0	11,4	–	–
Összes	4,6	1,3	37,3	0,8	3,1	18,2	0,6	4,5	0,7

Forrás: Eurostat

Megjegyzések: 1. „–” adathiány.

2. Az Egyesült Királyság esetében Közép-Ketet Európa csak a volt Szovjetuniót tartalmazza

3. Ezek a részösszegek az előző oszlopok rendelkezésre álló adatainak összegzésével keletkeztek
Így, mivel egyes évekből nincsenek adatok, e számok némelyike (alul)becslés.

január 1-én (illetve a legutolsó adatolt évben)

NL	A	P	FIN	S	UK (2)	IS	LI	N	CH	EU 15
1998	1991	1998	1998	1998	1998	1998	1997	1997	1998	(3)
352390	467013	49740	53665	361734	1000797	3936	11414	95530	1240744	11499889
194170	85123	47668	15862	214573	875708	2713	9629	68171	820454	5991796
190195	79437	46049	14927	176815	856687	2397	5012	64114	817383	5804782
3975	5686	1619	935	37758	19021	316	4617	4057	3071	187014
43525	64425	1985	36106	128570	100441	1217	985	23385	339716	2753208
114695	317465	87	1697	18591	24648	6	800	3974	80574	2971595
175450	8515	81717	8547	27873	213837	133	18	9989	31345	3100284
37125	9516	35841	3335	32990	248874	772	178	15168	42285	901811
70045	25677	7205	12463	84734	552344	737	99	34869	58366	2068425
2535	738	487	414	1989	87959	55	5	750	2096	112818
–	0	–	–	–	102730	–	34	–	–	138227
678155	517690	175263	79942	522049	2206541	5635	11714	157095	1375158	18209084

NL	A	P	FIN	S	UK	IS	LI	N	CH	EU 15
1998	1991	1998	1998	1998	1998	1998	1997	1997	1998	(3)
52,0	90,2	28,4	67,1	69,3	45,4	69,8	97,4	60,8	90,2	63,2
28,6	16,4	27,2	19,8	41,1	39,7	48,1	82,2	43,4	59,7	32,9
28,0	15,3	26,3	18,7	33,9	38,8	42,5	42,8	40,8	59,4	31,9
0,6	1,1	0,9	1,2	7,2	0,9	5,6	39,4	2,6	0,2	1,0
6,4	12,4	1,1	45,2	24,6	4,6	21,6	8,4	14,9	24,7	15,1
16,9	61,3	0,0	2,1	3,6	1,1	0,1	6,8	2,5	5,9	16,3
25,9	1,6	46,6	10,7	5,3	9,7	2,4	0,2	6,4	2,3	17,0
5,5	1,8	20,4	4,2	6,3	11,3	13,7	1,5	9,7	3,1	5,0
10,3	5,0	4,1	15,6	16,2	25,0	13,1	0,8	22,2	4,2	11,4
0,4	0,1	0,3	0,5	0,4	4,0	1,0	0,0	0,5	0,2	0,6
–	0,0	–	–	–	4,7	–	0,3	–	–	0,8
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

NL	A	P	FIN	S	UK	IS	LI	N	CH	EU 15
1998	1991	1998	1998	1998	1998	1998	1997	1997	1998	(3)
2,7	3,6	0,4	0,4	2,8	7,8	0,0	0,1	0,7	9,7	89,5
2,8	1,2	0,7	0,2	3,1	12,7	0,0	0,1	1,0	11,9	86,9
2,8	1,2	0,7	0,2	2,6	12,8	0,0	0,1	1,0	12,2	86,7
2,0	2,9	0,8	0,5	19,0	9,6	0,2	2,3	2,0	1,5	93,9
1,4	2,1	0,1	1,2	4,1	3,2	0,0	0,0	0,7	10,9	88,3
3,8	10,4	0,0	0,1	0,6	0,8	0,0	0,0	0,1	2,6	97,2
5,6	0,3	2,6	0,3	0,9	6,8	0,0	0,0	0,3	1,0	98,7
3,9	1,0	3,7	0,3	3,4	25,9	0,1	0,0	1,6	4,4	93,9
3,2	1,2	0,3	0,6	3,9	25,5	0,0	0,0	1,6	2,7	95,6
2,2	0,6	0,4	0,4	1,7	76,0	0,0	0,0	0,6	1,8	97,5
–	0,0	–	–	–	74,3	–	0,0	–	–	100,0
3,4	2,6	0,9	0,4	2,6	11,2	0,0	0,1	0,8	7,0	92,2

4. A volt Szovjetunióval és a volt Jugoszláviával együtt.

5. A más kategóriákban fel nem soroltakkal, hontalanokkal és ismeretlen eredetűekkel együtt.

2. táblázat – Néhány külföldi állampolgárságú népességállomány az EU és az EFTA-országokban (1998-ban illetve a legutolsó adatolt évben)

	Teljes lélekszám										
	Jugoszlávia	Török-ország	Algéria	Marokkó	Tunézia	Kína	Fülöp-szigetek	India	Pakisztán	Irak	Irán
Ausztria	335090	138860	135	238	839	—	2883	3043	912	—	5687
Belgium	1309	73818	8878	132831	4655	3891	2876	3059	1864	—	—
Dánia	46690	37519	438	3557	500	2074	2096	1115	6934	9419	6844
Egyesült Királyság	17200	59000	4700	7600	100	22700	13200	120900	70100	17700	22200
Finnország	7057	1668	230	592	154	1623	487	528	221	2435	1681
Franciaország	52453	197712	614207	572652	206336	14051	1928	4579	9796	—	—
Görögország	11652	3193	197	428	333	566	6423	1453	1715	—	—
Hollandia	39930	114695	1070	135725	1535	7260	2430	2805	3200	—	—
Írország	0	100	0	0	—	—	—	—	—	—	—
Izland	342	5	10	30	3	73	211	19	4	—	—
Liechtenstein	1315	796	3	3	1	—	19	1	—	—	—
Luxemburg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Németország	1990635	2107426	17499	83904	25394	36723	25273	35609	38527	—	—
Norvégia	23859	3932	237	1358	185	1596	1792	2407	8611	2764	3805
Olaszország	134436	4206	6285	117487	44176	26298	41749	14166	7061	—	—
Portugália	600	80	75	289	28	2414	210	1081	891	—	—
Spanyolország	3966	370	5801	111100	469	16273	11357	6790	3354	—	—
Svájc	511063	80333	2897	4711	3574	4897	4751	5000	1645	—	—
Svédország	129507	18404	441	1353	926	3621	1887	1455	840	840	26238
Összesen	3307104	2842117	663103	1173858	289208	144060	119572	204010	155675	33158	66455

Százalékos arány

	Százalékos arány										
	Jugoszlávia	Török-ország	Algéria	Marokkó	Tunézia	Kína	Fülöp-szigetek	India	Pakisztán	Irak	Irán
Ausztria	10,1	4,9	0,0	0,0	0,3	—	2,4	1,5	0,6	—	8,6
Belgium	0,0	2,6	1,3	11,3	1,6	2,7	2,4	1,5	1,2	—	—
Dánia	1,4	1,3	0,1	0,3	0,2	1,4	1,8	0,5	4,5	28,4	10,3
Egyesült Királyság	0,5	2,1	0,7	0,6	0,0	15,8	11,0	59,3	45,0	53,4	33,4
Finnország	0,2	0,1	0,0	0,1	0,1	1,1	0,4	0,3	0,1	7,3	2,5
Franciaország	1,6	7,0	92,6	48,8	71,3	9,8	1,6	2,2	6,3	—	—
Görögország	0,4	0,1	0,0	0,0	0,1	0,4	5,4	0,7	1,1	—	—
Hollandia	1,2	4,0	0,2	11,6	0,5	5,0	2,0	1,4	2,1	—	—
Írország	0,0	0,0	0,0	0,0	—	—	—	—	—	—	—
Izland	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	—	—
Liechtenstein	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	—	0,0	0,0	—	—	—
Luxemburg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Németország	60,2	74,1	2,6	7,1	8,8	25,5	21,1	17,5	24,7	—	—
Norvégia	0,7	0,1	0,0	0,1	0,1	1,1	1,5	1,2	5,5	8,3	5,7
Olaszország	4,1	0,1	0,9	10,0	15,3	18,3	34,9	6,9	4,5	—	—
Portugália	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,2	0,5	0,6	—	—
Spanyolország	0,1	0,0	0,9	9,5	0,2	11,3	9,5	3,3	2,2	—	—
Svájc	15,5	2,8	0,4	0,4	1,2	3,4	4,0	2,5	1,1	—	—
Svédország	3,9	0,6	0,1	0,1	0,3	2,5	1,6	0,7	0,5	2,5	39,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1000	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Eurostat, Európa Tanács, OECD

3. táblázat – Néhány kiválasztott idegen ország állampolgárainak beáramlása az EU- és az EFTA-országokba (1997-ben illetve a legutolsó adatolt évben)

Tejles lélekszám	Volt Jugoszlávia	Török- ország	Algéria	Marokkó	Tunézia	Kína	Fülöp- szigetek	India	Pakisztán	Irak	Irán
Ausztria	15059	6236	136	111	164	473	405	494	211	524	633
Belgium	104	1436	320	3880	230	652	537	435	185	—	81
Dánia	2043	1063	26	222	31	432	241	278	375	1350	406
Egyesült Királyság	0	2000	0	0	0	1000	1000	10000	5000	0	1000
Finnország	135	187	32	47	20	146	59	57	30	530	323
Franciaország	1219	4744	9717	8811	3281	2566	333	504	282	155	248
Görögország	1333	210	35	32	30	162	191	91	79	52	53
Hollandia	1005	6095	125	4750	200	1375	595	695	375	1685	505
Írország	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Izland	54	0	4	8	2	28	54	13	3	0	2
Liechtenstein	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Luxemburg	382	29	12	36	7	119	27	23	4	26	19
Németország	54855	56992	2898	4132	1924	7785	4372	5278	3812	15082	6411
Norvégia	866	350	49	172	30	313	325	174	540	749	620
Olaszország	9863	398	2742	22289	5757	4500	6110	2756	1409	26	254
Portugália	26	1	1	11	1	46	6	9	2	4	3
Spanyolország	223	19	345	6898	33	766	320	211	166	41	80
Svájc	10920	2401	246	649	312	1423	662	816	238	274	235
Svédország	5787	842	62	151	91	624	271	226	92	3748	1690
Összesen	103874	83003	16750	52199	12113	22410	15508	22060	12803	24246	12563

Százalékos arány

	Volt Jugoszlávia	Török- ország	Algéria	Marokkó	Tunézia	Kína	Fülöp- szigetek	India	Pakisztán	Irak	Irán
Ausztria	14,5	7,5	0,8	0,2	1,4	2,1	2,6	2,2	1,6	2,2	5,0
Belgium	0,1	1,7	1,9	7,4	1,9	2,9	3,5	2,0	1,4	—0,6	
Dánia	2,0	1,3	0,2	0,4	0,3	1,9	1,6	1,3	2,9	5,6	3,2
Egyesült Királyság	0,0	2,4	0,0	0,0	0,0	4,5	6,4	45,3	39,1	0,0	8,0
Finnország	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,7	0,4	0,3	0,2	2,2	2,6
Franciaország	1,2	5,7	58,0	16,9	27,1	11,5	2,1	2,3	2,2	0,6	2,0
Görögország	1,3	0,3	0,2	0,1	0,2	0,7	1,2	0,4	0,6	0,2	0,4
Hollandia	1,0	7,3	0,7	9,1	1,7	6,1	3,8	3,2	2,9	6,9	4,0
Írország	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Izland	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0
Liechtenstein	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Luxemburg	0,4	0,0	0,1	0,1	0,1	0,5	0,2	0,1	0,0	0,1	0,2
Németország	52,8	68,7	17,3	7,9	15,9	34,7	28,2	23,9	29,8	62,2	51,0
Norvégia	0,8	0,4	0,3	0,3	0,2	1,4	2,1	0,8	4,2	3,1	4,9
Olaszország	9,5	0,5	16,4	42,7	47,5	20,1	39,4	12,5	11,0	0,12,0	
Portugália	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Spanyolország	0,2	0,0	2,1	13,2	0,3	3,4	2,1	1,0	1,3	0,2	0,6
Svájc	10,5	2,9	1,5	1,2	2,6	6,3	4,3	3,7	1,9	1,1	1,9
Svédország	5,6	1,0	0,4	0,3	0,8	2,8	1,7	1,0	0,7	15,5	13,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Eurostat, Európa Tanács, OECD

4. táblázat – Menedékjog kérők beáramlása az EU- és az EFTA-országokba
1985 és 1999 között

	1985			1992			1999		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
EU 15	159180	93,8	4,44	672380	96,7	18,32	352380	83,5	9,39
Ausztria	6724	4,0	8,88	16238	2,3	20,64	20137	4,8	24,91
Belgium	5387	3,2	5,46	17675	2,5	17,64	35778	8,5	35,03
Dánia	8698	5,1	17,02	13884	2,0	26,90	6476	1,5	12,19
Egyesült Királyság	6200	3,7	1,10	32300	4,6	5,58	70410	16,7	11,88
Finnország	18	0,0	0,04	3634	0,5	7,23	3106	0,7	6,02
Franciaország	28925	17,0	5,24	28872	4,2	5,05	30830	7,3	5,23
Görögország	1400	0,8	1,41	2108	0,3	2,05	1528	0,4	1,45
Hollandia	5644	3,3	3,90	20346	2,9	13,45	39286	9,3	24,93
Írország	—	—	—	40	0,0	0,11	7850	1,9	21,02
Luxemburg	78	0,0	2,13	120	0,0	3,08	2930	0,7	68,27
Németország	73832	43,5	9,50	438191	63,0	54,59	95113	22,5	11,59
Olaszország	5400	3,2	0,95	2590	0,4	0,46	18450	4,4	3,20
Portugália	70	0,0	0,07	655	0,1	0,66	310	0,1	0,31
Spanyolország	2300	1,4	0,60	11712	1,7	3,01	8410	2,0	2,13
Svédország	14500	8,5	17,38	84018	12,1	97,20	11771	2,8	13,29
EFTA 4	10530	6,2	9,69	23210	3,3	20,35	69800	16,5	58,77
Izland	—	—	—	15	0,0	0,58	—	—	—
Liechtenstein	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Norvégia	829	0,5	2,00	5238	0,8	12,26	9100	2,2	20,47
Svájc	9703	5,7	15,03	17960	2,6	26,25	60700	14,4	85,21
EEA (EU + (EFTA-Svájc))	160010	94,3	4,41	677640	97,4	18,23	361480	85,6	9,51
EU 15 + EFTA 4	169710	100,0	4,59	695590	100,0	18,38	422180	100,0	10,90

(1): teljes lélekszám

(2): Az EU és EFTA teljes százalékának megoszlása

(3): 10 000 főre esően

Forrás: Eurostat, IGC, UNHCR

5. táblázat – Menedékjogi kérelmek egyes EU és EFTA-országokban, az első tíz kibocsátó ország szerint, 1988. és 1997.

Teljes lélekszám											
1988	Lengyel- ország	Török- ország	Volt Jugoszlávia	Irán	Sri Lanka	Románia	Libanon	Magyar- ország	Zair	Ghána	Összes
Ausztria	6670	644	477	613	1	2134	141	2610	5	12	15790
Belgium	171	346	321	206	36	69	60	46	461	1145	4510
Dánia	594	87	13	827	605	267	228	34	3	23	4668
Egyesült Királyság	70	335	10	395	400	10	150	20	155	170	5740
Franciaország	1040	6735	267	324	1498	658	40	58	4255	1240	34352
Hollandia	461	381	121	641	404	155	239	165	448	920	7486
Németország	29023	14873	20812	7867	3383	2634	4233	1996	0	1304	103076
Portugália	7	0	3	10	0	1	0	2	2	2	252
Spanyolország	2086	0	0	819	0	121	0	100	0	95	4516
Svájc	293	9673	818	291	1516	161	529	0	136	113	16726
Svédország	609	869	609	5022	42	862	760	831	0	0	19595
Összesen	41024	33943	23451	17015	7885	7072	6380	5862	5465	5024	216711
1997	Volt Jugoszlávia	Irak	Török- ország	Volt Szovjetunió	Afga- nisztán	Sri- Lanka	Románia	Szomália	Irán	Kongó	Összes
Ausztria	1025	1585	477	104	766	49	50	72	656	0	6991
Belgium	1736	232	444	1481	116	143	601	122	95	1244	11788
Dánia	711	831	87	334	264	150	35	1164	158	11	5100
Egyesült Királyság	2230	1075	1445	1995	1085	1830	605	2730	585	690	32500
Franciaország	1021	213	1367	833	120	1582	5140	0	0	1187	21416
Hollandia	3788	9641	1135	1957	5920	1497	75	1280	1253	592	34443
Németország	17471	14088	16840	10793	4735	3989	794	898	3838	1920	104353
Portugália	0	0	1	31	1	0	42	1	11	0	269
Spanyolország	83	44	5	474	35	10	1515	55	168	114	4975
Svájc	9056	522	1395	1106	215	2137	114	884	129	605	23982
Svédország	3088	3057	208	612	176	34	37	364	356	36	9678
Összesen	40209	31288	23404	19720	13433	11421	9008	7570	7249	6399	255495

(folyt. a köv. oldalon)

5. táblázat – (folytatás) Menedékjogi kérelmek egyes EU és EFTA-országokban, az első tíz kibocsátó ország szerint, 1988. és 1997.

A menedékjogkérelmek megoszlása (%-ban)

1988	Lengyel- ország	Török- ország	Volt Jugoszlávia	Irán	Sri Lanka	Románia	Libanon	Magyar- ország	Zair	Ghána	Összes
Ausztria	42,2	4,1	3,0	3,9	0,0	13,5	0,9	16,5	0,0	0,1	100,0
Belgium	3,8	7,7	7,1	4,6	0,8	1,5	1,3	1,0	10,2	25,4	100,0
Dánia	12,7	1,9	0,3	17,7	13,0	5,7	4,9	0,7	0,1	0,5	100,0
Egyesült Királyság	1,2	5,8	0,2	6,9	7,0	0,2	2,6	0,3	2,7	3,0	100,0
Franciaország	3,0	19,6	0,8	0,9	4,4	1,9	0,1	0,2	12,4	3,6	100,0
Hollandia	6,2	5,1	1,6	8,6	5,4	2,1	3,2	2,2	6,0	12,3	100,0
Németország	28,2	14,4	20,2	7,6	3,3	2,6	4,1	1,9	0,0	1,3	100,0
Portugália	2,8	0,0	1,2	4,0	0,0	0,4	0,0	0,8	0,8	0,8	100,0
Spanyolország	46,2	0,0	0,0	18,1	0,0	2,7	0,0	2,2	0,0	2,1	100,0
Svájc	1,8	57,8	4,9	1,7	9,1	1,0	3,2	0,0	0,8	0,7	100,0
Svédország	3,1	4,4	3,1	25,6	0,2	4,4	3,9	4,2	0,0	0,0	100,0
Összesen	18,9	15,7	10,8	7,9	3,6	3,3	2,9	2,7	2,5	2,3	100,0

1997	Volt Jugoszlávia	Irak	Török- ország	Volt Szovjetunió	Afga- nisztán	Sri Lanka	Románia	Szomália	Irán	Kongó	Összes
Ausztria	14,7	22,7	6,8	1,5	11,0	0,7	0,7	1,0	9,4	0,0	100,0
Belgium	14,7	2,0	3,8	12,6	1,0	1,2	5,1	1,0	0,8	10,6	100,0
Dánia	13,9	16,3	1,7	6,5	5,2	2,9	0,7	22,8	3,1	0,2	100,0
Egyesült Királyság	6,9	3,3	4,4	6,1	3,3	5,6	1,9	8,4	1,8	2,1	100,0
Franciaország	4,8	1,0	6,4	3,9	0,6	7,4	24,0	0,0	0,0	5,5	100,0
Hollandia	11,0	28,0	3,3	5,7	17,2	4,3	0,2	3,7	3,6	1,7	100,0
Németország	16,7	13,5	16,1	10,3	4,5	3,8	0,8	0,9	3,7	1,8	100,0
Portugália	0,0	0,0	0,4	11,5	0,4	0,0	15,6	0,4	4,1	0,0	100,0
Spanyolország	1,7	0,9	0,1	9,5	0,7	0,2	30,5	1,1	3,4	2,3	100,0
Svájc	37,8	2,2	5,8	4,6	0,9	8,9	0,5	3,7	0,5	2,5	100,0
Svédország	31,9	31,6	2,1	6,3	1,8	0,4	0,4	3,8	3,7	0,4	100,0
Összesen	15,7	12,2	9,2	7,7	5,3	4,5	3,5	3,0	2,8	2,5	100,0

Forrás: Eurostat, IGC, UNHCR

Megjegyzés: Az 1997-es osztrák és portugál számok 1996-ra vonatkoznak, mivel ezek a legutolsó rendelkezésre álló adatok.

6. táblázat – Az összes bevándorlás/kivándorlás százalékaránya a megelőző/következő lakhely szerint

	Bevándorlás				Kivándorlás			
	EU & EFTA	Közép- és Kelet-Európa	Európa összes	Rest of World	EU & EFTA	Közép- és Kelet-Európa	Európa összes	A világ többi része
Albánia ²	—	—	—	—	83,0	—	92,5	7,5
Ciprus ³	50,5	—	65,7	34,3	—	—	—	—
Dánia	34,9	1,6	70,2	29,8	52,3	1,9	61,9	38,1
Egyesült Királyság	30,0	1,5	35,8	64,2	30,5	1,0	34,1	65,9
Észtország ⁴	8,8	87,5	96,3	3,7	13,3	84,2	97,5	2,5
Finország	45,8	0,9	80,2	19,8	74,7	0,9	82,9	17,1
Görögország	25,5	14,6	70,8	29,2	—	—	—	—
Hollandia	31,8	2,4	49,7	50,3	50,1	1,6	56,5	43,5
Írország	—	—	63,0	37,0	—	—	59,1	40,9
Izland	75,0	4,7	81,7	18,3	85,2	1,1	87,4	12,6
Lettország	4,9	87,5	92,4	7,6	5,2	87,0	92,2	7,8
Litvánia ⁵	2,0	93,1	95,2	4,8	6,8	78,1	84,9	15,1
Németország	19,5	16,0	83,2	16,8	26,9	21,7	74,9	25,1
Olaszország	29,0	4,2	56,6	43,4	63,8	0,8	70,4	29,6
Portugália	50,7	0,8	53,5	46,5	—	—	82,4	17,6
Románia	—	—	—	—	67,8	10,9	79,5	20,5
Spanyolország	42,5	1,0	47,4	52,6	2,8	0,3	3,1	96,9
Svédország	35,3	3,9	63,3	36,7	56,0	1,8	61,0	39,0
Szlovénia ⁶	16,7	0,6	93,7	6,3	58,2	0,2	89,3	10,7

Forrás: Eurostat

Megjegyzések:

1. Külön jelzés hiányában minden szám 1995-re vonatkozik.
2. 1993–94.
3. 1992.
4. 1994.
5. Bevándorlás 1994.
6. Kivándorlás 1994.

7. táblázat – A bevándorló népességállomány beáramlása és a munkaerő aránya a kibocsátó ország jövedelemkategóriája alapján az EU-országokban (a legutolsó adatok alapján)

a	Bevándorítás magas jövedelmű országokból (%)	Munkaerő-állomány magas jövedelmű országokból (%)	Teljes külföldi népességállomány magas jövedelmű országokból (%)
Luxemburg	81,1	95,2	–
Írország	80,5	90	66,2
Egyesült Királyság	67,1	62,8	53,8
Belgium	65,7	–	63,8
Portugália	65,2	25,6	34,1
Dánia	41,3	51,3	32,6
Svédország	41,2	72,4	44,7
Spanyolország	34,2	4,6	54,6
Hollandia	32,9	38	30,6
Görögország	30,1	46,8	42,2
Németország	29,4	35,4	28,7
Olaszország	25	16,4	28
Franciaország	24,4	47,1	39,7
Finnország	23,7	44	25,6

b	Bevándorítás alacsony jövedelmű országokból (%)	Munkaerő-állomány alacsony jövedelmű országokból (%)	Teljes külföldi népességállomány alacsony jövedelmű országokból (%)
Olaszország	23,1	36,7	21,1
Franciaország	22,3	6,4	11
Dánia	21,3	6	18,4
Svédország	21,3	4	11,1
Portugália	16,1	65,7	47,8
Finnország	15,3	10,3	16,4
Egyesült Királyság	14,4	20,7	26,3
Hollandia	12,7	5,4	9,4
Németország	11,8	1,1	6,9
Belgium	9,1	—	3,6
Görögország	9,1	16,7	12,2
Spanyolország	6,7	15,1	5,4
Luxemburg	2,5	1	—
Írország	0	0	0

Forrás: Eurostat, MRU adatbázis, Világbank

SZEMLE

PAPP RICHÁRD

Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban*

Az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely (AKM), valamint Tomka Miklós és Gereben Ferenc közös kutatás keretében vállalkozott arra, hogy a vajdasági magyar identitás és vallásosság összefüggéseit tárja föl saját tudományos módszerével. Valójában nem együttes kutatásról van szó, hanem azonos problémakörrel, amit a társadalomtudósok külön-külön járnak körbe, lehetőleg ismerve és reflektálva a másik meglátásaira, eredményeire is.

Tomka és Gereben nem először végez ilyen jellegű munkát. Gereben Ferenc 1999-ben megjelent könyvében (*Identitás, kultúra, kisebbség* Bp. Osiris – AKM) összegzi többek között a vallás és nemzettudat kapcsolódási pontjait, majd egy évre rá jelent meg, immáron Tomka Miklóssal közösen írt kötete (*Vallás és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben* Bp. Kerkai Könyvek), amelyben az említett problémakört egy adott régióban vizsgálja a szerzőpáros.

Jelen sorok írója, az AKM munkatársa, mint kulturális antropológus vesz részt a bevezető sorokban említett vajdasági kutatásban. S bár én is kutattam Erdélyben a vallás és magyar identitás kérdéseit (Papp 1998), most nem ezen kutatásaim eredményeit vetem össze a szociológusokéval, hanem inkább azt szeretném felvázolni, hogy a fentebb idézett művekben található empirikus adatok feldolgozásához és értelmezéséhez hogyan tud kapcsol-

* Jelen írás egy társadalomtudományi kísérletként is értékelhető munka első lépésőfokaként kíván megjelenni.

lódni egy kulturális antropológiai kutatás, amely azonos problémákra, kérdésekre keresi a választ, ugyanabban a kulturális-társadalmi környezetben. A két munka részletes bemutatása vagy kritikája helyett tehát olyan kapcsolódási pontokat villantanék föl belőlük, amelyeket kiegészíthetnek, netán megkérdőjelezhetnek, esetleg más kontextusokba helyezhetnek az antropológus meglátásai. Ezáltal kiegészülhetnek a szociológiai kutatások eredményei, az egyes általuk „mért” jelenségek komplexebb valóságai, valamint a szociológusok által feltárt jelenségek okait, mélyebb jelentéseit is értelmezhetővé tehetjük.

Nem beszélve arról, hogy a magyarországi társadalomtudományi diskurzusban eddig háttérbe szorult területek is bemutatathatóvá válnak, mint például az adott régió társadalomtudományi kutatásainak feldolgozása, vagy a kulturális antropológia megközelítésének és módszerének alkalmazása.

Először és részletesebben a Tomka-Gereben szerzőpáros közös kötetéhez, a *Vallásosság és nemzettudat – Vizsgálódások Erdélyben* c. könyvhöz szólnék hozzá, hiszen ez közelebb is áll a vajdasági kutatáshoz (egy határon túli régiót vizsgál, a vallás és nemzettudat összefüggésében), s mivel Gereben Ferenc ezen kötetben leírt meglátásai, előző művének eredményeivel maximálisan összevethetők, az ő 1999-es kötetében írtakat és a Tomka Miklóssal együtt publikáltakat egyszerre is elemezhetjük.

Már az előszóból kiderül, hogy mindkét munka része egy nagyobb kutatásnak valamint, hogy a két szerző más-más kérdéskört jár körül a téma kapcsán. A szerzők a teljes erdélyi, illetve az erdélyi magyar felnőtt népességből választottak ki „reprezentatív mintavételi eljárással” 1000+1000 személyt, akiket nagyjából azonos kérdőív segítségével kérdeztek meg. A vizsgálatok eredményeit összehasonlították egy hasonló kérdésfeltevésű magyarországi vizsgálattal és egy korábbi erdélyi kutatás adataival is. Ezen eredményeket összegezte Tomka Miklós a kötet első tanulmányában, *Jelentés a vallásosságról – Erdély az Úr 2000. évében* címmel. A kutató először a vallásosság „látható megnyilvánulásait” veszi szemügyre, azaz a települések képét és a lakások berendezését, majd a vallásosság „belső megnyilvánulásai-val” foglalkozik.

A vallásosságnak két fajta „megnyilvánulását” különbözteti meg a szerző: egy „külső” és egy „belső” vallásosságot. Az utóbbi elsősorban a hitet, a vallásgyakorlást, a vallásos önértékelést, az egyházhoz való viszonyt és a jövő „vallásossági esélyeit” jelenti. Arra, hogy e két „szint”,

vagy vallási jelentés miben tér el egymástól, hogyan választható szét minden esetben, a szerző nem ad elemző választ, de más értelemben is használja a „külső” illetve „belső” kategóriákat. A tanulmány kérdésfeltevései is ezzel a szétválasztással kezdődnek: „Felületes megfigyelő is beleütközik az ellentmondásba: „kívülről” nézve Erdély számos vonatkozásban erősen vallásosnak tűnik, de a „belül” élők nem tartják annak. Magyarországgal, Európával összevetve Erdélyben nagyobb (a vallásosság), Erdélyen belül maradván ellenben joggal kérdezhető, hogy nem látszat-e mindez?” (Gereben-Tomka, 2000:9)

A továbbiakban hasonló „szétválasztásokat” alkalmazva állítja szembe a kutató hipotéziseinek megfeleltethető „bizonyítékait”. Ilyenek az „erőteljes vallásosság” és a „csak népszokások” továbbélésének, védelmének hipotetikus szétválasztása. Hasonlóan általánosítónak tűnik a tradíció és a vallásosság gyakorlatának összevetése is: „Mások a hagyományra hivatkoznak. Hordják a régi viseletet. A népművészet él és virul. Az útféle keresztek is megmaradtak – s velük a vallásosság gyakorlata. Megmaradt, de nem igazán élő? Lehet, hogy mint az őszről maradt, elszáradt növényt, az első tavaszi szél elsodorja?”¹ (Gereben-Tomka, 2000:9).

A tanulmány bevezetőjének további meglátásai továbbgondolásra serkentően boncolgatják a vallásosság különböző „szintjeinek” „tartalmainak” jelentésvilágait. A vallás jeleinek, megvizsgálható, dokumentálható „tényei” mögött, a vallásosság jelentőségének, a látható jelek mögötti jelentéseknek a keresésére ösztönöz a szerző. Úgy gondolja azonban, hogy – mivel „a kereszténység felkínált lehetőség” – „ki-ki maga dönt arról, miként veszi, vagy nem veszi igénybe. Az egyénekre és közösségekre egyaránt érvényes. Erdély magyarsága most határozza meg, mit kezd vallási hitével, kultúrájával.” (Gereben-Tomka, 2000:9).

A kulturális antropológia megközelítése a vizsgált mikrovilágokban az élet komplexitását, a jelenségek összefüggésrendszerében, „hálójában” (Geertz 1994:172) vizsgálja. Ezért érdemes a szerző által „szétválasztott” kulturális-társadalmi rendszereket azok kölcsönhatásaiban, azaz a holisztikus szemléletmódot követve vizsgálni a résztvevő megfigyelés során. Ezáltal egészülhetnek ki a szociológus hipotézisei olyan meglátásokkal, amelyek adott élethelyzetekben, jelenségekben, vagy mikrotársadalmi kontextusokban egyszerre jelennek meg, egyszerre élnek a kultúra mindennapjaiban elválaszthatatlanul egymástól.

Látni fogjuk, hogy például a nemzeti önazonosság számos esetben elválaszthatatlan a vallásosságtól (főként kisebbségi sorsban), vagy azt, hogy a vallás milyen integráns szerepet tölthet be a helyi tradíciók értékrendjében és viszont. A tradíciónál maradva, azt hogy a vallásosság mennyiben „élő” tartalom, vagy mennyiben csupán „régí viselet”, illetve elhagyott útféli kereszt, a mikrokatások mélyreható elemzései elmondhatják számunkra, ha például Marót Károly etnológiai terminusait („survival és revival”) alkalmazzuk terepkutatásaink során (Marót 1945; vö. Papp 2000).

A szerző hipotézisét pedig, miszerint az erdélyi magyarság tudatosan határozhatja meg, „mit kezd, hitével és kultúrájával”, a kulturális antropológia kultúra felfogása helyezi más megvilágításba. Eszerint ismét a Tomkánál komplexebb problémával állunk szemben, ugyanis a kultúra tagja éli, s nem „meghatározza” kultúráját. Ha egy kulturális rendszert, jelsül a vallást próbáljuk kutatni az adott kultúra világában, akkor az antropológia az abban a világban „elfoglalt” helyét és e világ lakóinak „vele való élését” értelmezi a jelenvaló, a jelenben értelmezhető jelentéseivel egyetemben. A kulturális antropológia tehát az élő kultúrán keresztül a cselekvő emberre fókuszál, annak „belső kategóriáit” interpretálja úgy, ahogy azok vannak s nem irányelveket dolgoz ki számukra a jövőre nézve.

Persze Tomka Miklós sem tartja meglátásait általános érvényű kijelentéseknek, írását „kísérletnek és meghívásnak” tekinti a jövőről való gondolkodásra. Ennek megfelelően vázolja föl kutatási eredményeit: „Szociológiai vizsgálatok alapján igyekszik feltárni az erdélyi magyarság állapotát... hogy a látélet értelmezhető legyen. Összehasonlításokat tesz: mindenk előtt az erdélyi románsággal és Magyarországgal. Az első eredmény öröndetes. Erdély erősen vallásos és egyházas – legalábbis a külföldhöz mérve.” (Gereben-Tomka 2000: 9, 12-34)

A szerző második „megállapítás-sora” Erdély társadalmi és gazdasági fejlettségének mérlegelése. Eszerint „Erdély egésze s ezen belül az erdélyi magyarság különösen hagyományörző”, „nagyon könnyen lehet, hogy (...) az általános vallásosság a hagyományból élő változatlanóság kifejeződése.” „Ez kártyavárként omolhat össze, amint az iparosodás, városiasodás elszabadul”, hiszen „az európai modernizáció itt topog a kapu előtt.” (Gereben-Tomka 2000: 9-10, 34-48)

Végül utolsó lépcsőben a jövőre nézve a következőket állapítja meg: „Mindamellert a mai élő vallásosság tőke, ami megmenthető a jövő számá-

ra. Kérdés, hogyan? (...) Erdély okulhat a magyarországi társadalom veszteségeiből, hibáiból. „Viszonzásul” adhat valamit a saját hívő biztonságából s hozzájárulhat az egész magyar kereszténység gyógyulásához.” (Gereben-Tomka 2000: 10, 49-52)

Az elmondottakból már talán kitűnik, hogy egy antropológus számára miért fontos (ha ráadásul „azonos” problémakört vizsgál) átgondolni saját módszerének sajátosságait a leírtakhoz képest. Az antropológiai módszer általában nem tesz nagyléptékű összehasonlításokat, azoknak csak az eredményeit használja fel terepmunkája során, de nem mint megdönthetetlen hipotéziseket, hanem mint kiindulópontokat, amelyeket a terepmunka során, a vizsgált közösség életének tükrében alkalmaz, fogalmaz át vagy egészít ki. Nem használ olyan általános kategóriákat egy társadalomra, mint „hagyományos”, hanem körüljárja, kontextualizálja azokat. Végül nem tesz olyan általános érvényű következtetéseket sem, mint a fent idézett mondatok némelyike Magyarország vagy Erdély „örvendetes” vagy „veszteséges” vallásosságáról, hanem az általa körüljárt, megtapasztalt egyedi világokból, esetekből tesz „óvatos” általánosítható, továbbgondolható megállapításokat s ezeket sem tanulmánya elején, hanem összegzésként, miután körüljárt több kapcsolódó kérdést sok-sok esettanulmány értelmezése után.

Mivel Tomka Miklós műve nem egy kulturális antropológiai tanulmány, így más „valóságokat” is bemutat az olvasónak. Amint a szerző írja tanulmányáról, az „egy lehetséges nézet. Más nézetek is vannak.” Az antropológia is egy ilyen nézet, s én ezen nézet meglátásaival közelítettem a tanulmány további megállapításaihoz is, egyetértve Tomka Miklós bevezetésének konklúziójával: „Az ilyenfajta hangos gondolkodás célját tévesztené, ha csak olvasnánk s nem vitatkoznánk vele.”

A kötet Gereben Ferenc által írt tanulmányának már címe is mutatja (*Az identitástudat és a vallásosság kapcsolata*), hogy itt a problémakör másfajta megközelítésével találkozunk. A szerző az erdélyi magyarság identitászerkezetét állítja tanulmánya középpontjába, s ennek részeként, összetevőjeként elemzi a vallásosságot. Mivel Gereben Ferenc kérdései megismétlik az 1990-es évek első felében, nyolc közép-európai országban végzett felmérésének főbb kérdésfeltevéseit (Gereben-Tomka 2000: 53), s mivel ezen kérdésfeltevések eredményeit a szerző már egy előző, említett kötetében (Gereben 1999) összefoglalta, így mindkét munka eredményeihez próbálok kapcsolódni.

Gereben szerint a vallás, mint a nemzeti identitás része, egy tágabb identitásszerkezetben foglal helyet (Gereben 1999: 58). Eszerint az identitástudat egy virtuális térbeliségben rétegzett fogalom vertikálisan és horizontálisan egyaránt. Az önmeghatározás „vertikális” mozzanata, amikor „az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetes emelkedőn (vagy koncentrikus körök-ként táguló) a társadalmi erőterben”, s ezek mentén kommunikál a „társadalmi közösségek különböző szintjeivel”. Ilyen szintek a család, a rokonság, a nem vérségi csoportok (lokális-, szakmai közösségek); a vallási-, felekezeti közösség; a nemzeti közösség és az emberiség. „Ideális esetben” ezek a szintek nem különülnek el egymástól, harmonikusan egymásra épülnek. „Ideális esetnek” nevezi azt, amikor a családi szocializáció értékrendje a többi szinttel való kapcsolatra is kiterjed. Ezzel szemben „nem ideális eset”, ha ebbe a szocializáció során rendezett identitásszerkezetbe „beleszólnak” kívülről. Ekkor egyes elemek megváltozhatnak, átértékelődhetnek, sőt ki is eshetnek vagy „elrejtőzhetnek”. Hogy ezeket a „finom” részleteket megérthessük és feltárhassuk a kutatott közösségben, fontosak a bizalomra építő együttélések (résztvevő megfigyelés), amely során a kevésbé látható tartalmak is feltárulhatnak a kutató előtt. További kapcsolódási lehetőségek adódnak az antropológus számára az említett identitás-meghatározás kapcsán, amelyben megjelenik a vallási közösséghez tartozás is, „kulturális harmóniában” állva a többi elemmel. Ez figyelmeztet arra, hogy a vallást mint kulturális rendszert a kultúra többi összetevőjével együtt kizárólag a teljes kultúrára fókuszálva vizsgálhatjuk.

A „térbeli identitás” másik megközelítési módja a „horizontális” mozzanat, amely a fenti közösségekhez való viszony „egymás mellett” elhelyezkedő különböző „színtereit” mutatja be. Ilyen színterek, dimenziók a csoport-hovatartozás értelmi-érzelmi megélése, a csoport-önkép, a kulturális identitás és nemzettudat, valamint a vallási identitás. Itt is megjelenik tehát a vallási identitás fontossága mint a komplex identitástudat olyan része, amely a többitől elválaszthatatlan, s így ezek nélkül nem is érthető, értelmezhető, s viszont ha a vallásosságot mint tudati kulturális rendszert elemezzük, akkor a többről is többet tudunk meg.

A vallás tehát a nemzeti identitás része, az említett „koncentrikus körök” példája kapcsán pedig úgy látom, hogy ezek az identitástípusok nem hierarchikus sorrendben állnak egymás „fölött” vagy „mögött”, hanem „felcserélhetőek”, nem feltételeznek egymást kizáró sorrendiséget, azaz leg-

alább annyira kontextus-függőek, mint kulturálisan meghatározottak, így bizonyos élethelyzetekben az egyén számára vallási önmeghatározása fontosabb lehet, mint nemzeti identitása. Főként, ha azt nézzük, hogy „a vallásosság és az identitástudat rokon fogalmak: mindkettő a lét alapvető kérdésére keresi a választ, mindkettő fontos szerepet vállal az egyén és az emberi közösségek identifikálásában, kötődései megerősítésében, értékei kifejlesztésében... a vallásosság egy önállóan vizsgálандó szuverén diszciplína”. (Gereben 1999: 128)

A szerző gondolatmenetéhez újból kapcsolódva, közös vajdasági kutatásunk is azért vette hipotézisként a vallásosság problematikáját (a fenti meglátások mellett) az identitás „alárendeltségében”, mert a vallás mint kulturális rendszer abban az összefüggésben foglalkoztat minket, amely „közeli rokonságba hozható a nemzeti azonosságtudattal” (Gereben 1999: 128).

Milyen nemzeti identitástípussal párosul a vallási önmeghatározás? Gereben szerint (1999: 128, 139; 2000: 70-77) a vallásosság önbesoroló kategóriái alapján (“kifejezetten vallásos”, „valamennyire vallásos”) a „nem vallásos” emberek nagyobb identitásbeli közömbösséget, míg a magukat „vallásosnak” vallók az átlagosnál jóval pozitívabb érzelmi hangoltságot mutatnak. Ugyanígy a nem (vagy „alig”) hívók közömbösebbek a nemzeti identitás kérdése iránt, ezzel szemben az istenhívók (a némi kételyekkel hívók is, sőt főleg ők) a „cselekvéses-vállalásos” identitástípushoz vonzódtak. „A rendszeresen imádkozók, de különösen a rendszeres (hetenként is) templomlátogatók pedig kitűnnek a nemzeti azonosságtudat pozitív beállítódású típusaiban”, tehát az „aktívabban” vallásosok, akiknek a vallás mint kulturális tartalom mélyebb jelentéssel bír az életében akár kognitív szinten (hitvallás-élmény), akár az életmód terén (vallásgyakorlás), általában a nemzeti identitástudatnak is „mélyebb, pozitívabb és aktívabb” formáit élik meg, melynek alapján „egymás kölcsönös erősítéséről, s egy tradicionális értékrendbe való közös beágyazottságról lehet szó” (Gereben-Tomka 2000: 75).

A nemzettudat és a vallásosság egymásrautaltságát az is életben tarthatja, hogy a többségi nemzet más vallású, más felekezethez tartozik, mint a kisebbségi magyarság. S ez nemcsak Erdélyre igaz, hanem Kárpátalja és Vajdaság esetére is (Gereben-Tomka 2000: 76). Továbbá „a vallásosság, a vallásgyakorlat jelentősége a kisebbségi helyzetben felértékelődik, és az egyéni és csoportidentitás megőrzésében fontos szerepet vállal” (Gereben 1999: 129). Ezt támasztják alá azok a vizsgálati, amelyekből kiderül, hogy Magyaror-

szágon kisebb a vallásosság, mint a határon túl. Gereben Ferenc eredményeiből kiderül továbbá az is, hogy a magukat a „maguk módján vallásosnak”, illetve az „egyházhoz kötődő” vallásosnak definiálók közötti legnagyobb különbség a Vajdaságban található. Azaz a vizsgált hét, magyarok lakta régió közül a Vajdaságban a legmagasabb a „vallásos vagyok a magam módján” öndefiníció, míg a „vallásos vagyok, egyházam tanítását követem” az egyik legalacsonyabb (vö. Gereben 1999: 130-131).

A makrokutatás itt megáll. Felvázolja a jelenséget, de nem tárja fel a miérteket. A lehetséges válaszlehetőségeket az antropológusnak kell megtalálnia. Mélyinterjúk készítésével, a megélt mikrotörténetek elemzésével terepmunkánk egyik fő kérdése lehet e jelenség. Olyan aspektusokra is ki kell térnünk a kutatás során, amelyek talán elkerülték volna a terepmunka fókuszpontjait, ilyenek az értelmiségiek, „laikusok” bevonása is a kutatásba, tehát azoknak a személyeknek és környezeteknek a kutatása is, akik nem vesznek részt a nyilvános vallási életben, ennek megfelelően előtérbe kerülhetnek a nem egyházi formában megélt vallásosság dimenziói, a családi és privát környezet, valamint a társadalomtörténeti okok is. Utóbbi azért is fontos, mert az antropológiai munkák gyakran beleesnek abba a hibába, hogy az általuk látott-hallott jelenségeket egyfajta „jelenbeli állandóságnak”, csak akkor és csak arra a pillanatra érvényesnek tekintik, s megfeleledkeznek arról, hogy a vizsgált kultúrákat mint történetileg változó és társadalmilag meghatározott közösségeket tanulmányozzák (vö. Sárkány 2000: 89-101). Kérdéseink megfogalmazásakor és kutatásunk során elengedhetetlen tehát a szociokulturális környezet, a demográfiai, történeti és szociológiai háttér ismerete. S ezen ismereteket csupán a társadalomtudományos makrokutatásokból ismerhetjük meg, kutathatjuk „tovább”, és velük együtt.

Összegezve tehát az elmondottakat intenzív empirikus eredményeink a következő általános társadalomtudományos kontextusba helyezhetők. „Az antropológus eredményeiben azok összetett specifikuma, részletessége a fontos. Ennek a hosszú, főként (bár nem kizárólag) minőségi, erősen résztvevő jellegű és szinte megszállottan aprólékos, behatárolt területen végzett terepkutatás során szerzett anyagnak a segítségével egyfajta érezhető aktualitást lehet kölcsönözni azoknak a gigantikus fogalmaknak, amelyekkel a mai társadalomtudomány küszködik: legitimáció, modernizáció, integráció... Így nem csak az válik lehetővé, hogy realista módjára is konkrétan gondolkozzunk róluK, hanem – ami ennél is fontosabb – az is, hogy

kreatívan és képzeletgazdagon velük foglalkozunk” (Geertz 1994:191). Az antropológia egységese és nélkülözhetetlensége tehát abból adódik, hogy a történeti, filológiai vagy makrotudományos eredményekhez kapcsolja az általa kutatott egyedi mikrovilágokat, amelyek ezáltal kiegészíthetők, illetve megmutathatók hús-vér valóságukban, életükben a fent említett diszciplínák meglátásait. S ahogy ezeknek szükségük van az antropológusra, úgy az antropológus számára is kizárólagos ezen diszciplínák ismeretanyaga, mivel ezeket az eredményeket tudja „a bonyolult egyedi sajátosságokhoz kapcsolni”, hogy ezáltal képes legyen az „értelmezhető jelentős következtetéseket” levonni, a „látszólag jelentéktelen, ám igen sűrű szövevé tényekből” (Geertz 1994:96).

Az egyedi életvilágokat bemutató antropológus munkája úgy teszi kekké a legkülönbébb tudományok interdiszciplináris körét (amely például a vallásosság, a határon túli magyar társadalmak vagy bármilyen más kulturális-társadalmi-történeti „objektumát” veszi körül), hogy az általa kutatott közösség „belső kategóriáinak” értelmezésével, bemutatásával segíti elő a velük együtt való gondolkodást. Meg kell azonban említenem, hogy területi korlátok miatt jelen írás is csak „általánosságokban” tudott többnyire beszélni. Arról, hogy az itt leírtak hogyan is jelennek meg konkrét példák során, azaz hogy az antropológiai mikromegfigyelések hogyan kapcsolódhatnak a szociológiai eredményekhez, egy, a közeljövőben megjelenő írásemban számolok be.²

BIBLIOGRÁFIA

- Geertz Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég, 1994
- Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 1994
- Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vállásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, Kerkai könyvek, 2000.
- Marót Károly: *Survival és revival*. In: *Ethnographia* 1-7., 1945.
- Papp Richárd: *Szakadékok és hidak. A magyar-román egymásmellett élés lehetőségei és stratégiai Hargita megyében*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 1998.; *Magyar zsidó revival?* Budapest, MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.
- Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan, 2000.

JEGYZETEK

- ¹ Egy oldallal később is találhatunk ilyen általánosnak tűnő kijelentéseket: „Gyakran mondjuk, hogy Erdélyben lassabban járnak az órák, mint másutt. Megőrződött a múlt, s csak vonakodva bontakozik a jelen.” „A változás jót is, rosszat is hozhat. Nehéz mérleget vonni. De arra érdemes törekedni, hogy a régi jót őrizzük s az új rosszat elkerüljük.” Túlzottan „summázott” véleménynek tűnik ez egy társadalomtudományi munkában, ahol az élő jelenségek komplex jelentésvilágait keresve nehezen ítélnénk bizonyos társadalmi jelenségeket, folyamatokat „jó-nak”, illetve „rossznak”.
- ² Lásd. a Fórum Társadalomtudományi Intézet, Nostra Tempora könyvsorozatának hamarosan megjelenő az *Ezredforduló* című konferencia-kötetét.

LAGZI GÁBOR

Átváltozások a lengyel nemzetiségi politikában és a kisebbségi kérdés megközelítésében (1944-1989)

Eugeniusz Mironowicz: Polityka narodowościowa PRL (A Lengyel Népköztársaság nemzetiségi politikája.) Białystok 2000. Białoruskie Towarzystwo Naukowe. 284 oldal.

A białystoki székhelyű Belorusz Történelmi Társulat legújabb kiadványát csak jó érzéssel veheti kezébe az olvasó, hiszen több éves kutatómunkának köszönhetően az utóbbi 50 év lengyel kisebbségpolitikája is fel lett dolgozva. Talán bagatell és jelentéktelen kérdésnek tűnhet a magyar olvasó számára a lengyel kisebbségekről szóló könyv, amely a második világháborút követő időszakkal foglalkozik, hiszen 1944-et követően a hivatalos lengyel propaganda azt hangsúlyozta, hogy létrejött az egynemzetiségű (és tegyük hozzá – egyvallású) ország, de hogy milyen áron és milyen tragikus eseményeket követően, azt Mironowicz könyve tárja elénk. Ez a könyv az egyre gazdagodó, a lengyelországi kisebbségekkel foglalkozó történetírás kitűnő munkái közé tartozik, ahol a szerző egyesíti a levéltári kutatások eredményeit az eddig megjelent, a témába vágó szakirodalommal. A szerző alapjába véve politikátörténetet ír, amihez segítségül a Legújabbkori Levéltár (Archiwum Akt Nowych) anyagai szolgáltak, főleg a Belügyminisztérium és a LEMP aktái. A könyv legnagyobb hiányosságai közé kell sorolnunk, hogy szinte teljesen hiányzik a kulturális élet jellemzése, a belső életükben végbement változások leírása, magyarán a kisebbségek mikroszkopikus vizsgálata. A levéltári munka azt vonta maga után, hogy a könyvben a len-

gyelországi kisebbségek úgy szerepelnek, ahogyan a hatalom látta őket. Ez a felülről való rálátás sok résztéma tárgyalását hiúsította meg, ez azonban nem von le a könyv értékéből. Azt is fel lehet róni a kötet szerzőjének, hogy a közép-európai változásokat megelőző 15 évet elnagyolta, igaz ez forráshiánnyal (is) magyarázható, és a kor jellemzésénél Mironowicz kénytelen volt a saját tapasztalataira támaszkodni (a szerző mellesleg belorusz).

Tudjuk jól, hogy a II. Köztársaság – a két világháború közötti Lengyelország – egyik legnagyobb és legkevésbé megoldott problémája a kisebbségi, nemzetiségi kérdés volt. Az ország lakosságának közel egyharmadát a nem-lengyel nyelvű lakosság tette ki. A kérdésnek több korabeli szakértője is volt (pl. Józef Piłsudski közeli munkatársa, Tadeusz Hołowko vagy Leon Wasilewski), akik tudományosan közelítették meg a kérdést, persze, ezeknek a munkáknak a politikai vetülete sem elhanyagolható. A lengyel historiográfia az 1970-es évektől kezdődően kezdte ledolgozni a több évtized során felhalmozódott hátrányát – tették ezt a történészek (pl. Piotr Łossowski, Jerzy Tomaszewski, Ryszard Torzecki, Bronisław Makowski) a hivatalos propaganda ellenére (amely vagy azt hangoztatta, hogy bizonyos nemzetiségek – pl. a németek – nem is léteznek a lengyel állam területén, vagy egyszerűen agyonhallgatta a kérdést), de mindenesetre utat törtek a ma élő kutatók számára. A kisebbségkutatás reneszánszát az 1980-as évekre tehetjük, és ebben jelentős szerepet játszottak a kisebbségekhez tartozó személyek. Az 1989-es fordulatot követően már szabadon lehetett a témában publikálni, kutatni, amit segített a politikai szféra is (kiegyezés a szomszédokkal, az EU-tárgyalások megkezdése). A korszak jellemzője, hogy a lengyelországi kisebbségekhez tartozó szerzők túlhangsúlyozták az 1945 után a közösségeiken esett sérelmeket, a lengyel kutatók pedig az elnyomó politikára próbáltak magyarázatot találni (és részben így menteni fel a kommunista hatalmat). A szerző azon a véleményen van, hogy a kommunista hatalom kisebbségpolitikája a lengyel többségi társadalomban kedvező visszhangra talált, azaz a lengyelországi németek kitelepítése és az ukránok szét-szórása nem a lengyel társadalom akarata ellenére történt.

A szerző a könyv előszavában rámutat arra, hogy a kommunista korszakokban a lengyel hatóságok más-más kisebbségpolitikát folytattak az éppen aktuális érdekeknek megfelelően. A munka hét nagyobb fejezetre oszlik, az elsóban a második világháború előtti korszak (1900-1944) nemzetiségi politikáját tekintette át a szerző, a másodikban a születő népi demokrá-

cia (1944-1947) nemzetállam felé mutató politikáját és gyakorlatát tárgyalja. A sztálinizmus korszaka (1948-1954) a szovjet modell másolását és adaptálását jelentette, az enyhülés rövid idejében (1955-1958) pedig a LEMP a kisebbségek mindenféle diszkriminációja ellen lépett fel, és a hatalom az állampolgári egyenlőség gondolatát hangsúlyozta. Az ötödik fejezete címe: „Mit tehetnek a kisebbségek a Párt javára?” (1959-1966). Az utolsó fejezet az 1967-től 1976-ig terjedő időszakot tekinti át. A szerző kényszerűségből hagyja abba kutatásait az Edward Gierek fémjelezte időszak végén, mert – mint írja – kevés tudományos értékkel bíró munka született az 1980-as forrongó időszakáról. Ezért itt kénytelen volt a saját tapasztalataira és a korabeli publicisztikára támaszkodni. Mironowicz a következő kisebbségeket vizsgálja könyvében: beloruszok, litvánok, németek, szlovákok, ukránok és zsidók (érdemes megjegyezni, hogy az utóbbiak a lengyel szakirodalomban és közvélekedésben – a magyar gyakorlattal eltérően – nemzeti közösségként szerepelnek, és nem kizárólag vallási csoportként), hiányoznak viszont a kisebb lengyelországi nemzetiségek, mint a románok, örmények, görögök, oroszok, csehek, tatárok.

Természetesen, nem hiányozhat a könyvből a lengyel kisebbségpolitika előzményeinek a rövid politikai-szellemi bemutatása. Az első világháborút megelőzően a megszállt lengyel területek elitje tisztában volt a volt Rzeczpospolita területén élő kisebbségek fontosságával, és látták, hogy a lengyel nemzeti törekvések gyakran homlokegyenest ellentétben állnak a litvánok, a beloruszok és az ukránok akaratával és törekvéseivel, bár a lengyelek maguk is kisebbségben voltak megszállt országokban, de a felosztó hatalmak bizonyos kérdésekben nem függetleníthették magukat a lengyelek állásfoglalásától. A korabeli lengyel kisebbségi kérdésben a legegységesebb programmal a Nemzeti Demokrata Párt lépett fel. A párt vezetője, Roman Dmowski koncepciójában az intoleráns nacionalizmus jegyeit fedezhetjük fel: a litvánokat, a beloruszokat és az ukránokat „rosszabb fajtájú” lengyelnek gondolta. Úgy vélte, hogy ezeket a kisebbségeket teljesen asszimilálni lehet (és kell is) a lengyel nemzetbe, mert Dmowski a politikai nemzet kategóriájában gondolkodott, és mint ilyenben, nem volt hely a kisebbségek számára. Az ehhez vezető modellt a Litván Nagyfejedelemség nemességének az asszimilációjában találta meg. Az elképzelés végső eredményeként a Rzeczpospolita keleti végeinek (az ún. Kresy) bekebelezését (az inkorporációt) tűzte ki, ami egyben az ott élő, nagy többségében ukrán és/vagy

belorusz lakosság beolvasztásával járt volna együtt. Az asszimilációra alkalmatlannak minősítette a zsidókat, és a lengyel társadalomtól el kívánta őket szigetelni. Dmowskiék számára a fő ellenségek mégis a németek voltak, politikai, gazdasági és szellemi értelemben veszélyesebbnek ítélte őket, mint a másik megszállót, az oroszokat. Dmowski a nagy keleti szomszédokkal még egyezkedni is hajlandónak mutatkozott.

Józef Piłsudski szocialista pártja másképpen látta a kisebbségek helyzetét és szerepét, úgy gondolták, hogy a lengyeleknek minden eszközt meg kell ragadniuk annak érdekében, hogy a cári birodalmat gyöngítsék, s ebben a koncepcióban nagy szerepet szántak a legközvetlenebb keleti szomszédok önállósodási törekvéseinek. A litvánok, a beloruszok és az ukránok a szocialisták számára potenciális szövetségesnek számítottak a cári despotizmus elleni küzdelemben. Piłsudski föderációs elképzelései azt tartalmazták, támogatni kell a litván, belorusz és ukrán nemzeti államok megszületését, és ezeknek az országoknak a lengyel államhoz szoros (politikai, gazdasági, katonai) szövetség formájában kellett volna csatlakozniuk, hiszen ezek a nemzetek csak a lengyelek segítségével érhetik el (és élhetik meg) a nemzeti önállóságukat, vélte Piłsudski. Ilyen módon ezen ütközőállamok segítségével el lehet vágni Lengyelországot az orosz birodalomtól. A szocialisták másfajta megoldási lehetőségre nem is gondoltak, ami azt jelentette, hogy nem számoltak azzal, a litvánok, a beloruszok és az ukránok esetleg másképpen képzelik el a jövőjüket.

1918-ben megszületett a lengyel állam. Hiába lett Piłsudski a független Lengyelország egyik létrehozója, az állam kisebbségpolitikája nagymértékben Dmowski elképzelésein alapult. De a lengyel kisebbségek nem kívántak áldozatul esni a lengyel nacionalizmusnak, amit az 1918-1920-as események jól példáltak: a litvánok és az ukránok határozottan (ami komoly fegyveres konfliktus kirobbanását jelentette), a beloruszok kevésbé egyértelműen jelezték és képviselték nemzeti szándékaikat.

Az 1921 és 1926 közötti lengyel kormányok kisebbségpolitikáját visszaélések, túlkapások jellemezték, főleg az oktatás és a nyelvhasználat területén. Az ilyenfajta visszaélések közé kell sorolnunk a 1921-es és 1931-es népszámlást is, ahol tendenciózus módszerekkel próbálták csökkenteni a nem lengyel népesség számát (pl. az ún. tutejszy [itteni, helyi] kategóriájának bevezetésével, ami a gyakorlatban egyet jelentett a belorusz lakosság számának megapasztásával). Így is a lakosság egyharmadát kitevő kisebbségek állandó

állásfoglalásra készítették a lengyel politikai erőket, és az ügy elsőrendű fontosságából fakadóan egyetlen felelősen gondolkodó lengyel politikus sem hagyhatta figyelmen kívül ezt a problematikát. A korabeli pártok többsége a nemzeti vagy állami asszimiláció mellett foglalt állást (ez főleg a szláv kisebbségekre vonatkozott).

Az 1926-os májusi fordulatot követően Piłsudski és csapata úgy látta, írja Mironowicz, hogy keményen, de igazságosan kell kezelni a kisebbségi kérdést, s így a lengyel nyelvet dominánssá kell tenni a nemzetiségek lakta vidékeken, ily módon elősegíteni a beloruszok és az ukránok asszimilálódását. Piłsudski személyi garancia volt az ilyen, a korabeli lengyel viszonyokhoz képest mérsékelt politika folytatására, de halála után a hatalomhoz jutó belwederi (az elnöki palota) kör több nemzeti demokrata ötletet ültetett át a mindennapok gyakorlatába (pl. belorusz intézményeket csuktak be, 1938-ban pedig Volhínia és Poleszje területén a lengyel katonaság ortodox templomokat rombolt le). A második világháború alatt a kisebbségi kérdés még mindig napirenden volt, igaz, a probléma tárgyalása háttérbe vagy külföldre (londoni kormány) szorult. A zsidók elpusztítását az összes hazai és emigrációs politikai mozgalom elítélte (még a nacionalista vonulat képviselői is), de ebben a részvétben benne volt az a félelem, hogy a zsidók után a lengyelek következnek.

A második világháborút közvetlenül követő időszakban a lengyel nemzetiségi politikát az jellemezte leginkább, állítja Mironowicz, hogy az anyaországhoz való viszony tükröződött a lengyelországi kisebbségek iránti politikában. Lengyelország helyzetét bonyolította, hogy a háborús pusztítás mellett a nagyhatalmi döntéseknek köszönhetően a lengyel állam területe és lakossága alapvetően megváltozott, a határok nyugatra tolása lehetőséget adott a hatalmat megszerző kommunista hatalom számára, hogy „megoldják” a kisebbségi kérdést: az egynemzetiségű új szocialista Lengyelországnak ellentétben kellett állnia a sok gonddal (így nemzetiségivel is) küszködő „burzsoá” II. Köztársasággal.

A háború utáni közvetlenül jelentkező, a litván és a belorusz nemzetiségekkel kapcsolatos kérdéseket alapjában véve a lengyel adminisztráció a közömbösség és a nagyfokú tájékozatlanság mellett gyors asszimilációval és lakosságcserevel (repatriáció) kívánta megoldani, ezeket a folyamatokat a litvánok esetében pedig a kicsiny, pár ezres létszámuk, míg a beloruszok esetében a diffúz nemzettudatok segítették volna. Az ukrán kérdést nem le-

hetett ilyen könnyen megoldani, hiszen a háború során a nacionalista, jobboldali katonai alakulatok (akik egyben az önálló ukrán államért harcoltak szinte mindenkivel: a Vörös Hadsereggel, a Honi Hadsereggel, a Wehrmachttal, a partizánokkal) az UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) vezetésével vérengzéseket hajtottak végre a keleti végek lengyel lakossága ellen. A lengyel kormány a háború befejezése után nem sokkal lakosságcsere egyezményt írt alá az ukrán féllel. Az ukrán kisebbséghez tartozók eleinte önkéntes alapon hagyták el az országot, majd a lengyelek által bevezetett adminisztratív és gazdasági szankciók nyomására. Helyükre a Szovjetunióból kitelepített lengyelek kerültek. 1947-ben már nem lehetett a nemzetközi szerződések értelmében repatriálni, s a lengyel hatóságok azt a megoldást választották, hogy az ukránokat az országon belül szórják szét, és ehhez az adta az ürügyet, hogy az ukrán partizánmozgalom még 1945-1946-ban is aktívnak mutatkozott Lengyelország területén. Az akció, amely a „Visztula” fedőnevet kapta 1947 áprilisában kezdődött és a hadsereg, milícia és a belbiztonsági alakulatok hajtották végre. Közel 140 ezer ukrán nemzetiségű lakost telepítettek ki Lengyelország dél-keleti vidékeiről és szórtak szét a Német Birodalomtól megszerzett vidékeken, az ún. Visszaszerzett Területeken. A szerző szerint ebben kettős cél vezérelte a lengyeleket: egyrészt az UPA lába alól kívánták kihúzni a talajt az őket támogató lakosság kitelepítésével, másrészt a szétszórás az ukránok gyors asszimilációját volt hivatott elősegíteni (ezt szolgálta, hogy az ukránok egy településen belül nem érheték el a lakosság 10%-át, a szárazföldi határtól 50 km, a tengeritől pedig 30 km távolságban telepítették le őket). A kitelepítetteket három kategóriába sorolták: „veszélyes”, „gyanús” vagy „lojális”, de a gyakorlatban ezek a kitételek nem jelentettek különbséget – minden ukránt hasonlóképpen (azaz kegyetlenül) kezeltek. 1946-ban betiltották az ukránok nemzeti egyházát, a görög katolikust, s így a keleti rítus követői kénytelenek voltak a római katolikus templomokat látogatni.

Az új rendszer számára – állítja a szerző – a németek jelentették a legnagyobb problémát. Az új határokon belül 3,5 millió német került, és a nagyhatalmak megállapodása értelmében a Lengyelországból való kitelepítés várt rájuk. A lengyel társadalom ezt a döntést helyeselte, mert a németek háborús rémtettei a lengyel lakosság jelentős részében a kollektív büntetés elképzelését támogatta. A helyzetet bonyolította, hogy nem lehetett pontosan megállapítani, ki is lehetett német nemzetiségű, hiszen a Lengye-

lorszázhoz újonnan került területen számos kettős identitású népcsoport élt, emiatt az ún. autochton lakosság (sziléziaiak, kasubok, warmiaiak, mazúrok) nemzeti hovatartozását a verifikációnak (nemzeti igazolás) kellett eldöntenie. Ők jelentették a hatalom számára az „Ezer éves” határok igazolását, hiszen fel kellett szabadítania a német iga alatt szenvedő „lengyeleket”: állampolgárságot kaptak (amit a német nemzetiségűektől automatikusan megvontak), és új „nemzeti identitást” – egyértelműen a lengyelség mellett kellett dönteniük, ami egyben a határmenti helyzetükből fakadó kettős kötődésű (lengyel-német) azonosságtudatuk megcsonkítását is jelentette. A nem verifikált személyeket kitelepítették, helyükre a keleti végekről származó lengyelek kerültek. 1949-ig a területet közel 3 millió német hagyta el, helyükre 1,8 millió repatriáns és 2,2 millió Lengyelország központi vidékeiről származó lengyel került.

A lengyel kisebbségek közül a zsidók helyzete volt a legösszetettebb: ez volt az egyetlen kisebbség, amelyet a hatalom közvetlenül a háború után hivatalosan elismert és támogatott, ebben szerepet játszott – az elszenvedett sérelmek és veszteségek enyhítése mellett – a Nyugat felé közvetített propaganda is. Ennek ellenére elindult a közösség kivándorlása, amelyet felerősített az 1946 júniusában kitört kielcei pogrom. Mint utólag kiderült, a pogromot, amelynek 42 zsidó származású áldozata volt, a lengyel belügyi hatóságok a szovjetekkel együttműködve provokálták ki, de mindez találkozott a helyi lengyelek antiszemita érzéseivel. A kiépülő zsidó szervezeteket az államhatalom 1948-ra elsoványította, betiltotta vagy a saját céljaira fordította.

1948-ra – a szocialista blokkhoz hasonlóan – Lengyelországban is befejeződött a „hatalom megragadása” (Czesław Miłosz): a kommunista párt monopolizálta hatalmát. A nemzeti kérdést, s így a nemzetiségit is, a szőnyeg alá söpörték, de a sztálinizmus alatt – állítja a szerző – valamelyest távolodtak a döntéshozók az egyértelmű megszorító politikától, és a proletár internacionalizmus jelszava alatt egységesíteni próbálták a problémák kezelését. A litván kisebbséggel, amely az 1950-es évek elejére 7 ezer főt tett ki, még helyi szinten sem foglalkoztak, a beloruszok esetében a hatalom az anyanyelven történő iskoláztatás kiépítésére és a folklórtevékenység felélesztésére törekedett, bár az ehhez a kisebbséghez tartozók nem szívesen vallották be származásukat. Az új rendszer a társadalmi felemelkedés lehetőségét nyújtotta a beloruszoknak, azon az áron, ha „elfelejtik” nemzeti gyökereiket. Az ukrán lakosságot még az áttelepítések után is diszkriminálták (a

legelhanyagoltabb megművelhető területeket kapták meg, a régi lakhelyükön maradt vagyonukat – erdőket, földeket, legelőket – pedig az államkincstár vette kezelésbe). A hivatalos propaganda az ukránokat banditáknak, terroristáknak, erkölcsöt nélkülöző embereknek állította be. 1949-re befejeződött az autochton lakosság verifikálása és a német nemzetiségűek kitelepítése, és olyan hangok is felbukkantak, amelyek szerint a német kérdést humanusabban kellene kezelni (szerepet játszott ebben az is, hogy megszületett az NDK, illetve az a tény, hogy a német nemzetiségű szakemberek elhagyták már az országot, s ez a sziléziai iparvidék termelési mutatóit veszélyeztette). Az autochtonok által lakott területen „repolonizációs” akciót hajtottak végre, azaz a területnek lengyel jelleget adtak (utcanevék, a személynevek átkeresztelése), és az ott élőknek meg kellett tanulniuk, hogy semmi közük nincsen (mert nem is lehetett) a németekhez vagy a német kultúrához, a nyelvhez. A helyi lengyel adminisztráció tájékoztatlansága a rejtett vagy nyílt németellenességgel párosult. A hatalom és az autochton lakosság között keletkezett feszültséget úgy próbálta Varsó tompítani, hogy a család-egyesítés jelszavával számukra időről időre az NDK-ba, ritkábban az NSZK-ba kiutazási engedélyt adtak. A zsidók egy részét szintén emigrációra kényszerítették, de a párttagok, diplomások nem élhettek ezzel a lehetőséggel.

Az 1950-es évek politikai olvadása a lengyelországi kisebbségek számára a viszonylagos szabadság szellemét hozták meg, de ezzel együtt – a szerző szerint – feltámadt a teszthalál állapotából a lengyel nacionalizmus és az antiszemitizmus. Ez az a korszak, amikor a kisebbségek létrehozhatták társadalmi-kulturális szervezeteiket, ami egyfelől a kisebbségek feletti állami kontrollt volt hivatott elősegíteni, másfelől kétségtelenül, vélekedik Mironowicz, hozzájárult a nemzetiségi kultúra fejlődéséhez. De ami ennél is fontosabb: a hatalom ezzel a gesztusával hivatalosan is elismerte, hogy Lengyelországban léteznek nem lengyel származású személyek is. Ezek a szervezetek a kommunista párt érdekeit képviselték, és a politikában csak bizonyos játéktérrel rendelkeztek.

Az 1956-ban Puńsk városába kitört, a templomban használatos litván-lengyel nyelvi vitát a párt arra használta fel, hogy bebizonyítsa: a lengyel klérus diszkriminálja a litván kisebbséget, ugyanakkor a városban anyanyelvi gimnázium nyílt meg. A beloruszok a saját iskoláik bezárását követelték a helyi hatalomtól, mondván „a belorusz nyelv ismerete nem ad annyi hasz-

not, mint az orosz vagy a lengyel nyelv”. A belorusz iskoláztatás szétforgácsolódásának a folyamata – paradox módon – a hatalom unszolására állt meg. Az olvadás időszakában a lengyelországi nemzetiségek közül az ukránok tapasztalták meg a legnagyobb változásokat. Megindult lassan a szülőföldre való visszaszívárgás. A németek esetében ez az időszak a családgyevisítés korszaka, a folyamatot pedig az NSZK-ban tapasztalható jólét és anyagi biztonság katalizálta. Csak 1958-ban 8 hónap alatt 105 ezer német nemzetiségű személy hagyta el az országot (s a kiutazáshoz szükséges papírok beszerzése pedig a korrupció melegágyának bizonyult). A zsidók esetében az 1950-es évek változásai ellentétes módon csapódtak le: az antiszemita megnyilvánulások száma megnövekedett (szerepet játszott ebben, hogy a sztálinista pártvezetésben számos zsidó származású ember, pl. Jakub Berman vagy Hilary Minc, volt), de ez egyben aktivizálta az addig passzív zsidó köröket.

Az 1960-as évek elejére – írja a szerző – a kisebbségi szervezeteknek meghatározott szerepet kellett betölteniük: a LEMP álláspontját, programját kellett képviselniük a kisebbségi közösségekben. A LEMP III. kongresszusa monopolizálta a lengyel társadalom politikai és kulturális életét. Ennek megfelelően az 1960-as évektől visszaszorult a kisebbségi nyelven való oktatás (főleg a beloruszoknál és a szlovákoknál, de a folyamat az ukránoknál is jelentkezett). A párt körökben helyeselték ezt, mondván ez egy olyan természetes jelenség, amely során a nemzeti kisebbségek „integrálódnak a lengyel nemzetbe”. (A szerző szerint a Szovjetunióban, az Ukrán és a Belorusz SZSZK-ban is hasonló jelenség ütötte fel a fejét, csak ott az oroszosítás volt az eszköz a „szovjet nemzetbe” való beolvasztáshoz.) A legtöbb gyanakvást az ukránok szolgáltatták – nacionalizmust sejtettek a lengyel hatóságok az ukrán lapokban, szervezetekben, az értelmiségi és a paraszti körökben, aminek az lett a következménye, hogy az ukrán kisebbséget még szorosabb ellenőrzés alá vonták. A zsidók iránt is kitapintható volt a bizalmatlanság, ez a korabeli feszült közel-keleti helyzet eredményének is tekinthető. Mindez ahhoz vezetett, hogy a zsidó származású embereknek állandóan bizonyítani kellett a lengyel államhoz és párthoz való lojalitásukat. Ebben az időben folytatódott az autochton lakosság kitelepülése, amit a hivatalos lengyel álláspont a „német revíziós propaganda” eredményének tudta be, pedig a statisztikák szerint nem is létezett németiség a lengyel államban. A valóságban bebizonyosodott, az autochton lakosság gyors asszimilá-

cióját előírányzó politika kudarcba fulladt és az nem vezetett sehová (pontosabban az NSZK-ba).

A legnagyobb megrázkódtatást a zsidóknak kellett elszenvedniük az 1960-as években. Valóságos hisztéria keletkezett az 1967-es arab-izraeli háború kapcsán, a lengyel belügy (és annak vezetője, Mieczysław Moczar) próbálta elhinni és másokkal elhíttetni, hogy ebben a konfliktusban Lengyelország közvetlen fenyegetésnek van kitéve. Változás volt az 1940-1950-es évek fordulójához képest, hogy már nem csak rossz és jó zsidó létezett, hanem *ab ovo* minden zsidó rossz lett. Ez ürügyet szolgáltatott arra, hogy zsidó származású személyeket távolítsanak el a pártból, a hadseregből, valamint az adminisztrációból. Egy ártatlannak induló egyetemi tüntetés 1968 márciusában tragédiába torkollott: a tüntetőket „cionistáknak” aposztrófálták, és állami szintű anticionista (pontosabban: antiszemita) kampány vette kezdetét. A „szégyenteljes március” (ahogyan az 1990-es évek lengyel publicisztikájában ennek az eseménysorozatnak a neve meghonosodott) folyománnyaként 1968 és 1971 között közel 15 ezer zsidó (és családtagjaik) hagyta el az országot. *„1968 a zsidók Lengyelországból való kiűzetésének az éve, az az esztendő, amikor véget ért az a valami, amit lengyel zsidóságnak nevezhetünk”* – írta az események egyik szemtanúja. A miértekre csak válaszolni próbálgatnak a szakértők. Mironowicz egyik lehetséges magyarázata, hogy a lengyel hatóságok ilyen módon kívánták feloldani a kommunista rendszer során keletkezett feszültségeket, de ez persze nem menti fel az antiszemita kártyát játszó államhatalmat.

Összegzőképpen: a Lengyel Népköztársaság álságos (mert internacionalizmust hirdetett, de valójában asszimilációt folytatott) és kiszámíthatatlan kisebbségpolitikája a legkomolyabban a belorusz lakosságot sújtotta: az 1980-as évek elejére csak minden negyedik Białystok környékén élő ortodox vallású személy vallotta magát belorusz nemzetiségűnek. Az ukránok – a szétszórattatás miatt – szintén ki voltak téve a gyors asszimiláció veszélyének, de ez a folyamat kisebb mértékben változtatta meg ezt a közösséget. Az autochton lakosság ellengyelesítének politikája csődöt mondott, amit bizonyít a több hullámú emigráció is. Azok a zsidók, akik maradtak Lengyelországban, erőteljesen asszimilálódtak. A szerző ezekkel a szavakkal fejezi be a könyvét: *„A lengyel államhatalom kisebbségpolitikájának eredménye mind a lengyel államra, mind a lengyelországi kisebbségekre nézve kedvezőtlen volt. Mind-egyik kisebbségi csoport az áttelepítések, az emigráció vagy az asszimiláció következt-*

tében veszteséget szenvedett, miközben az állam elveszítette több százezer, gyakran igen aktív állampolgárát. [...] Eközben nem sikerült megszüntetni sem a nemzeti előítéleteket, sem a xenofóbiát, és az iskolákban a történelmi ismeretek helyett nemzeti mitológiát oktattak.”

A könyvben foglaltak ismerete elengedhetetlen a mai lengyelországi kisebbségek helyzetének megértéséhez, ám nem csak önazonosságuk problémájának tekintetében, hanem sokszor Lengyelország szomszédjaihoz fűződő viszonyának értelmezésében, elemzésében is (pl. elég a lengyel-litván vagy a lengyel-ukrán kapcsolatokra gondolni). A lengyelek és a kisebbségek viszonyrendszerének megromlását a háború utáni időkre tehetjük, amit csak felerősítettek a háború előtti és alatti tragédiák. Ezek az események egészen a 1990-es évekig akadályozták a lengyelek és a szomszédok kiegyezését – s a történelem sebeinek begyógyítása nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a korszak eseményeit hozzáértő szakemberek tárták fel és magyarázták a nagyközönségnek.

A nemzeti mitológiával való leszámolás és a múlttal való szembenézés (ebbe beletartozik a szomszédokkal való kiegyezés is) a mai lengyel valóság feladata. Számos jel mutat arra, hogy a felelősen gondolkodó lengyelek nagy része belátta: Lengyelország abban a politikai, geopolitikai és gazdasági helyzetben van, hogy rendezze történelmi örökségének fájó pontjait. A múlt hiteles feltárásának egyik példája Eugeniusz Mironowicz könyve.

BENCSIK PÉTER

Határ menti regionális együttműködés?

Gondolatok egy konferencia kapcsán

„**A** határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányjai – lehetőségek az EU-integráció kapcsán” címmel rendezett tanácskozást az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) a Friedrich Naumann Alapítvány és a Soros Alapítvány támogatásával 2001. február 16-án Győrött. Kétség nem férhet a témakör aktualitásához: manapság szinte minden hírben szerepel az EU, a regionalizálás kérdése, vagy éppen a határokon átnyúló kapcsolatok problémája. Nagy érdeklődéssel vártam tehát magam is a konferenciát, annál is inkább, mert a határ menti regionális együttműködések témájáról leginkább az érintettek, a (nagy részben valóban a határ mentén elhelyezkedő) regionális kutatóintézetek munkatársai számolhatnak be a leghitelesebben. A résztvevő előadók közt azonban a kormány képviselői is jelen voltak, ami szintén mutatja a kérdés jelentőségét. A rendezvény egyébként részét képezte egy konferenciasorozatnak, amit az MTA RKK rendez. A különböző témájú tanácskozásoknak mindig más város a helyszíne. (A győri összejövetel előtt Kecskeméten az agrárium kérdéseivel foglalkoztak.) Sajnos a konferencia – véleményem szerint – egészében nem teljesítette az előzetes elvárásokat, csak néhány előadónak sikerült új szempontokat felvillantania és ezzel a közönség figyelmét felkeltenie.

A győri programot Tormássy Zsuzsanna, a Friedrich Naumann Alapítvány magyarországi vezetője nyitotta meg, röviden ismertette egyben az alapítvány tevékenységét is. Az első előadó Rechnitzer János professzor volt, aki igazi bevezető előadást tartott: a téma igen alapos ismeretéről tett tanúbizonyosságot és annak elméleti problémáit járta körül tudományos alapossággal. Emiatt ezt az előadást indokolt részletesebben ismertetni. A ki-

adott programban jelzett címtől kissé eltérve, Rechnitzer előadásának címe „Határ menti regionális együttműködés, mint az együttélés új irányai a Kárpát-medencében” volt. Nagyon helyesen arra hívta fel a figyelmet, hogy ezek a kialakuló együttműködések módosíthatják a szomszédos országok közti korábbi viszonyt is. Magyarország esetében több sajátosság eltérően alakítja, alakíthatja ki ezeket az újfajta kapcsolatokat. Ezek közé tartozik az, hogy szomszédaink döntő része nem kerül be az EU-bővítés első körébe, s így „kapuország-helyzet” alakul ki. A másik nagyon fontos tényező a határon túli magyarság nagy száma. A regionális együttműködés előtt Magyarországon is, de egész Közép-Európában jelentős nehézségek is tornyosulnak:

- periféria érintkezik perifériával, tehát az e régiók közti kölcsönhatás viszonylag csekély mértékben segíti elő az érintett térségek fejlődését;
- eltérő intézményrendszerek működnek a határ két oldalán, ezért nehéz összehangolni az együttműködést (úgy is fogalmazhatunk, hogy jogharmonizáció mellett „intézményharmonizáció” is szükséges lenne);
- a határ két oldalán levő regionális központok egymással versenyeznek (pl. Szeged és Arad; Miskolc és Kassa; Debrecen és Nagyvárad stb.) a centrum-szerepért;
- végül pedig tovább élnek a régi félelmek és beidegződések, amelyek inkább a nemzeti elzárkózást választják a nemzetközi együttműködéssel szemben.

A problémák súlya miatt rengeteg teendő vár még ránk; előadása utolsó részében Rechnitzer János ezeket foglalta össze. Elkülönítve beszélt a nemzeti, a regionális és lokális, illetve az intézményi szinten előttünk álló feladatokról. A nemzeti szintű feladatok közé sorolta többek közt a magyar-magyar kapcsolatok rendezését és az EU csatlakozási tárgyalásokon a sajátos magyar adottságok érvényesítését. A regionális és lokális szinten a meglévő korlátok lebontása a legfontosabb (fizikai korlátok – pl. infrastruktúra; pénzügyi korlátok; kompetencia-korlátok; politikai és gazdasági korlátok – pl. protekcionista intézkedések, vagy éppen a Bős-Nagymaros jellegű nemzetközi viták). Végül, intézményi szinten arra lenne szükség, hogy ne csak látszat-kapcsolatok alakuljanak ki és működjenek (ez jellemzi a legtöbb mai eurorégiót is), hanem valódi együttműködés valósuljon meg. Jellemző, hogy ezeknek a szerveződéseknek még a jogi státusza is rendezetlen, s így nem tudni, hogy a határokon átnyúló szervezetek jogi személynek, vagy egyesületnek tekinthetők-e.

Előadásának zárásaként a jövőbeli elemzési szempontokat vette sorra, mintegy kutatási programot tárva a kollégák elé. Ezek közül az általam legfontosabbnak tartott pontot emelném ki: forgatókönyvet kell kidolgozni az EU-csatlakozás utáni helyzetre.

Az elméleti kérdések felvillantása valóban jó bevezető előadás volt, s ezután a közönség arra számíthatott, hogy a felvetett problémák megoldásának gyakorlati megvalósulásáról, vagy legalább annak megindításáról hallhatunk a továbbiakban. Erre a következő délelőtti előadók még részben kísérletet is tettek. Ekkor hangzottak el az egyes minisztériumok képviselőinek előadásai (a külügyi, az agrár és a gazdasági tárcáktól érkeztek előadók). Ezek között hallhattunk többnyire formális, általánosságoknál maradó előadást is (Grúber Károly), valamint két, inkább technikai jellegű, azaz a minisztériumok projektjeit, támogatási rendszerét ismertető beszédet is (Virág Péter és Csordás László). Közülük elsősorban Virág Péter keltette fel a figyelmet, aki a Phare CBC projektjét mutatta be. Felhívta a figyelmet arra, hogy ezen belül a jövőben az ún. kisprojektek arányát erősen növelni fogják; az azonban egyelőre kétes, hogy a civil szervezetek vajon eléggé felkészültek-e arra, hogy ezt a jelentős támogatási lehetőséget ki tudják használni. Itt tehát akár az is előfordulhat, hogy a rendelkezésre álló keretet nem tudják szétosztani. Úgy tűnik azonban, hogy a kormány és az EU a maga részéről mindent megtesz annak érdekében, hogy a bevezető előadásban is megemlített pénzügyi korlátok ne álljanak akadályként a határ menti együttműködések előtt. Csak remélni lehet, hogy végül is a keretet teljes egészében ki lehet osztani. A projekt céljai közt épp a közvetlen és emberközeleli határ menti kapcsolatok erősítését, a fejlesztési programok beindítását és támogatását nevezte meg az előadó. Összességében azonban a minisztériumok képviselői is kissé csalódást okoztak, hiszen a Phare, az Ispa és a Sapard programok kezelése révén ennél több ismerettel és tapasztalattal rendelkeznek, mint amiről itt hallhattunk. Talán érdemes lett volna e téren több előadót is megszólaltatni.

Varga Mariann a West/Nyugat-Pannonia Eurégió két esztendejét ismertette. Az együttműködés egyik fő érdekessége a neve, amely szándékosan nem eurorégió, hanem eurégió. Az előadó két szempontból is „hazabeszélt”: egyrészt az eurégióban a konferenciának otthont adó Győr és Győr-Ménfőcsanak megye is tag, másrészt azért, mert a megyei önkormányzati hivatal dolgozójaként bizonygatta, hogy az eu(ro)régiókban az önkormányzatoknak nagy szerepe kell legyen.

Az egész konferencia alatt a legnagyobb figyelmet és legélénkebb érdeklődést Kobolka István előadása váltotta ki. Témája a határon átnyúló együttműködések, a schengeni szerződés és a biztonságpolitika közti kapcsolatok vizsgálata volt. Jó lett volna, ha a tanácskozáson több ehhez hasonló előadás elhangzik, hiszen a határ menti együttműködés egy sor távolabbi szférára ugyanúgy hatással van, illetve lesz, mint ahogy a biztonságpolitika számára is új kihívásokat jelent. Ezekről (pl. kultúra, tudomány, egészségügy stb.) azonban a konferencián nem volt szó. Nem véletlen, úgy gondolom, hogy mind a konferenciateremben, mind a szünetben Kobolka Istvántól kérdezték a legtöbbet a jelenlevők. Rátérve most már magára az előadásra: Schengen következményei gyökeresen új helyzetet fognak teremteni több okból is. A szigorúbb ellenőrzést kívánó külső schengeni határok hossza Magyarországon 1786 km lesz, emellett mindössze 450 km az ellenőrzés-mentes belső határ (Ausztria és Szlovénia felé). Ezzel együtt 2-3 millió magyar kerül a külső határon túlra. A szigorítások tehát a magyarokat fogják legerősebben sújtani. Ezek szinte közhelyszerűen ismert tények, de emellett Kobolka rámutatott arra is, hogy a schengeni szerződés igen jelentős része a bűnüldözéssel foglalkozik. Lehetővé teszi pl. a nyomozószervek idegen országon belüli ténykedését is. (Hogy ez mennyire nagy jelentőségű, azt jól jelzi a történelmi tény: Szerbia épp azon pontokat nem fogadta el a Monarchia ultimátumából 1914 júliusában, melyek a K.u.K. közegek szerb területen való nyomozását követelték.) A 21. század kihívásai nagyon is indokoltá teszik ezt: az előadó megdöbbentő adatokat tárt a konferencia elé a nemzetközi migrációról, drog- és leánykereskedelem magyarországi „aktivitásáról”. A bűnözők könnyen megpróbálhatják tevékenységüket határmenti együttműködésként feltüntetni, és ez ellen csak határmenti rendvédelmi kooperációval lehet már ma is védekezni.

Az, hogy végül is a konferencia egésze csalódást jelentett, elsősorban a délutáni előadásoknak „köszönhető”. Pedig épp itt szólaltak fel azok, akik az ország különböző regionális kutatóintézeteiben dolgoznak és határ menti együttműködési projektekkel foglalkoznak, illetve ezeket kutatják. Mindegyik előadó egy-egy határszakasz regionális együttműködését kívánta elemezni. Általában mindegyikük egy-egy szomszédos országgal foglalkozott, kivéve az első két előadót, akik a szlovén-osztrák és nyugat-szlovák szakaszt együttesen, illetve a kelet-szlovák határt külön vizsgálták meg. E felosztás logikus is, hiszen – ahogy Hardi Tamás is helyesen rámutatott – a szlovén-

osztrák-nyugat-szlovák határszektorok körüli kistérségek Magyarországon dinamikusan fejlődő körzetek, míg az összes többi határ menti terület inkább elmaradott térség.

A délutáni csalódás első oka az volt, hogy innentől kezdve a konferencia átalakult tisztán gazdaságföldrajzi jellegű elemzéssé, holott a határ menti kapcsolatoknak, azt hiszem, alapvetően ennél több kérdést kellene érinteniük. Ráadásul némelyik előadás még a tudományosság látszatát is messze elkerülte. Ilyenkor az volt az érzésem, hogy közepes tudásszintű egyetemi hallgató kiselőadását hallgatom. Az egyik előadó több alkalommal is mondta a földrajzosok számára fülsértő „X. megye alatti/attól lefelé eső stb. határszakasz” kifejezést, ami helyesen úgy hangzana, hogy a „megyétől délre eső határszakasz”. Szemre tetszetős ábrákat, térképeket mutattak be az előadás során, csak ehhez nem párosult érdemi mondanivaló. Természetesen lehet, hogy egy szélesebb nagyközönségnek ez megfelelő lett volna, de a hallgatóság döntő része inkább szakember és kutató volt, akik a közhelyszerű előadásoktól láthatóan nem voltak elragadtatva. Úgy tűnt, hogy a régi, mára nagyrészt elavult gazdaságföldrajzi módszerekben megcsontosodott előadókat hallottunk, habár egy részük kora szerint kimondottan fiatal volt. Talán az itt előadók egy része is érezhette, hogy ezek a prezentációk kilógtak a sorból. Erre utalt az is, hogy valaki megjegyezte: Schengen hatásairól és kihívásairól új tanácskozást kell majd tartani. Azt hiszem, nem vagyok egyedül, de én már erre a konferenciára is úgy érkeztem, hogy ennek megvitatására számítottam. E véleményemet azóta több akkori résztvevő is megerősítette. Kár, hogy végül ilyen utóízzel hagytuk el a konferenciát. Tipikusan igaz most is: a kevesebb több lett volna, vagy pedig átgondoltabban kellett volna az előadások témáját kiválasztani. Talán az sem véletlen, hogy az előadások egyike sem inspirálta vitára a hallgatóságot, és kérdések is alig hangzottak el.

Az általános délutáni képet azonban színezték kellemesebb percek is, elsősorban Hardi Tamás és Nagy Imre révén, akik láthatólag elkerülték a kliséket, és tartani tudták magukat a tudományos előadások elvárható színvonalához. Mindenesetre mégsem kaptunk egyik előadáson sem képet arról, hogy miben áll ma ténylegesen a határ menti együttműködés. Meglehet, hogy nincs is ilyen (érdemi) kapcsolat, de ebben az esetben nem kellett volna hat előadást tervezni ebből a témakörből (végül csak öt előadás hangzott el, mert Hajdú Zoltán nem tudott részt venni a tanácskozáson). Ehelyett viszont elvárható lett volna, hogy a határmenti kapcsolatok több lehet-

séges dimenzióját elemezzék a kutatók, s ne csak a gazdaságföldrajz eszköztárát demonstrálják.

Összességében e rendkívül fontos témakörrel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy érdemes konferenciákon foglalkozni ezzel a kérdéssel, de jóval átgondoltabb tematikával, szélesebb spektrummal és a jövőbeli teendők sokkal alaposabb felmérése után. Egy konferenciának éppen az (is) a feladata, hogy felhívja a szakemberek és a sajtón át a közvélemény figyelmét egyes kérdésekre, s ezen túlmenően cselekvési programot tudjon mutatni a jövőre nézve. Ez volt az, ami legfájóbban hiányzott. Reméljük, hogy ha lesz egy következő rendezvény, már sokkal kedvezőbb tapasztalatait és eredményeit lesznek.

Könyvismertetések

Vízumpolitika és menedékjog

Kovács Péter: A schengeni kérdés.

Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 112.

Általában híve vagyok az analógiának, mivel gyümölcsöző és hasznos lehet akár szakmai kérdések értelmezésére, új megvilágításba helyezésére is. Gyakran megtörténik ez az anyaországi és a határon túli magyarok kapcsolat-tartásának megkönnyítésével összefüggő javaslatokban. A Schengeni Egyezménynek hatályba lépését követő¹ időszakra például a temesvári Bodó Barna a német mintát ajánlotta a magyar döntéshozók figyelmébe.

A nem német nemzetiségű román állampolgárok vízumbeszerzésével szemben – ami egyébként állítólag szintén nem hosszadalmas – a népi német/Volksdeutsch személyek származásuk igazolásával egészen könnyen juthatnak a belépésre feljogosító okmányhoz. A Német Demokrata Fórum nevű szervezet igazolja, illetve hitelesíti a kérelmező német nyelv és kultúra ismeretét, azaz német neveltetését, s ezzel szinte automatikusan elintézi a vízumot. Amennyiben a szervezet az említettekre nézve nem vállal vagy nem tud vállalni teljes értékű garanciát, akkor a nyelvtudást igazolva még mindig biztosíthat bizonyos mértékű kedvezményezettséget az elbírálásban. Bodó Barna ezt a megoldást a német anyaország nemzetpolitikájának minősítette, és alkalmazhatónak tartotta a magyar politika számára is. Javasolta mindezt annál is inkább, mert megítélése szerint a kilenc éve működő rendszerrel szemben úgymond senki de senki nem lépett fel Romániában, azaz a nem német román állampolgárok – és persze a politika is – elfogadták, hogy Németország – divatos kifejezéssel – pozitívan diszkriminálja a külhoni németeket.

Nézetem szerint ez az analógia igen gondolatébresztő. Ezúttal azonban itt most nem a megszívlelendő részekkel foglalkozom, hanem inkább a problémáival. Eltekintve attól, hogy a romániai magyar véleményformálók körében egyesek veszélyesnek tartják valamely szervezet felhatalmazását a kedvezményezetti kör kijelölésére², számomra más szempontból is ellentmondásosnak tűnik a német minta hasznosíthatósága.

A 82 milliós egyesített Németország a jelentős számú romániai illegális migráció legfőbb Európai Unió-s célországát jelenti.³ Úgy tetszik, hogy az egymást követő román kormányok külpolitikájában hangsúlyeltolódás következett be: a hagyományos francia orientáció mellett elsősorban gazdasági tényezők következtében felerősödött a német irányba megnyilvánuló tájékozódás. Politikailag sem közömbös továbbá, hogy a nyugati integrációs intézményekhez minél előbb csatlakozni kívánó Románia milyen támogatásra számíthat Németországtól.

Mindez azt jelenti, hogy a még létező német etnikai kisebbség megítélése – egyébként hagyományosan – jelentősen eltér a romániai magyar kisebbségtől. Tudomásul kell vennünk, hogy a mai román többségi identitáshoz hozzátartozik egy bizonyos mértékű – folyamatos – magyarellenesség. Másként fogalmazva: a csoportidentitás „mi” képének a magyarok jelentik az „ők” korrelációját. Ezzel szemben a romániai németeket sohasem használták fel ilyen célból.

A magyar kormány pozitív diszkriminációja a romániai magyarság vonatkozásában következőképpen nem biztos, hogy nem váltja ki a román többségi társadalom, a román politika tiltakozását. Sőt! Nézetem szerint éppen ennek nagyobb a valószínűsége!

Rendkívül fontos tehát körütekintően eljárnia a magyar törvényhozásnak a státusz törvény elfogadásánál. A lehetőségek és a következmények gondos mérlegelése nélkülözhetetlen. Többek között ezért öröndetes minden tanulmány, cikk és könyv, amely akár csak egy morzsával is hozzájárul a minél jobb törvény megszületéséhez. Már itt rögzítendő, hogy Kovács Péter könyve jelentős mértékben járul hozzá a probléma konfliktuscökkentő módozatainak kimunkálásához.

A szerző bevezetőjében leszögezi, hogy „...az Európai Unió keretei között megvalósuló ún. *schengeni együttműködést* nem átfogóan kívánja elemezni, s különösképpen nem kívánja az olvasót a nemzetközi közjog részletei-

vel terhelni.”⁴ E tárgyban ugyanis örvendetesen sok cikk, könyv jelent meg, számos felkészítést és tanfolyamot tartottak.

A zsebkönyv *felvállalt célja* – a szerző megfogalmazásában – a schengeni témakomplexum *egyetlen* vetületének vizsgálata, mégpedig az elzárkózó „Európa-erőd” kialakulásának veszélye, amely az Unióhoz első körben csatlakozó Magyarország esetében elzárná az anyaországot a határon túli magyaroktól. A vízumkényyszer visszaállításának konkrét lehetősége Romániával, Ukrajnával és Jugoszláviával, illetve állampolgáraikkal szemben – mivel mindhárom ország rajta van az EU-tagállamok közös vízumköteles listáján – kétségtelenül komoly feladat elé állítja a magyar külpolitikát. Az Európai Unió külső határainak biztonsága, s ezzel – a belső határellenőrzés megszűnése miatt –, Franciaország, Németország, vagy Ausztria védelme a számukra nem kívánatos illegális – például romániai – bevándorlóktól, esetleg a nemzetközi bűnözéstől nem utolsó sorban a magyar észak-keleti, keleti és dél-keleti határszakasz ellenőrzésének a színvonalától fog függeni. Alapvető elvárás lesz tehát a tíz éve működtetett, s időközben kormányköziből jórészt közösségivé tett – Amszterdami Szerződés – schengeni *acquis*⁵ derogációmentes átvétele Magyarország részéről.

A bizonyos mértékig már begyakorolt schengeni rendszer a bennünket egyelőre talán érthetően jobban foglalkoztató közös vízumpolitikán kívül számos más politikaterületet is átfog. A 142 szakaszos Schengeni Végrehajtási Egyezmény a közös érdekek területeként szabályozza:

– a külső határok intenzív őrzését (a légi és tengeri kikötőket is beleértve), a határátlépés szabályait és ellenőrzésének módját;

– a bevándorlási politikát, a harmadik országok polgáraival szembeni politikát;

– a menekültpolitikát, a menedékkérők belső elosztásának elveit;

– az illegális bevándorlás elleni fellépést;

– a rendőri együttműködést, a gyanúsítottak határon átnyúló megfigyelésének és üldözésének szabályozását, a nemzetközi mérvű csalások elleni küzdelmet;

– a kábítószer kereskedelem és fogyasztás elleni küzdelmet;

– a nemzetközi jogsegélyt és a kiadatás megkönnyítését, valamint

– a határokon átnyúló automatikus körözési rendszer (Schengeni Információs Rendszer-SIS) létrehozását.⁶

A sokrétű politikák közül a klasszikus nemzetközi jogi szabályozás helyett az Amszterdami Szerződésben – középtávon – a bevándorlási, beuta-

zási, migrációs és menekültügyi szabályok a közösségi jogi szabályozás hatálya alá kerültek.⁷ A maastrichti harmadik pillérben, a kormányközi együttműködés területén így – a belügyi és igazságügyi együttműködésből – alapvetően csak a rendőri együttműködés és a büntető igazságügyi együttműködés kérdései maradtak. (Megerősítve a rasszizmus, az idegenellenesség elleni harccal, és egyéb aktuális nemzetközi bűncselekménnyel szembeni fellépéssel.)

Fontos megállapítása Kovács Péternek, hogy míg a harmadik pilléres együttműködésben a hagyományos nemzetközi jog szabályai érvényesülnek, azaz az egy állam egy szavazat elve, az állami szuverenitás messzemenő tiszteletben tartása, addig az első pillérben szuverenitás átruházásról, súlyozott szavazási rendszerrel és intézményközi döntéshozatalról van szó. Az utóbbi tény jelentékeny mértékben csökkenti a Magyarország méretű csatlakozó állam politikai mozgásterét akkor, amikor speciális magyar érdekeket kíván érvényesíttetni a státustörvénnyel, a kárpátaljai, az erdélyi és a vajdasági magyarok megkülönböztetésével, illetve az országba, ezzel egyben az EU területére történő könnyített beengedésével.⁸

A schengeni kérdés szerzője a probléma felvetését követően a lehetséges magyar kormányzati lépéseket járja körül. Itt és most azonban meg kell említenem egyik gondomat munkájával, pontosabban annak címével kapcsolatban. Kovács Péternek a felvezetést követően sem lett volna szabad meghagyni „A schengeni kérdés” címet, mivel ez ebben a formában félrevezetőnek tűnik. Ha valaki tájékozódni kíván és éppen nincs elég ideje – vagy nem áll módjában – a fülszöveget, esetleg a tartalomjegyzéket tanulmányozni, csalódottan kell majd megállapítania, hogy a kérdéskörnek csak igen kis szeletével, és annak is Magyarországra vonatkozó – ennyiben Schengenhez nem közvetlenül kötődő – lehetséges következményeivel ismerkedhet meg, *nem pedig magával a schengeni kérdéssel.*

A brüsszeli ítések – akik évenként értékelnek – a határellenőrzésre és a bevándorlási szervek hatékonyságának növelésére helyezik a hangsúlyt, számon kérik többek között a határállomások, a bevándorlási szervek, valamint a diplomáciai képviseltek közötti kommunikációs kapcsolat javítását. Az 1999-es jelentés szinte semmilyen előrelépést nem konstatált 1998-hoz képest a határellenőrzés és a menedékjogi rendszer működésének tekintetében. Az egyik bizalmas EU-jelentés szerint Magyarország és Csehország még mindig nem tudott olyan kellően szigorú határellenőrzési rendszert kiépíteni, amivel hatékonyabban akadályozhatná meg a nemzetközi bűnözés

uniós területre történő továbbterjedését.⁹ Csendben jegyezzük meg – tudatában annak, hogy ez nem lehet menség a csatlakozók számára –, az uniós tagállamok is folyamatosan bírálták egymást ilyen jellegű problémák miatt. (Korábban Németország, illetve Kohl kancellár kritizálta Ausztriát a külső határ ellenőrzésének minőségével kapcsolatban, míg manapság a britek neheztelnek Franciaországra, amely meglátásuk szerint a nemkívánatos migráció vonatkozásában nem tölti be eléggé „szűrő” feladatát).

A vízumok szűrő funkciója mellett Kovács Péter jól mutat rá arra is – még ha ennek túlhangsúlyozásától tanácsos is óvakodni –, hogy a belépésre és tartózkodásra feljogosító okmányok kiállítására (az illeték révén) az uniós bevételeket növeli.¹⁰ Hasznos a közös vízumköteles listán található államok felsorolása csakúgy mint az éppen vízummenteseké is. Nem érthető viszont, hogy miért valószínűsíti Kovács Péter a hosszabb távú tartózkodásra feljogosító vízumok – nemzeti „D”-vízum – közeli harmonizálását, ahogy ő mondja: közösségi jogi szabályozás alá vonását?¹¹

Kár, hogy elmarad az indoklás, mivel a magunk részéről ezt a problémát másként látjuk. Inkább arra hajlunk, hogy az egyre fogyó állami szuverenitás alatt maradó politikák egyike lehet – középtávon – a nemzeti vízum. A schengeni „C”-vízum három hónapos tartózkodási engedélyével szinkronban van azzal az idővel is, amelyet a kelet-európai szezonmunkások maximális mértékben tölthetnek el valamely uniós tagállamban. Aligha hihető, hogy ezen túlmenően szívesen látnának területükön harmadik államhoz tartozó állampolgárokat.

A tömörítés, illetve a sűríteni tudás képessége rendkívül dicséretes tulajdonság, melyet a szerző kiválóan alkalmaz. Úgy vélem azonban, hogy érdemes lett volna kissé bővebben kifejteni a következő bekezdést:

„A schengeni határ keletre történő áttolásában való érdekeltség azonban egyáltalán nem esik egybe az EU keletre történő kibővítésében való tagállami érdekeltséggel. Ebben a tapasztalat szerint a határ menti tagállamok azért kevésbé érdekeltek, mivel határ menti jellegük elvesztése ugyanakkor különböző kompenzációs és fejlesztési segélyek elvesztését valószínűsíti.”¹²

Ausztria csak akkor szabadulhat a külső határ ellenőrzésének – a különféle kritikák miatti – kellemetlenségétől, ha például keleti szomszédja, Magyarország csatlakozik az EU-hoz. Akkor a szervezet külső határának egyik szakasza átkerül mondjuk a magyar-román határszakaszra. Ennek megfelelően a keleti bővítés mellett kardoskodó politikusok és tudósok egyik leg-

főbb érve Ausztriában az, hogy Magyarország csatlakozásával végre megszűnne országuk évtizedes peremhelyzete, így végre ők is a perifériáról a centrumba kerülhetnének. A keleti szomszéd egyfajta szűrőként – kissé pejoratívabban: pufferként – felfogná, illetve szelektálná a nemkívánatos migrációt, a nemzetközi bűnözést...stb.¹³

Az ebben való érdekelttség mellett mára eltörpülnek azok a nem igazán jelentősnek tekinthető támogatások, melyeket természetesen Ausztria is megkapott az EU külső határának hatékonyabb ellenőrzéséhez. Ezenkívül – tudomásunk szerint – a sokkal jelentősebb uniós támogatásokat az ország például Burgenland felfejlesztéséhez nem peremhelyzete miatt, hanem viszonylagos elmaradottsága miatt kapja az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERDF) és az Európai Kohéziós Alap felzárkóztató programjától.

Igen problémaérzékenyre sikerült a Schengeni Információs Rendszer (SIS), az adatbevitel, az adatkezelés működésének és nehézségeinek bemutatása.¹⁴ A vízumrendszer egyik félelmet gerjesztő, magyar kompetencián kívülre került veszélye, hogy nem a hazánkban és nem a magyar jogszabályokkal szemben elkövetett cselekmény – például a Németországban történő illegális munkavállalás – zárja ki a Magyarországra való beutazás lehetőségét. (Az illető személy ugyanis felkerül a SIS „feketelistájára”, és így részére vízum nem állítható ki).¹⁵ A „nemkívánatosságnak” valóban lehet „szegénység” aspektusa is, ahogyan ezt Kovács Péter markánsan kiemeli.¹⁶ Nem hisszük azonban, hogy ez minden harmadik állam polgárához, ha tetszik kelet-európaihoz feltétlenül és előítéletesen hozzákötődik, ahogy azt a szerző kifejtésében sugallja. Nyilván minden tagállamban van bizonyos tűrési küszöb, s az e feletti bűncselekmények, illetve egyéb visszaélések esetén bizonyára általánosít a közvélemény, mondjuk a román, vagy az ukrán állampolgárokkal szemben. Nem gondoljuk azonban, hogy ez az előítélet valamelyik tagállamban a lengyelekkel, vagy a magyarokkal szemben létezik. Ezért úgy látjuk – és tapasztaljuk –, hogy igenis van fogékonyság odaát a különbségtételre.¹⁷

A nemzeti vízum intézményének költséges és nem minden kockázat nélküli velejárója, hogy a belső határon a schengeni csatlakozást követően is fenn kell tartani az ellenőrzésnek bizonyos szintjét, illetve mélységi szűrőkontrollt kell alkalmazni az ország területén. A most csatlakozni kívánókkal szemben legalábbis szinte bizonyosan ez elvárás lesz. Önmagukban a költség- és a személyi adminisztratív vonatok is kellemetlenek. Ráadásul jelenleg semmilyen adattal nem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a státustörvényrel preferált

határon túli magyarok körében mekkora lenne a továbbtelepülési törekvés, azaz mennyien elégednének meg a magyarországi tartózkodással, s mennyien nem. (Nyilván ennek megfelelő sűrűségűre kellene szőni a belső ellenőrzésnek, illetve a belső határ ellenőrzésének a hálóját).¹⁸ Ráadásul kicsit magasabb számok esetén bizonyosan jelentős félelmek ébrednének Ausztriában, és elképzelhető, idővel ez olyan mértékűvé dagadna, hogy maguk az osztrákok is – nem eléggé bízza a magyar határőrizeti szervek éberségében – visszaállítanák a belső határon az ellenőrzést. Ebben az esetben uniós csatlakozásunk értelme és előnye kérdőjeleződne meg, hiszen nem érvényesülnének a közösség szabadságai. (És akkor még nem is szóltunk a kölcsönös politikai bizalmatlanságból keletkező esetleges hátrányokról).

Kovács Péter szerint, mivel a határon túli magyarok menedékkérelmét a magyar hatóságok akkor is jogszerűen elbírálnak – idéz rá precedenst –, ha azt valamelyik másik schengeni állam már elutasította, a menekültügy vonatkozásában nem lát konfliktushelyzetet. Ezért a schengeni államok menekültügyi együttműködési szabályainak az áttekintését mellőzi.¹⁹ Szerintünk azonban a probléma nem kerülhető meg. Ha ugyanis a Dublini Konvenció vonatkozó részei ismertetésre kerültek volna, akkor más megvilágítást kaphatna a következő idézet: „Itt ugyanis az a szándék, hogy egy menekültügyi kérelemnek valamely schengeni államban történő jogerős elutasítását követően a másik schengeni állam gyorsított eljárásban, érdemi vizsgálat kötelezettsége nélkül hozhasson elutasító végzést, és lehetőleg az a schengeni állam járjon el elsőként, amelynek területére elsőként lépett az illető, tulajdonképpen azzal a következménnyel is jár, hogy az illető végső soron seholy sem kap engedélyt, amennyiben a legelső államban ezt a kérelmet nem nyújtotta be.”²⁰

Az idézett rész első felével – a szándék interpretálásával – teljesen egyetértünk. Az „Asyl shopping” megakadályozására dolgozták ki a teherelosztási rendszert, azaz a menedékjogi kérelem elbírálásában illetékes tagállam kijelölési szempontjait. Ebben fontos szerepet játszik ugyan a külső határ átlépésének a helye is, de közel sem olyan súlyjal, ahogyan azt Kovács Péter értelmezi. A kijelölési szempontok erősrendjében fentebb szerepel, hogy rendelkezik-e a kérelmező közvetlen és az EU-s tagállamban legálisan tartózkodó hozzátartozóval. Fontosabb az is, hogy melyik állam adott ki korábban számára tartózkodási engedélyt.²¹ Ezeket azért lényeges itt hangsúlyozni, mert a határon túli magyarok, ha nem is közvetlen hozzátartozóval

– bár az erdélyiek esetében ez is gyakran megесik –, de korábbi akár lejárt érvényes tartózkodási engedéllyel is rendelkeztek Magyarországon. Így az említett jugoszláviai magyar menekült több szempontból is megkaphatja – mint ahogy azt a szerző említi – a magyar menekültügyi rendszer támogatását. (Kovács Péternek igaza van abban, hogy végső soron történhet önkéntes átvétel, illetve átvállalás is.)

Probléma sokkal inkább a jelenlegi ellentmondásos helyzettel van. Az 1990-es évek eleje óta folyamatos bírálat érte a magyar kormányzatot például az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, annak Budapesti Irodája részéről azért, mert 1989-ben Magyarország csak földrajzi korlátozással ratifikálta a Genfi Menekültügyi Konvenciót.²² (A nem európai menekültek menedékjogi kérelmét nem a magyar Menekültügyi és Migrációs Hivatal, hanem az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának – UNHCR – Budapesti Irodája bírálta el.) Az 1997 végi menedékjogi törvény, illetve egy akkori országgyűlési határozat megszüntette az említett korlátozást. Azóta a magyar menekültügyi apparátus – pro forma legalábbis – egyenértékű tevékenységet folytat a schengeni államok apparátusaival. Amíg azonban ott a 90-es évek elején²³ rapid módon megugrott a menedékjogi kérelmek száma, addig Magyarországon ez nem növekedett, pedig időközben az Unió tagállamainak menekültpolitikája és menedékjoga egyre restriktívebb lett. (A menedékkérelmeknek már csupán 3-4%-át ismerték el, s szinte elérhetetlenné vált a politikai menekült státusz elnyerése).²⁴ Új fogalmakkal – mint például biztos származási ország, biztos első befogadó ország – és eljárásokkal – például gyorsított menedékjogi procedúra a nyilvánvalóan megalapozatlan menedékkérelmek esetén, a menedékjogi kérelem elbírálásában illetékes állam kijelölése – kiüresítették a Genfi Menekültügyi Konvencióban vállalt kötelezettségeiket. A menekültügyi hivatalok elutasító határozatainak az indokolásában rendre felbukkanó érv a más schengeni tagállamban történő elutasítás mellett az is, hogy az illető uniós területre utazásakor már biztos, minden üldözéstől mentes harmadik országon – például Magyarországon – utazott keresztül, azaz már ott is kérelmezhetne volna a politikai menekültstátust.²⁵ Nyilván azért nem tette ezt, mert valójában nem is politikai menekült, hanem gazdasági migráns, aki nem látván más kiutat, a menekültügyi rendszerrel visszaélve kívánja legalizáltatni magát az egyik gazdag tagállamban.

Magyarország felől nézve – s ebben teljesen igaza van a szerzőnek – a helyzet egyelőre nem aggasztó. Ha egy jugoszláviai magyart – Kovács Pé-

ter példájával élve – mondjuk Németországban elutasítanak a fenti érvekkel, akkor jelenleg Magyarország – lévén nem az EU-tagja – még minden további nélkül ismét elbíráhatja az illető menedékkérelmét, s a németekkel szemben nagyobb gond nélkül biztosíthatja számára a politikai menekült státust. (Akár csoportos, vagy nagyobb számú esetben is, ahogy ez a besorolás elől elmenekült vajdasági magyar fiatalok kapcsán történt). Az ország csatlakozását követően azonban Magyarország tagja lesz a dublini teherelosztási rendszernek, azaz csak csekély számban és kivételes esetekben fogadhat be másik tagállamban már jogerősen elutasított jugoszláviai magyar kérelmezőt. (A Dublini Konvenció kijátszásának súlyos kockázatát aligha vállalhatjuk fel). Másként fogalmazva: addig, amíg nem vesznek be bennünket a teherelosztási rendszerükbe arra hivatkozva, hogy annak csak tagok lehetnek részesei, addig nemigen kérhetik számon rajtunk az akár csoportos pozitív diszkriminációt. (Elsősorban azért, mert a magyar menekültügyi rendszer 1997 óta – ahogy fentebb említettük – nem diszkriminatív, másrészt mert végre el fog különülni ettől az etnikai rokonok támogatására alkotott (státus-) törvény, mellyel mintegy tíz éve adós már az anyaország magának és a határon túli közösségeknek).

A státustörvény-tervezet célja a határon túli magyarok megtartása a szülőföldön, továbbá magyar identitásuk erősítése és asszimilációjuk megakadályozása.²⁶ Csaknem egy évvel ezelőtt fogalmazta meg Kovács Péter elvárásait a jogalkotóval szemben: milyen is legyen tartalmilag a státustörvény? Azóta előttünk fekszik a törvénytervezet. Nem lenne fair számon kérni a szerzőtől, hogy miért maradt annyira elméleti a fejtegetése, miért csak az elvárásait fogalmazta meg a javaslattal, illetve a leendő törvénnyel kapcsolatban. Feltehetően a bővített, illetve a második kiadásban sort kerít majd az azóta felgyűlt ismeretek alapos elemzésére.

Az alapvetően jól felépített, információgazdag könyv recenziója az ismertett műnek értelemszerűen nem annyira az erényeire helyezi a hangsúlyt, mint inkább a kritikus megállapításokra. Ez természetesen semmit nem von le a kérdéses mű értékéből, mivel diszkussziót folytatni olyan munkával lehet, amelyben alátámasztott pozitív álláspont fogalmazódik meg. A gondolatokra serkentő kis zsebkönyvet mindezekon kívül azért is ajánlom a tisztelt olvasók figyelmébe, mert a kötet lektora a pécsi jogi kar oktatója.

Cseresnyés Ferenc

JEGYZETEK

- ¹ A többlépcsős csatlakozást feltételezve természetesen. In: *Schengen. A magyar-magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnnyékában*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó Budapest 2000. 217-218.
- ² Borbély Imre álláspontját ismerteti Kovács Péter In: *A schengeni kérdés*. Osiris 2000. 74-75.
- ³ 1992-1995 között Németország mintegy 40 ezer román állampolgárt toloncolt ki. In: Cseresnyés Ferenc: *Menekültpolitika és menedékjog az Európai Unióban (1990-1999)*. Studia Europaea 3. Pécs, 1999. 125.
- ⁴ Kovács Péter i.m. 7.
- ⁵ Az *acquis* magában foglal minden szabályt, alapelvet, egyezményt, nyilatkozatot, határozatot, véleményt, célkitűzést és gyakorlatot, mely az Európai Közösségekre vonatkozik, függetlenül attól, hogy az formálisan jogilag kötelező-e, illetve, hogy azt milyen módon, mely intézmények fogadták el.
- ⁶ Kovács Péter i.m. 19.
- ⁷ Uo. 20.
- ⁸ Uo. 21.
- ⁹ Uo. 28-29.
- ¹⁰ Uo. 35-36.
- ¹¹ Uo. 41.
- ¹² Uo. 43.
- ¹³ Österreich und die Osterweiterung der Europäischen Union. Argumente und Fakten. 1. Fassung, Oktober 1998. Manuskript. 10-13.
- ¹⁴ Kovács Péter i.m. 46-49.
- ¹⁵ Uo. 49.
- ¹⁶ Uo. 51.
- ¹⁷ Kovács Péter ebből a szempontból nézetünk szerint túlságosan homogénnek tekintti a volt keleti tömb országait. i.m: 51.
- ¹⁸ A probléma érzékeltetésére szemléletesnek tűnik a következő adat. Németország – miként fentebb említettük – mintegy 40 ezer román állampolgárt toloncolt ki néhány év alatt a 90-es évek első felében (1992-1995). Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága éves jelentésének becslése szerint az illegális migránsok körülbelül 40%-a a cigány etnikai csoporthoz tartozott. Közismert, hogy magyar identitású roma emberek is szép számmal élnek Erdélyben. Semmit nem tudunk a kitoloncoltak közötti magyarok arányáról. (Ismerve az eltérő kultúrájú és vallású román állampolgárok fokozott migrációs potenciálját, arányuk bizonyosan szintén nem volt elhanyagolható). Már ezek tudatában érdemes ismereteket szerezni a belső ellenőrzés módjairól, hogy felkészülhessünk a csatlakozást követő időszakra. – *Zur Lage der Flüchtlinge in der Welt. Erzwungene Migration: Eine humanitäre Herausforderung*, UNHCR-Report 1997-98. Verlag J.H.W. Dietz Bonn 1997. 255.

¹⁹ Kovács Péter i.m. 58-59.

²⁰ Uo.

²¹ Cseresnyés Ferenc: *Menekültpolitika és menedékjog az Európai Unióban (1990-1999)*. Studia Europaea 3. Pécs, 1999. 73-74.

²² Nagy Boldizsár: Menedék és remény – Magyarország helye a nemzetközi vándorlásban. In: *Jönnek? Mennek? Maradnak?* MTA PTI, Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 1993. Budapest, 1994. (Szerk.: Sik Endre és Tóth Judit)

²³ Már 1991-ben félmillió fölé ment a benyújtott menedékjogi kérelmek száma, s 1992-ben 690 100 kérelmet nyújtottak be! 1993-tól az uniós tagállamok hatékonyan alkalmazták a londoni megállapodásukat a gyorsított menedékjogi eljárásról. (Nyilvánvalóan megalapozatlan menedékkérelmek esetén). Ezzel sikerült viszonylag rövid időn belül leszorítaniuk a kérelmezők számát. In: Amnesty International Asyl-Info 4/94. 37. IGC Secretariat, Feb. 1994.

²⁴ UNHCR, Migration News Sheet 1992.

²⁵ Cseresnyés Ferenc: Menedékjog és menekültpolitika az Európai Unióban. In: *Értékek, érdekek és szakpolitikák az Európai Unióban*. Tanulmányok. (Szerk.: Andrassy György) Studia Europaea 7. 243-246.

²⁶ Kovács Péter i.m. 70.

Magyar Orientalizmus

*Edward W. Said: Orientalizmus,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. [Fordította: Péri Benedek],
666 oldal, 2.900, Ft. ISBN 963-07-6825-9*

Edward W. Said bemutatására és a több mint húsz évvel ezelőtt megjelent, azóta sok kiadást megért, és számos nyelvre lefordított könyvének, az *Orientalizmus*-nak, ajánlására nincs különösebben szükség Magyarországon. A szakmai közönség többnyire már nemcsak a könyvet olvasta, de betekintése van a körülötte zajló heves viták sűrűjébe is, esetleg állást foglalt már valamelyik oldalon. Nyilvánvalóan ez a sorrend nem szükségszerű, elképzelhető hogy valaki a könyv olvasása nélkül is állást foglal. (Talán számukra mégiscsak kell ajánlanom a könyv olvasását.)

Aki ma az *Orientalizmus* szemlájére vállalkozik nehéz helyzetben van, hiszen már a recenziók és értelmezések mennyisége olyan számottevő, hogy terjedelmük valószínűleg magának a műnek többszöröse.¹ Egy másik fontos probléma, hogy mára szinte lehetetlen rekonstruálni mit jelenthetett az *Orientalizmus* a hetvenes évek végén, amikor először megjelent. Itt nem tekinthetem át a könyv befogadás-történetét: még a legfontosabb kritikák számbavételét sem végezhetném el. Said maga is nyújt némi áttekintést ezekről a 1994-es kiadáshoz írt, és itt lefordított utószavában.² Azért vállalkozom mégis e késői teljes magyar fordítás megjelenése alkalmával az *Orientalizmus* szemlájére, hogy néhány hozzá kapcsolódó szempontot és lehetséges értelmezést kiemeljek a magyar és a kelet-közép-európai társadalomtudományok diskurzusok kontextusában.

A Kelet és a Nyugat

Első kiadása óta az Orientalizmus rengeteg tudományos vitát és legalább annyi kutatási programot inspirált, egyike azon munkáknak amelyek megte-remtették a *posztkolonializmus* címkével jelölt tudományos diskurzust és kutatói programot, amely az irodalomtudomány, történelemtudomány, az antropológia és más kultúrtudományok területén egyaránt visszhangra, ám gyakran ellenzésre is talált. A könyv megosztott fogadtatása talán azzal is összefügg, hogy Said személye nem mentes az olyan botrányoktól,³ amelyek heves indulatokat keltve osztják követő és kritikus táborokra az olvasókat, gyakran ideológiai vonalak mentén szegődve hívőül vagy zárkózva el nézeteitől. A könyvnek ugyanannyira elválaszthatatlan kontextusa, hogy szerzője Jeruzsálemben született anglikán vallású palesztin⁴, aki Amerikában tanít és mindig kritikus szemmel figyeli az izraeli politikát, mint az, hogy Said következetes baloldali kritikus-értelmisségi, kiemelkedő műveltségű humanista, egyaránt jártas a nyugati filozófia, irodalom és művészetek terén.

A mű elméleti forrásvidéke a posztstrukturalizmus és neo-marxizmus találkozásánál helyezkedik el. Said hivatkozik Louis Althusser-re, Antonio Gramsci hegemoniaelméletére és Michel Foucault diskurzuselméletére. Teszi mindezt anélkül, hogy bármelyiket részleteiben kifejtjené, vagy az egymással való kompatibilitásukat megkérdőjelezné (ezt szemére is vetették később). Inkább csak eszközül használja ezeket az elméleteket abban a támadásban, amely a tudás-hatalom binom klasszikus értelmezése ellen indít.

Alapvető állítása, hogy a tudás sohasem „vegyszer”, tehát nem választható el attól a politikai kontextustól, amelyben létrejött és amelynek fenntartásában szerepet játszik.

Said módszerében inkább foucaultianus, de nem követi Foucault hatalom-koncepcióját, mondanivalójának magja szorosabban kötődik a hegemónia és az alávetettek (*sub-altern*) Gramsci által felállított ellentétéhez. Az orientalizmus diskurzusának elemzése közben soha nem téveszti szem elől azokat a gazdasági-politikai aszimmetriákat, amelyek keretezik az egyenlőtlenségeket. Ezért megtartja azt centrum-periféria distinkciót, amely a hegemonia-elmélet sajátja. Ezzel szemben Foucault diffúz, a társadalom szövetében szétterjedő hatalom-felfogása sokkal inkább a láthatatlan, központ nélkül is hatékonyan működő hatalom képét rajzolja meg. Nyilvánvaló, hogy Said számára fontosabb a diskurzusok elemzése során leleplezni azt a domináns beszédmódot amely, a gazdasági kizsákmányolás és a politikai elnyomás párhuzamaként számára a nyugati imperializmus velejárója, mint annak vizsgálata milyen kifinomult módon szövi át a hatalom a társadalmakat, nemcsak Nyugaton, de Keleten is.

A leleplezés művelete során Said a Nyugat kulturális és tudományos termékének egy részét veszi célba, amelyek számára a tudás egyik kiemelten fontos doméniuma (hiszen ő maga is nyugaton iskolázott keleti), a Nyugat tudása a Keletről: az Orientalizmus. Könyve ennek a tudásformának a körülírására és elemzésére tett kísérlet. A legtöbbet idézett és vitatott tömör meghatározás szerint: „Az orientalizmus nem más, mint a Nyugat stílusa a Kelet uralására, átstrukturálására, a felette gyakorolt autoritás biztosítására.”⁵ Az orientalizmus ilyen módon való értelmezése természetesen nagyon eltér az eddigi jelentéseitől, de Said könyve után a társadalomtudományokban egyre inkább az általa módosított értelemben vált elterjedté. Ebben az értelemben az orientalizmus nem csupán a hagyományos értelemben vett keletkutató (orientalisztika), hanem olyan domináns diskurzus amely a Keletről szól, így az „orientalisták” táborának határai is kitágulnak: közéjük sorolja bármely modern tudományág művelőjét ugyanúgy mint azokat az írókat és filozófusokat is, akik a Kelettel foglalkoztak.

Az a társadalmi kontextus, amelyet vizsgálatának keretétül választ a francia és brit gyarmati birodalmak uralmi rendszere (valamint későbbi amerikai párhuzamaik), az ezekben dolgozó orientalisták és az általuk termelt művek. Elemzését leszűkíti az arab világgal kapcsolatos művek és nézetek

vizsgálatára, de így is hatalmas anyagon dolgozik: régebbi forrásokat is bevon az elemzésébe, de vizsgálatát igazából a 18. század utolsó harmadától kezdődően, a modern orientalizmus korának beköszöntésével kezdi és a 20. századi Amerika jelenéig jut el, azaz a hetvenes évekig.

A Nyugat repedései

A Nyugat/Kelet megosztáson túl létezik még egy elkülönülési folyamat, amelynek fontos szerepe van az orientalizmus megértésében. Ennek a folyamatnak az eredménye az a helyzet, amelyben a nyugati diskurzusok között többszólamúság, sőt ellentmondás jön létre. A Nyugati tudás ilyen repedéseibe illeszkedik Said műve, amely ugyanakkor fontos szerepet játszik a további hasadások létrejöttében vagy nyilvánvalóvá tételében.

Nem a könyv elméleti konstrukciója bizonyult legidőtállóbbnak. Sokkal nagyobb hatást gyakoroltak a problémafelvető, ötletgazdag és szerteágazó elemzések, amelyek aláásták több diszciplína pilléreit. Said a Másik megalkotásának és reprezentációjának kérdéskörét gyarmatosító és imperialista törekvések kontextusában látatja, azok viszonyulására terelve a figyelmet, akikről készül a reprezentáció. Ez az olyan tudományágak művelői részéről, amelyek lényegéhez tartozik a másokról kialakított reprezentáció (tulajdonképpen minden társadalomtudomány ilyen), óvatosságot és az egyéni emberi tapasztalatok iránti nagyobb tiszteletet kíván. Nem akarom most azt taglalni, melyik tudományág mennyire szemléli magasról, vagy távolról a tárgyát, azt gondolom, hogy ma már egy-egy diszciplínán belül is húzódnak repedések.

Ezen az általános következményen túl van egy partikulárisabb („területi”) vetülete az orientalizmusnak. Egyetlen példával szemléltetném, hogy az orientalizmus csupán egyetlen alelete az olyan törekvésnek, amelyek eszencialista nézeteket kapcsolnak össze geopolitikai érdekekkel. Ezeknek megítélésében Said következetes maradt álláspontjához, ezért utasítja el ironikusan és kritizálja a „civilizációk összeütközése” elképzelést, amely kívülről eszencializálja a Másikat, mintha az is nem bonyolult és sokszínű világ volna, amelyben sokféle öndefiníciós törekvés verseng:

„[A] „civilizációk összeütközése” helyett én inkább a „definíciók összeütközése” kifejezést használnám, ami sokkal érdekesebb dolog. Szerintem ami ma ténylegesen történik a világban, az igen távol van attól, amit Huntington mond, aki minden meglehetősen felszínesen lát, és egy olyan ember nézőpontjából beszél, aki

a hidegháború nagy teoretikusa volt, és aki most megint csak a konfliktus elméletét akarja alkalmazni egy nem hidegháborús világban. Ami szerintem történik, az definíciók összeütközése az egyes kultúrákon és társadalmakon belül.”⁶

Nyugat, a magyarok és az orientalizmus

Noha a művelt közösség ismeri és eredeti kontextusaiban vitatja is Saïd nézeteit, azok viszonya, hatása a magyar társadalomtudományos diskurzusokra, az irodalomtudomány részleges kivételével⁷ kevésbé épült be. Ennek ellenére a magyarra fordított *Orientalizmus* nem érkezik légüres térbe, hatása áttételesen és diffúz módon néha csupán párhuzamaiban, de jelen van. A következőkben ezekre az elemekre rámutatva szeretnék az ismertetés lehetőségeihez mérten a fordítás műveléséhez hozzájárulni azzal, hogy rámutatok néhány találkozási pontra. Ezt nyilván nagyon korlátozottan, csupán ötletek szintjén tehetem itt meg, ezért egyetlen diszciplína – az antropológia diskurzusából ragadok ki példákat arra, hogyan is néz(het) ki a magyar és közép-kelet-európai orientalizmus.

Szorosan véve Magyarország (sem mint hatalom, sem mint gyarmat) nem tarozott egyetlen olyan birodalomhoz sem, amelyek a posztkoloniális diskurzus számára közvetlen célpontot szolgáltatnak. Ez magyarázza talán, hogy ilyen későn készült el az *Orientalizmus* magyar fordítása. Az, hogy a kolonizáció-dekolonizáció hulláma nem érintette közvetlenül a térséget korántsem jelenti azt, hogy Közép-Kelet-Európa kívül esne minden hegemonikus törekvésen, vagy hogy az itt élő népek ne szembesültek volna stigmatizáló külső meghatározásokkal és nem küszködnének öndefiníciós problémákkal. Éppen ellenkezőleg, a régió gazdag és bonyolult terepét szolgálja a kölcsönös orientalizálások vizsgálatának.

A magyarok nemzeti önmeghatározás-története szorosan összefügg a Kelet-Nyugat különbség fontossá válásával. 1994-ben a budapesti Néprajzi Múzeum „Magyarok „Kelet” és „Nyugat” közt. Nemzeti jelképek és legendák” címmel rendezett kiállítást. Itt minden más (urbánus-népi, liberális-konzervatív stb.) ellentéppáron túl ennek a distinkciónak szenteltek kiemelt figyelmet, éppen abból a megfontolásból, hogy ez a definíciós gyakorlat világméretű párhuzamokba illeszkedik.⁸ A párhuzamokon túl a *magyar orientalizmus*⁹ sajátos mintát követ. Itt a térbeli és időbeli dimenziók szorosan összekapcsolódnak. A magyar öndefinícióban a Kelet a magyar nép és nyelv őstörténetével függ össze. A ma-

gyar keletkutatásban amellelt, hogy olyan rangos kutatókat adott mint Kőrösi Csoma Sándor vagy Vámbéry Ármin, a keleti származás tudata fontos szerepet játszott. Történetileg a keleti származás tudata, amely főleg a magyar nemesi hagyományra volt jellemző, és fölényérzettel társult az országban élő más nemzetiségek iránt. A 19. századi őstörténeti és nyelvészeti kutatások megélenkülése mellett a magyarság szorosán kötődik Kelethez, ugyanakkor az Osztrák-Magyar Monarchia kulturális terében a magyarok elsősorban az osztrákok ellenében határozták meg magukat. Nyugat-európai szemmel nézve viszont az ázsiai eredet a barbárság és kegyetlenség képzetével társult. A magyar társadalmon belüli kulturális harcok gyakran követték a Kelet-Nyugat megosztást, de ennek ellenére egészen a huszadik század első feléig sok példája található annak, hogy „a magyarok mennyire nem fogták fel az orientalizmus európai és hazai értelmezésének különbözőségét”¹⁰.

Időben közelebbi az őstörténeti kapcsolatoknál a törökellenes harc és hódoltság korszaka, amikor a magyarok egy más módon szembesültek a Kelettel. Akkor a magyarok mint a kereszténység védőbástyái a Nyugat részeként határozzák meg magukat, bár ez a meghatározás nem mindig egyezett a Nyugat irányából jövő meghatározásokkal. A jelenség párhuzamot mutat a balkanizmus (amely az orientalizmussal párhuzamos, de nem azonos folyamat) olyan elemével, amelyre Maria Todorova bolgár származású kutató mutat rá.¹¹ A balkán önmagát a Kelettel szemben határozza meg, bár nyugati szemszögből gyakran része a Keletnek.

Sorin Antohi a román példán egy gondolatébresztő újraértelmezését nyújtja az orientalizmusnak. Szerinte az orientalizmus *metonimikus jellegű* és egy szövetségi, sőt egy nemzetállam belsejében is létre jöhet.¹² Ez az értelmezés a centrum-periféria kapcsolat elmélete, valamint a goffmani stigma-konceptió segítségével operacionalizálja az orientalizmus fogalmát, új lehetőséget nyitva kisebb léptékű régiók kapcsolatainak vizsgálatára. A magyar orientalizmus recens metonimikus formáit az Erdély vagy Moldva területén élő magyarok iránti érdeklődés hullámaiban lehetne tettenérni. Székyföld önmagában is alanya lehet orientalista definícióknak.¹³

Ezeken a példákon keresztül azt a folyamatot szerettem volna itt szemléltetni, hogy miképpen szűrődött be és talált alkalmazásra Európa ezen régiójában az orientalizmus valamilyen értelmezése, nem törekedtem teljességre, inkább csak rámutatni akartam a diskurzív környezet néhány elemére.

A fordításról

Said szövege nem könnyen fordítható, hiszen tömör és elegáns, pontos és szellemes egyidőben. Péri Benedek erőfeszítése a vaskos kötet magyartására első látásra tiszteletet parancsol. Közlelbbi olvasás nyomán azonban feltűnnek a zavaró hiányosságok. Egy, a fordítást az eredetivel egybevető, szaklektor bizonyára sokat segített volna a (néha banális) hibák kiküszöbölésében, nem hagyva a recenzió-íróra ezt a munkát és a kétes dicsőséget, hogy ezekre felhívja az olvasók figyelmét. A bevezetőben ilyen hibákat találhatunk:

I have begun with the assumption that the Orient is not an inert fact of nature. It is not merely *there* as the Occident is not just *there* either.¹⁴

Azzal a tétellel kezdem, hogy az orientalizmus nem öröktől fogva létező jelenség. Nem önmagában létezik, mint ahogy a Kelet sem önmagában létező fogalom.¹⁵

Ezen a helyen az angol szöveg arról beszél, hogy a Kelet és a Nyugat nem tehetetlen természeti tények, nem pusztán *ott vannak*. Egyáltalán nincs szó az „orientalizmusról” sem „öröktől fogva létezésről”. A tévedés oka itt talán egyszerű fordítói figyelmetlenség, mert már a következő mondatokban a szöveg szorosabban követi az eredetit.

Egy más típusú tévedés, amikor a fordító értelmezési zavarral küszködik: But the phenomenon of Orientalism as I study it here deals principally, not with the correspondence between Orientalism and Orient (the East as career) despite and beyond any correspondence, or lack thereof, with a „real” Orient. My point is that Disraeli’s statement about the East refers mainly to that created consistency, that regular constellation of ideas as the pre-eminent thing about the Orient, and not its mere being, as Wallace Steven’s phrase has it.¹⁶

Az orientalizmus fogalmának vizsgálata számomra elsősorban nem a Kelet az „Oriens” és az orientalizmus kölcsönhatását öleli fel, hanem az orientalizmus jelenségének belső tartalmát jelenti, és azt, hogy a „létező” Kelettel való megfeleltetések ellenére, azokon túlmutatva, illetve azok esetleges hiányában mit tart a Keletről mint életformáról. Véleményem szerint Disraeli kijelentése sokkal inkább erre a mesterségesen létrehozott gondolatvilágra mint a Keletről vallott nézetek minduntalan előtérbe nyomakodó fogadatlan prókátorára, erre a rendszerbe foglalt eszmehalmazra céloz, nem pedig ezen fogalomrendszer pusztá létezésére.¹⁷

Itt az eredetiben az orientalizmus *jelenségének* és nem *fogalmának* tanulmányozását ígéri Said, a létező Kelettel való minden megfelelés vagy meg nem felelésen túl, viszont egyáltalán nincs szó az orientalizmus és a „létező” Kelet *kölcsönhatásáról*, még kevésbé a *minduntalan előtérbe nyomakodó fogadatlan prókátorról*. Az idézet végén pedig a Kelet, és nem a fogalomrendszer pusztán létezéséről van szó. Wallace Stevenre való hivatkozás viszont kimarad.

Nem tartom szerencsésnek azt, hogy a magyar fordítás nem következetes a szerző által kiemelt (dőltbetűs) fogalmak és kifejezések jelzésével. Az elméletileg és módszertanilag fontos bevezetőben a 35. oldal előtt egyáltalán nem emeli ki a fogalmakat, annak ellenére, hogy a kötetet felsőoktatási tankönyvnek (is) szánta a kiadó. A kiemelések megtartása talán nagyobb figyelmet kényszeríthetett volna a fordítóra is, aki ha stílus-versenyre kel a szerzővel, nemegyszer a magyar szöveg minősége, sőt értelme bánja.

A későbbi fejezetek során mintha javulna a fordítás minősége de a könyv utolsó előtti mondatába a fordító ismét fellengzős képet told be (kőbe vésett, *intő jel* ott ahol angolul egyszerűen *emlékeztető* van), nem beszélve arról, hogy nagyon vitatható itt a *knowledge* 'tudományként' vagy mégikább a 'tudományágként' való fordítása.

If the knowledge of Orientalism has any meaning, it is being a reminder of the seductive degradation of knowledge, of any knowledge, anywhere and any-time.¹⁸

Ha az orientalizmus tudományának van egyáltalán jelentősége, akkor az az, hogy kőbe vésett, *intő jel*ként figyelmeztet arra, milyen a tetszetős, de silány külsőbe öltöztetett tudomány. Példája minden tudományágra igaz, tértől és időtől függetlenül.¹⁹

A fordítás ebben a formában egyenetlen és sok ponton vitatható teljesítmény.

Meglepőnek találtam, hogy hiányzik a magyar kiadás végéről a név- és tematikus index, amely az angol nyelvű kiadásban 18 sűrű oldalt tesz ki²⁰, és nagyon megkönnyíti a hatalmas anyagban való tájékozódást. Ez a filológiai mulasztás nagyban csökkenti a könyv kezelhetőségét.

Az, hogy mégis üdvözlendő a magyar *Orientalizmus* megjelenése, annak a felforgató erőnek és ötletgazdagságnak tulajdonítható, amely huszonkét év múltán is megtartott valamit eredeti lendületéből.

JEGYZETEK

- ¹ A kilencvenes évek közepére már az *Orientalizmus* recepciójának önálló története alakul ki. Gyan Prakash a recenziókról ír recenziót. Lásd: Prakash, Gyan (1995) A review of reviews. *Orientalism now, History and Theory*, 34, 3, 199-212.
- ² 577-619.
- ³ Nemrég (2001 februárjában) a bécsi Freud Intézet és Múzeum lemondta Said előzetes meghívását a 2001. évi Freud-előadás megtartására egy nevezetes libanoni kőhajtásra (amellyel állítólag erőszak használatára uszít) és az osztrák politikai állapotokra hivatkozva. Az Intézet döntése nagy felháborodást és tiltakozás-hullámot váltott ki Said hívei körében. 2000. július 3.-án készült Saidról egy fotó, amely azt ábrázolja, amint Dél-Libanonban az izraeli határon átdobott egy követ. Ezt követően többször kényszerült magyarázkodásra, például azzal, hogy a kódobálás rituális szokás azon az elhagyott határszakaszon és egyetlen izraeli katonára sem volt a láthatárán, sőt a sajtóban megjelent és botrányt kirobbantó fotó is titokban készült róla. A bécsi visszautasítást azzal magyarázta, hogy ez a Freud Intézetet részéről az izraeli és amerikai adományozóknak fizetett ár. Lásd.: Edward Said: *Freud, Zionism, and Vienna*, Al-Arham Weekly On-line, March 15-21. 2001, Issue No. 525.
- ⁴ Erről lásd. még: Said, Edward: Világok között, *Magyar Lettre Internationale* 31. 1998-1999 tél. 21-24. [Fordította: Berta Ádám]
- ⁵ Szamosi Gertrud fordítása, *Helikon* 1996/4, 422.
- ⁶ Mondja (26. o.) Said egy interjúban, amelyet Christoph Burgmer készített vele. Bevezetés a posztkoloniális diskurzusba, *Magyar Lettre Internationale* 28. 1998 tavasz. [Fordította: Farkas Zsolt]
- ⁷ A *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* 1996/4-es számát, Szamosi Gertrud szerkesztésében és bevezető tanulmányával (415-429), a posztkolonializmus témájának szentelte. Ebben a számban (430-449) részleteiben megjelent magyarul az *Orientalizmus* bevezető fejezete, Balogh Dániel és Szamosi Gertrud tolmácsolásában.
- ⁸ Hofer Tamás: Kiállíthatóak-e a magyar „emlékezet helyei”, *BUKSZ* 1994/4. 464-470.
- ⁹ A fogalmat tudtommal Hofer Tamás használja először. Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – Adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben, *Jannus* VI.1. 1987, p. 59-74.
- ¹⁰ 66. uo.
- ¹¹ Todorova, Maria *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997.
- ¹² 304. 5. jegyzet. Antohi, Sorin: Cioran și stigmatul românesc. Mechanisme identitare și definiții radicale ale etnicității, *Civitas Imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, Polirom, Iași. 1999.
- ¹³ Biró A. Zoltán szerint a magyarországi közvélemény ún. erdélybarát termelte ki a Székelyföld mint „csodálatos vidék” képét. (168) Bár ő nem hivatkozik sem

Saidra sem Antohira, úgy gondolom nem túlzás itt Székelyföld metonimikus orientalizálását látni. „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról In. *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 1998.

¹⁴ 4. Edward Said: *Orientalism*.

¹⁵ 15. *Orientalizmus*, Péri Benedek fordítása.

¹⁶ 5. Edward Said: *Orientalism*.

¹⁷ 16. *Orientalizmus*, Péri Benedek fordítása.

¹⁸ 328. Edward Said: *Orientalism*.

¹⁹ 576. *Orientalizmus*, Péri Benedek fordítása.

²⁰ 377-394. Said, Edward W. [1978] (1994) *Orientalism*, Vintage Books, A Division of Random House, New York.

Tárgyszerűen az ötvenes évekről

Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849-1860. Budapest, 2000, Osiris Kiadó. 399 oldal. 1880 Forint.

Egy közvéleménykutatás szerint a magyarok XX. századi történelmük legsötétebb évtizedének az ötvenes éveket tartják. Bár erre nézve nem készült felmérés, de nagy valószínűséggel a XIX. században is az ötvenes évek kerültek volna az első helyre egy ilyen negatív listán. A szabadságharc leverését követő önkényuralom a magyar nemzeti remények meghiúsulását eredményezte, és a megtorlás után az országra „az abszolutizmus vas veszője” nehezedett. Vagy ahogy a leggyakrabban használt középiskolás tankönyv fogalmaz: „Az abszolutizmus ... lábbal tiporta a polgári és nemzeti szabadságjogokat...”, ugyanakkor – saját érdekében is – a tőkés átalakulást viszont elősegítette. „Az élet minden területén nyílt germanizálás folyt. Mindez nemcsak a magyarokat, hanem a nemzetiségieket is sújtotta, akik 'azt kapták jutalomból, amit a magyarok büntetésből'.” A magyar történelmi

hagyomány szerint a bécsi kormány az ország elnémetesítését akarta, idegen, a helyi nyelvet nem beszélő hivatalnokokat, „Bach-huszárokat” ültetett a nép nyakára, a magyar nyelvet, iskolákat, szokásokat üldözte, visszaszorította. Erre az ország szinte egységesen, passzív ellenállással válaszolt Deák Ferenc vezetésével, de a nyílt, fegyveres ellenállásra is volt példa. Bár a 48-as reformok egy részét, így például a jobbágyfelszabadítást Bécs nem vonta vissza, de ezt is csak saját érdekében, a fő ellenfelének tekintett magyar nemesség további gyengítése érdekében tette. Vagyis a korszak érdemei sem érdemek (lásd. még: „A vasutakat az idő hozta, és nem Ön, miniszter úr!”), a rendszer egésze negatív megítélés alá esik.

A magyar történetírás szerencsére egyre több alkalommal bizonyítja, hogy az egyoldalú képet képes árnyalni és objektívebben, a korszakot (nemzeti) elfogultságaitól szabadulva szemlélni és értékelni. Deák Ágnesnek az 1850-es évek nemzetiségpolitikájáról készült monográfiája is ilyen könyv. A szerző hatalmas, zömmel német és magyar nyelvű anyagot vizsgált át többéves kutatómunkája során. A birodalmi központi kormánysszervek, a magyarországi, erdélyi, vajdasági, egyes esetekben horvátországi, sőt, más tartományokbeli iratanyag tanulmányozása mellett az emlékiratok, naplók, röpiratok gazdag gyűjteménye szerepel a feldolgozott források között, mely kiegészül a kor fontosabb sajtótermékeivel. A munka végén található bibliográfia összesen 30 oldalt tesz ki!

A könyv két rövidebb és két hosszabb fejezetre oszlik. A Habsburg Birodalmat 1848–49-ben a nacionalizmus alapjaiban rázta meg, létét fenyegették népeinek nemzeti törekvései. Ezt a másfél évet tekinti át a munka első ötven oldala. Ezt követi az ötvenes évek nemzetiségi politikájának bemutatása. A szerző az Összegzésben ugyan felteszi a kérdést, hogy helyes-e egyáltalán tudatos nemzetiségi politikáról beszélni, hiszen soha nem foglalkoztak önmagában ezzel a problémával, de érvei meggyőzőek: számos kérdés tárgyalásánál előkerültek a nemzetiségi szempontok. A rendszer nemzetiségi politikáját két területen, az államigazgatás és a kultuskormányzat (egyházi élet és oktatás) területén vizsgálja. A negyedik fejezetben vázolja az 1859-es katonai vereség utáni útkeresés vitáinak lényegét, azt a sokáig terméketlen vitát, ami a korábbi gyakorlat folytatásának hívei és az új utakra lépés szószólói között folyt, egészen 1860 őszéig, az Októberi diploma kiadásáig.

Az 1848-as átalakulás legfőbb jelszava a Habsburg Birodalomban az alkotmányosság megteremtése mellett a nemzeti egyenjogúság, a „Gleichberechtigung” követelése volt. A birodalom vezetői 1848 őszén még elfogadták az alkotmányos berendezkedést és az államszervezet megújításával és a liberális reformokkal igyekeztek az előretörő nacionalizmust háttérbe szorítani, illetve azzal bizonyos kompromisszumokat kötni. A Kremsierbe költöző osztrák birodalmi parlament alkotmánytervezetéhez hasonlóan – bár némileg szűkebb értelmezésben – az olmützi alkotmány is deklarálta a népek egyenjogúságát: *„Minden népfaj egyenjogú, s minden népfajnak sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve fenntartása- és művelésére.”*

Az állami életben az alsóbb szinteken (a kerületi szintig) elfogadták a nemzeti eszmét szerveződési elvként. Így a birodalmi centralizáció közigazgatási decentralizációval párosult. A Habsburg-kormányzat a birodalom népeinek szabad nyelvhasználatot ígért az egyházi életben, az alsó- és középfokú oktatás területén. A közigazgatás vállalta, hogy anyanyelvén válaszol a különböző beadványokra. Ezen kívül engedték a nyelvművelő és kulturális egyesületek alapítását és működését. A közigazgatás alsóbb szintjein, a szabad és autonóm községekben, a járásokban, megyékben és kerületekben a helyi lakosság többségének megfelelő lesz a helyi hatalom: a külső ügykezelés nyelve a többség nyelve; az alsóbb szinteken a belső ügykezelés is; és a hivatalnokok nagyobb részét a többségi nemzetiség fia alkotják. Ha egyes helyeken vontatottan vagy kaotikusan is, de lassan megindult ennek a vonzó programnak a végrehajtása. Ezekben a hónapokban a politikai hatalomba való alkotmányos beleszólás lehetőségét is biztosítani ígérte a hatalom.

A magyar szabadságharc résztvevőit nem egyenlően bírálták el. A császár oldalán kitért vezetők személyre szóló kiténtetéseket, pénzadományokat kaptak. A románok elpusztult templomaik újjáépítésére államsegélyben részesültek. A „hűséges” Horvátországban az adózás új szabályait kedvezőben állapították meg, mint Magyarországon, Erdélyben pedig csak később vezették be az emelt adóterheket.

Az olmützi alkotmány ugyanakkor csalódást okozott a dinasztia oldalán kitartó népek vezetőinek. Már 1849 őszén megfigyelhetők voltak ugyanis azok a törekvések, hogy a nemzetiségi alapú területi különállásokat lehetőleg visszaszorítsák. Persze az alkotmányban foglaltakat nem lehetett visszavonni, de például a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megígért elkülönítése

után sem fogadták el azt a magyarázatot, hogy ez a terület teljes egészében szerb nemzeti uralom alá kerüljön. Éppen a Gleichberechtigung elvére hivatkozva emelték ki, hogy a terület kevert etnikai lakossága nem hátrány, hanem előny, hiszen itt jól megvalósulhatnak a nemzeti egyenjogúság követelményei, egyik nép sem lesz képes elnyomni a másikat. A döntéssel persze egyik érintett fél sem volt elégedett. Erdély esetében is megfigyelhető a kezdetben tett ígéretek teljesítésének elszabotálása. A kerületek kialakításánál ugyan eleinte az etnikai elvet érvényesítették, de a végső rendezésnél ez a szempont teljesen háttérbe szorult. A szászok sem kapták meg a beígért teljesen önálló szász koronatarományt. Megszüntették a határörvidéket is: a székelüket – Gábor Áron után érthetően – azonnal, a románokét pedig Avram Iancuék elégedetlen mozgólódását követően.

Még leginkább az egyházi hierarchia átalakítása során igyekeztek az egyes nemzetiségek igényeinek megfelelni: így került sor a zágrábi és az erdélyi román görög katolikus érsekség felállítására, új román görög katolikus püspökségek alapítására. A szlovákok kérését önálló szlovák katolikus püspökség létrehozására nem teljesítették ugyan, de három szlovák nemzetiségű püspököt is kineveztek. Hasonlóan jártak el az evangélikus egyházban is. A román ortodoxok kéréseit azonban a szerbekkel szemben általában nem támogatták. Az ortodoxokkal különben is sok gond akadt, a szerbek ugyanis szoros kapcsolatokat építettek ki Oroszországgal. A cenzúra persze alaposan megvizsgálta az ideérkező könyvküldeményeket, és mivel az imakönyvekben a cárt és családját dicsőítő, tehát potenciálisan veszélyes szövegek is voltak, felmerült, hogy a könyveket nem is továbbítják. A kényes kérdést végül „salamoni” döntéssel úgy oldották meg, hogy a kérdéses lapokat összeragasztották...

A magyarok ellen a dinasztia oldalán küzdő népek nemzeti céljaik nagyobbfokú megvalósításában bíztak. A bécsi kormányzat azonban igyekezett nemzeti alapú politikai hatalmukat visszaszorítani. Jellasics ugyan haláláig megtarthatta báni címét, de a horvát érdekek védelmében nagyon hamar szembekerült az összbirodalmi szempontokkal és teljesen háttérbe szorult. Szerb vajda kinevezésére nem került sor, hanem – éppen ezt megelőzendő – maga Ferenc József vette fel címei sorába ezt a méltóságot, ami lehetővé tette, hogy alvajdának egy megbízható (és nem szerb) katonatisztet nevezzenek ki. A szász comest felfelé buktatták, Bécsbe hívták. Jól kitapintható tehát az az elv, hogy az egyes tartományok élére megbízható, a múlt vi-

szályaiban nem érintett, lehetőleg nem odavaló személy kerüljön. Az alacsonyabb beosztású hivatalnoki állások betöltésénél figyelembe veendő szempontok 1849-es rögzítésénél ugyan szerepelt a nemzeti hovatartozás, ám utolsóként: csak harmadikként hivatkoztak az alkalmasság és a megbízhatóság mögött a nemzetiségi egyenjogúság elvének betartására. Eleinte igyekeztek a nem magyar, helybenlakó polgári származású elemeket előnyben részesíteni, de a szűkös lehetőségek miatt az etnikai származás helyett kezdtek beérni azzal is, ha az illető beszélte az adott vidék lakosságának nyelvét. A nemzetiségi vezetők szakértelmi és nyelvtudásbeli hiányosságai mellett az is egyre inkább alkalmazásuk ellen szólt, hogy hivatali állásba kerülve saját nemzetiségi céljaik megvalósítására törekedtek, az összbirodalmi érdekekkel akár szembe is kerülve. Márpedig a rendszernek engedelmes bürokrátákra, végrehajtókra volt szüksége, ezért az ötvenes években olyan lojális nemzetiségi politikusokkal is konfliktusba került az udvar, mint Saguna, Avram Iancu vagy Jellasics.

A magyarok legyőzését követő időszakban néhány részletkérdésben a magyarellenes nemzeti részrehajlás is kimutatható volt. Ez azonban csak részletkérdésekben mutatkozott meg, az alapelvek egységesek voltak. Leginkább a polgárháború alatt elkövetett gyilkosságok és rablások megbüntetésénél érződött a politikai alapú kedvezés. Az erdélyi románok esetében a bíróságok húzták-halasztották az ítéletet, és sok esetben felmentették a vádlottakat, a körülményekre hivatkozással. Igaz, nem is voltak könnyű helyzetben, hiszen a vérfürdőekben egyes falvak szinte teljes lakossága részt vett, a tízegynéhány éves gyerekeket és az asszonyokat is beleértve. Mindenestre a magyar lakosság körében ezek a részrehajlások nagy felzúdulást és elégedetlenséget váltottak ki. Úgyszintén a magyarok ellenében megnyilvánuló gyakorlat volt a negyvenes évek névmagyarosításainak eltörlése és – sok esetben a hatóság által is erőltetve – a régi nevek visszaadása, míg a nem magyar név felvétele esetében nem volt ilyen eljárás.

A nemzeti programjaik megvalósításában korlátozott politikusok csalódottsága mellett aziránt is kételyek merültek fel, hogy a nemzetiségek egyenjogúságára alapozott és alkotmányosságot ígérő politika megvalósul-e. Deák Ágnes ezzel kapcsolatban joggal hangsúlyozza, hogy a birodalom irányítói között is igen jelentős nézeteltérések voltak, így a viták kimenetele is befolyásolta a sok tekintetben rokonszenves program realizálódását illetve a megvalósulás mértékét. A kor legbefolyásosabb politikusai közül Stadion

gróf belügyminiszter tűnik olyannak, aki leginkább híve volt a fent vázolt politikai elképzeléseknek, ezért az ő 1849-es megbetegedése és visszavonulása nagy jelentőségű volt.

A „Gleichberechtigung” eszméjére hivatkozás egészen az olmtüzi alkotmány felfüggesztéséig, 1851 végéig a legfőbb legitimációs elvek közé tartozott. Ám mivel a birodalom egységének elvét kezdetektől fontosabbnak tartották, Metternich szavaival élve „a birodalom egységének Szküllája és a nemzetiségek egyenjogúsításának Kharübdisze között” vergődtek, míg nem az egység érdekében fokozatosan elhagyták a nemzetiségi elvet. Az abszolutisztikus és centralizálni igyekvő csoport (Kübeck báró, Grüne gróf főhadsegéd és Kempen rendőrminiszter vezetésével) a reformokat csak korlátozottan támogatta. A kormány sem volt egységes: Bach, Bruck vagy a csak nevében magyar Nádasdy gróf a merev centralizáció híve volt, Leo Thun kultuszminiszter ellenben jóval rugalmasabb, a federalizmussal több ponton érintkező programot képviselt. A végső döntéshozó Ferenc József általában az első nézethez állt közelebb.

A kormányon belüli vitákat példázza a szűkebben vett – hogy ne mondjuk: csonka – Magyarország kerületi beosztása. Az öt kerület kialakításánál arra törekedtek, hogy a magyar jellegű pest-budai kerület mellett legalábbis vegyes lakosságú kerületeket hozzanak létre. Bár Bachban felmerült az öt kerület teljes függetlensége, azaz Magyarország teljes szétदारabolása, mégis a terv ellenzői kerekedtek felül. Paradox módon a magyarok körében nem kimondottan népszerű Albrecht főherceg helytartó személye jelentett garanciát az ország egységének megőrzésére: a császár nagybátyjának hatalmát mégsem lehetett a névlegesre csökkenteni...

Külön fejezet foglalkozik az 1850-51-es népszámlálással, melyre részben – a hagyományos indokok, mint a katonaállítás vagy adózás – a nemzetiségi egyenjogúság politikájának alkalmazhatósága miatt is sor került. Deák Ágnes alaposan elemzi a felmérés körülményeit, a különböző visszaéléseket és az adatsorok ebből fakadó jelentékeny pontatlanságát. Az egyes esetek kapcsán kiderül, hogy az összeírás eleve nem lehetett megfelelő pontosságú, mert az összeírással megbízottak sokszor nem ismerték a lakosság nyelvét, és a segítségükre siető helyi értelmiség nemzeti elfogultságból torzította az adatokat. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy sokan szándékosan nem saját anyanyelvüknek megfelelő nemzetiségűnek vallották magukat – leginkább azért, amit Eötvös József is felemlített 1850-es röpiratában: hogy

ez által a nemzetiségi egyenjogúság értelmében könnyebben juthassanak hivatalhoz. Bécsben is tisztában voltak az összeírás hiányosságaival, ezért az 1857-es népszámlálásnál a nemzetiségre már nem is kérdeztek rá. Igaz, ennek fő oka a politikai hangsúlyváltás volt.

A bécsi viták eredményeképp 1851-re visszaszorultak az alkotmányosság hívei (Schmerling le is mondott), s ez természetesen kihatott a nemzetiségi politikára is. Az alkotmányosság fokozatos, végül teljes és nyílt felszámolása a többségi elv jogosultságát is kétségbe vonta, vagyis az abszolutizmussal nem fért össze a nemzetiségek helyi szintű hatalma sem. Ugyanakkor itt természetesen kétirányú folyamatról volt szó: a nemzeti egyenjogúság programjának megvalósítása során felmerülő számtalan probléma és konfliktus mind érvet szolgáltatott az abszolutizmus híveinek ahhoz, hogy kijelentsék: alkotmányos módon képtelenség a soknemzetiségű birodalmat kormányozni. A nemzetiségi egyenjogúság gyakorlati megvalósítása során ugyanis azonnal számos vitás eset jelentkezett horvát-olasz, szerb-horvát, szerb-román, román- magyar, román-szász stb. viszonylatban.

Deák Ágnes könyve számos példával igazolja, hogy nem mondva csinált problémákról, hanem tényleges konfliktusokról volt szó. Több esetet ismertet a egyes nemzetiségű településeken kipattanó viták közül: ki tartsa el a kisebbség iskoláját, templomát, milyen nyelven működjenek a helyi hivatalok stb. A nemzeti elhatárolódás elméletben egyszerűnek tűnő programja sok területen teljesen megvalósíthatatlan volt, másrészt a megígért nyelvhasználati engedmények a birodalmi bürokrácia hatékony működését lehetetlenítették volna el. Hamar világossá vált, hogy a szakszerű hivatalnokrendszerhez nélkülözhetetlen az egységes belső hivatali nyelv. Elméletben ehhez ugyan párosulhatott volna akár több külső ügykezelési nyelv is – és sokan ezt is javasolták, a belső ügykezelési nyelv fontosságát a nép szempontjából kétségbe vonva – ám ehhez az adott viszonyok között fordítók és tolmácsok ezreit kellett volna alkalmazni, amit a birodalom ingatag pénzügyi helyzete nem tett lehetővé. A program megvalósításának akadályát jelentette a megfelelő képzettségű és nyelvtudású hivatalnokok hiánya is, elsősorban Magyarországon. A nemzetiségek nyelvi igényei pedig sok esetben messze túlmutattak az adott etnikum lehetőségein: éppen a képzettség hiánya miatt egyszerűen nem volt kit alkalmazni.

Ezért – részben tehát kényszerűségből – kezdték meg az idegen tisztviselők alkalmazását, hogy a nemzetiségi vitákat ezzel kiküszöbölhessék. A cél

tehát az volt, hogy „Magyarország... hivatalnoki karát – különösen a politikai és bírósági szervezeten belül – fokozatosan egy a hazájának az összállamot tekintő osztrák hivatalnoki karrá kell átalakítani. Ő Császári Fensége ezirányú javaslatai olyan hivatalnokok nagyobb számú alkalmazására épülnek, akik hivatali képzettségüket más koronatarományokban szerezték...” – foglalta össze Albrecht főherceggel folytatott tárgyalásainak eredményeit Bach 1853-ban.

A cislajtániai hivatalnokok feladata volt ugyanakkor az osztrák birodalmi tudat elfogadása és terjesztése is. Mint ahogy egy vajdasági kerületi főnök kijelentette 1853-as beszédében: „Tiszteletben tartunk minden az állam által elismert vallást és minden a birodalomban lakó nemzetiséget, fellépünk azonban minden idevágó túlkapás ellen, minden gyűlölettel teli üldözési vággyal szemben! A nagy birodalmi terület minden népének, e nép minden tagjának szeretnie és becsülnie kell saját vallását, nemzetiségét, irodalmát, népiségét, – azonban minden Ausztriához tartozónak mindennél előrébbvalónak és értékesnek kell tekintenie az általános ausztriai nemzetiséget, s fenséges császári házunkhoz való hűséges ragaszkodást és a közös haza iránti szeretetet! Csak a nagy, erős és egységes Ausztria fennállása mellett, a nagy ausztriai népcsalád tagjaiként erősödnek annak népfajai! Minden nép fia akkor szereti legjobban népét, ha mindenekelőtt Ausztriát szereti, mely a birodalom minden nemzetét egyformán nagyra becsüli, s mely egyedül képes teljes virágzást hozni azok számára.”

Az igazi „Bach-huszárnak” tehát nemzetietlennek kellett lennie, s ha valamely nemzetiséggel azonosul, az már kifejezetten hátránynak számított – hiszen a „szakszerű igazságosságot” veszélyeztette. Éppen ezért az ilyen „bűnbe” esett hivatalnokokat legtöbbször áthelyezték, valamely számára idegenebb területre.

A gyűlölt „Bach-huszárok” szerepének vizsgálata kapcsán Deák Ágnes csatlakozik az újabb magyar szakirodalom, így például Benedek Gábor megállapításaihoz: az idegen tisztviselők aránya korántsem volt olyan nagy, hiszen a hivatalnokok többsége az ötvenes években is magyar volt. Bár a passzív rezisztencia számított az igazán hazafias magatartásnak, és a liberálisok és a konzervatívok egymással szinte versengtek ezen a téren, ugyanakkor sokan – a karrieristákat és az anyagi okokból hivatalt vállalókat nem is említve – úgy okoskodtak, hogy így „legalább egy hitvány ember előtt egy lyukat bedugtam, helyet elfoglaltam” – mint egy naplóíró fo-

galmazott. A hivatalvállalást a császári hatóságok egyre elnézőbb magatartása is ösztönözte: a 48-49-es „bűnöket” egyre kevésbé tekintették kizáró oknak az alkalmazás meghosszabbításánál.

Hivatalnoknak lenni azonban nem volt könnyű mesterség: Bécs igyekezett kialakítani a modern, szakszerű, engedelmes bürokrata étoszát, ami a magyar nemesi hagyományokkal nemigen volt összeegyeztethető. A nemzetiségek pedig eleve bizalmatlanok voltak a megmaradt vagy újabban oda került magyar hivatalnokokkal szemben. Így a szakszerűségi és a bizalmi szempont is közrejátszott abban, hogy idegen tartományokból verbuváltak tisztviselőket.

Annak ellenére, hogy a Magyarországra érkező hivatalnokok számára az új állomáshely rangemeléssel járt, általában mégsem érezték magukat különösebben jól. Az újabb kutatások szerint ugyanakkor nem volt igaz, hogy nem tanulták a magyar nyelvet – az persze más kérdés, hogy a velük eleve ellenséges magyar közeg kezdő próbálkozásaitak hogyan fogadta. A magyar nemesség jövevény vetélytársaiban az idegent és a nem nemest egyaránt lenézte. A nyelvi megértés hiánya azonban felmerült a nemzetiségek esetében is. Kérdéses ugyanis, hogy egy csehül beszélő tisztviselőt egy szlovák bizonyosan megértett-e. Úgy tűnik, a Felvidék keleti részén már nem nagyon. Úgyszintén lehetnek problémák egy tiroli német és egy erdélyi szász kommunikációja során. A köznép is általában elutasító lehetett, bár egyes helyeken még mindig kisebbik rossznak tekintettek egy teljesen idegen elöljárót, mintsem hogy a rivális etnikumból igazgassa őket valaki. Ez pedig oda vezetett, hogy bár az ötvenes években általában emelkedett a nem magyar tisztviselők aránya, ugyanakkor a hivatalnokrendszer – paradox módon – inkább a nemzetiségek érdekeit sértette. A tiszta magyar területen ugyanis zömmel megmaradtak a magyar hivatalnokok, és az idegen tisztviselőket elsősorban a vegyes lakosságú vidékeken alkalmazták a nemzetiségi viszályok megszüntetése érdekében. Összességében azonban a „Bach-huszárok” fogadtatása inkább negatív lehetett, amit az is mutat – már amennyire a töredékes adatoknak hinni lehet –, hogy 1859/60 után legtöbbjük hazatért.

A részben tehát kényszerűségből és racionális döntésként bevezetett német hivatali nyelv azután (ismét csak érthetően) maga után vonta azt, hogy biztosítani kellett a német nyelvű bürokrácia utánpótlását. Emiatt pedig a közép- és felsőfokú oktatásban is egyre nagyobb teret nyert a német nyelv. A fokozatos és lassú változás 1854-55-ben jutott el végpontjára, ami-

kor döntést hoztak az igazságszolgáltatás és a középiskolák nyelvéről. Ez a program már igen messze volt az olaszországi eszményeitől. Most már egy abszolút módon kormányzott, német nyelvű – de nem német nemzeti! – egységállam volt a cél, ahol a nacionalizmust a politikai és állami élet minden területéről ki kell szorítani. Egy nemzetekfeletti birodalmi patriotizmust igyekeztek népszerűsíteni, mely sok tekintetben a napóleoni idők Hormayr-féle ideológiájára hasonlított, ami természetesen akkor már teljesen korszerűtlennek számított. Bár furcsán hangzik, de a denacionalizáló politika eszköze akart lenni a német hivatalos nyelv is. Ezzel semmiképpen sem a germanizáció, a német nemzeti szellem terjesztése volt a kormányzat szándéka – bár a német nemzetiségűeknek kedvezésre persze számtalan példát találhatunk a korszakból.

A hivatalos körök gondolkodása a birodalom nyelvei közül egyedül a németet tartotta „kulturnyelvnek”. A többi (az olaszon kívül: Észak-Itáliában nem is volt jellemző a németesítés!) „barbárnak” és „elmaradottnak” minősítették, melyek annyira kialakulatlanok és fejletlenek, hogy sem a közigazgatást, sem a tudományos életet nem lehet ezeken a nyelveken művelni. Az oktatásban zajló németesítésnek is főleg ebben kell az okát keresni, ami egyúttal megmagyarázza azt a furcsa jelenséget, hogy Thun, a különben inkább szlávbarátnak mondható kultuszminiszter miért erőlteti a német nyelv tanítását. Megfigyelhető ugyanis, hogy minél magasabbfokú oktatási intézményről van szó, annál nagyobb mértékben követelik meg a német nyelvtudást és a német nyelven folyó oktatást. A birodalom igazgatásához szükséges hivatalnokok utánpótlásához, illetve a magasabb tudományok műveléséhez csak a német nyelvet tartották alkalmasnak, így aki magasabb pályára akart lépni, annak értelemszerűen meg kellett tanulnia németül. Az alsó fokú oktatásban ezzel szemben gyakorlatilag nem érvényesült semmiféle germanizációs tendencia, sőt: itt az anyanyelvi oktatás jóformán korlátlan szabadságot élvezett.

A kormányzat nemzetiségi politikája a fenti programot a kis lépések módszerével igyekezett megvalósítani. Nem hoztak általános, a kérdés egészét szabályozó rendelkezéseket, hanem a részterületek sokszor helyi jellegű szabályozásával törtek lassanként céljaik felé. Ez a fokozatosság is magyarázza az általános bizalmatlanságot és azt, hogy miért érezték – elsősorban a magyarok – a helyzetet a valóságosnál is rosszabbnak. Mert le kell szögezni, hogy – talán a szabadságharc leverését közvetlenül követő időszakot le-

számítva – a birodalom nemzetiségi politikája nem volt speciálisan a magyarok ellen irányuló: a nem magyarokkal szemben ugyanezeket az elveket alkalmazták. Eleve nem is tekintették a magyarországi nemzetiségi kérdést különálló problémának, hanem azt általában a „birodalom keleti területeinek” részeként, Galiciához, Bukovinához hasonlóan kezelték. Sőt: Deák Ágnes elfogulatlan elemzéséből kitűnik, hogy ez a nemzetileg jórészt semleges politika még a magyarokat sújtotta kevésbé. A kulturális szférában megmutatkozó elmaradottság következtében ugyanis a hivatalnokrendszer a nem magyar területeken előbb lett német, míg a magyarokkal – akár a nyelvhasználat kérdésében, akár az alkalmazott hivatalnokokat tekintve – gyakrabban került sor kompromisszumos megoldásra.

Az más kérdés, hogy a semlegesnek beállított német nyelv terjesztése a Habsburg-politika révén a magyar nacionalizmus nyomása alól részben felszabadult nemzetiségeket is egyre inkább kezdte nyomasztani. Egyes helyeken a németesítésből presztízs kérdést csináltak. Különösen Pesten igyekeztek a város németnyelvűségét igazolni és elősegíteni, ami azonban a város – ekkor még tagadhatatlanul német – többségének ellenállásával találkozott: Prottmann pesti rendőrigazgató 1852-ben felháborodottan számolt be arról a „magyarmániáról”, hogy a németekből álló városi tanács kötelezte a polgármestert, hogy az odalátogató uralkodót magyarnyelvű beszéddel köszöntse – és a magyarul nem is tudó polgármester elvállalta a feladatot! A németesítés tehát – mint az a hivatalos iratok elemzéséből is kitűnik – korántsem volt teljeskörű és sikeres a bürokrácia szintjén. Egyes magyarországi kerületekben a kellő német nyelvtudás hiányában még az évtized végén is magyarul folytatták a hivatalos levelezést.

A német hivatali nyelv terjesztése nem feltétlenül járt együtt a nem német nemzeti mozgalmak üldözésével – feltéve, ha csak kulturális és nem politikai jellegűek voltak. Az anyanyelvi oktatás biztosítása, sőt támogatása az elemi iskolákban a korszak egészére jellemző pozitívum volt, ami első sorban a magyarországi nemzetiségek alacsony iskolázottsági mutatóin javított valamelyest. De a civil szféra kulturális önszerveződését sem gátolták. Ez is azt igazolja, hogy ahol nem kellett tartani a nemzeti eszme politikai jelentkezősétől, illetve ahol a képzés olyan alacsony fokú volt, hogy nem a bürokrácia utánpótlását szolgálta, ott nem tekintették a nemzeti eszmét ellenségnek. Vagyis, ahogy Deák Ágnes találóan megállapítja, nem arról volt szó, hogy a birodalom népeit „denacionalizálni” vagy „germanizálni” akarták

volna, hanem csupán arról, hogy a nemzeti érzéseket és igényeket igyekeztek „depolitizálni”.

A magyar társasági és kulturális élet ezen szempontot is figyelembe vevő elemzésének vázlatos, ugyanakkor igen színes és informatív fejezetet szentel a szerző. Ebben tér ki a Magyar Tudományos Akadémia nagy port kiváltó ügyére is: a hatóságok csak úgy engedélyezték az intézmény újraindulását, ha az törli alapszabályából a magyar nyelven működés kötelezettségét. Az egyértelműen magyar nemzeti sérelemnek tekintett intézkedés indoklása azonban igen figyelemreméltó: egy többnemzetiségű országban egy országos intézmény nem tarthat csak egy nemzetiséghez! Megállapítható, hogy nem feltétlenül a magyar, hanem általában a nemzeti kultúra jelentett ugyanis veszélyt az összbirodalmi szemlélet szerint, nem véletlen, hogy a Matica slovenská működését sem engedélyezték az ötvenes években, így az csak 1863-ban alakulhatott meg.

A munka függelékben közöl korabeli statisztikai adatsorokat az alsó-, közép- és felsőfokú intézmények tannyelvéről és diákjainak nemzetiségi összetételéről. Bár a gazdag adatmennyiség alaposabb elemzése nem tekinthető a munka fő feladatának, ezen a helyen talán elkelt volna az összegző megállapítások mellett néhány értékelő bekezdés is. Az országos adatok összesítése során kiderül, hogy a diákok száma általában nőtt ebben az évtizedben, de a nemzetiségi arányok lényegesen nem változtak.

Deák Ágnes arra is hoz fel példát, hogy a magyar nyelvet nem kezelte ellenségesen Thun: javaslatára ösztöndíjas helyeket hoztak létre Bécsben, hogy az osztrák jogot a magyar diákok *magyarul* tanulhassák. A miniszter érvelése szerint ugyanis az összbirodalmi érdek szempontjából fontos jogi tudás továbbadása úgyis magyarul történik majd a magyarországi jogakadémia-ákon, ezért fontos, hogy legyen megfelelő képzettségű magyar szakembergárda. Igaz, érvelésében a politikai „átnevelés” is szerepelt: reményei szerint a pár éven át Bécsben tanuló magyar diákok eltelnek majd az összbirodalom szellemiségével.

A munka kiemeli Thun egy részletkérdésben megmutatókozó előremutató és modern eljárását is. Időnként konfliktus származott a több vallású területeken abból, hogy az egyes felekezetek különböző időpontban tartott ünnepeit a másik felekezet is megülje-e vagy sem. Mindezt bonyolította az, hogy a katolikus vallás – bár államvallási jellegét jórészt elvesztette – bizonyos állami védelemben részesült ezen a téren. A kultuskormányzat a vi-

szonosság elvére helyezkedve ott írta elő a munkatilalmat egy másik felekezet ünnepnapján, ahol ez kölcsönösen megvalósult.

Az 1850-es évek nemzetiségpolitikáját értékelve feltűnő, hogy mennyire alaptalanul bízott a kormányzat a nacionalizmus visszaszoríthatóságában, mennyire alaptalan volt az a reményük, hogy a nemzeti eszme identitásképző erejét behelyettesíthetik a császár- és dinasztiahűséggel és a birodalmi patriotizmussal. Azonban – hívja fel a figyelmet Deák Ágnes – ezzel a birodalom konzervatív vezetői korántsem voltak egyedül. A liberálisok körében is elterjedt nézet volt, hogy a XIX. század ugyan a nemzeti eszme virágkora, de hamarosan annak hanyatlása várható. Eötvös maga is a nacionalizmus és a politika szétválását hirdette ekkoriban! Másfelől azt se felejtjük el, hogy a Habsburg Birodalom irányítói teljesen érthetően igyekeztek figyelmüket a joggal legfőbb veszélynek tekintett nacionalizmusra összpontosítani, és azt visszaszorítani.

Bár ez a nemzetiségi politika részsikerei ellenére 1859/60-ra zsákutcába jutott, Schmerling ennek lényegi elemeit igyekezett az alkotmányossággal ötvözve továbbvinni, és ez a dualista korszak ausztriai nemzetiségi politikájára is hatást gyakorolt. Ezzel szemben Magyarországon teljesen elvetették ezt a nemzetiségpolitikát, melyhez – sok egyéb mellett – az ötvenes évek egyöntetűen negatív magyar megítélése is hozzájárulhatott.

Mi lehetett ennek az elutasításnak az oka? És miért hagyományozódott ránk ez a kép száz-százötven év távlatából is? Valószínűleg azért, mert a történelmi tudatformálásban legmeghatározóbb szerepű középrétegeket érintette a legérzékenyebben az önkényuralom politikája. Ők voltak azok, akik leginkább szemben álltak a rendszerrel – mégha, mint láttuk, nem is volt mindannyiukra jellemző a passzív ellenállás. Az ő véleményük határozta meg azt, hogy a korszakról igen elítélő közvélekedés alakult ki.

Deák Ágnes könyve nyomán azonban új színekkel gazdagodik a Bach-korszak nemzetiségi politikájáról alkotott hagyományos kép. A nemzeti elnyomás toposzától elszakadva ráébredhetünk arra, hogy ami magyar nemzeti szempontból sérelem volt, azt nem feltétlenül a „bécsi ármány” okozta, hanem annak sok esetben teljesen racionális okai voltak. A negatív vonások mellett az eddig nem, vagy kevésbé ismert pozitív részletek is előkerülnek az akták fogságából. A megértő elemzés segítségével nyomon követhetjük a nemzetiségi politika alakulását, megismerhetjük a kormányzat belső vitáit is. A logikusan szerkesztett, jól tagolt munka annak ellenére nem vész

el a részletekben, hogy bőven ismertet jellemző eseteket. Ezek alapján szinte tapinthatóvá válik a gyakran ki sem mondott, hivatalos programba nem foglalt nemzetiségi politika, annak lassú, nehezen követhető módosulásai-
val és változásaival együtt. Az Osiris Kiadó figyelmes gondozásában (alig van sajtóhiba!) megjelent kötet örvendetes példája az elfogultságoktól mentes, szakszerű történészi teljesítménynek.

Ijf. Bertényi Iván

SZÁMUNK SZERZŐI

PETER BURKE történész, Emmanuel College, Cambridge

ALBRECHT GÖSCHEL műépítész, szociológus,
Német Urbanisztikai Intézet, Berlin

JOHN F. ELY PhD, szociológus, előadó, Saint Mary's College of California,
Antropológia és Szociológia Kar

CĀTĂLIN AUGUSTIN STOICA szociológus,
Stanford University, Szociológia Kar

KOVÁCS ÉVA szociológus, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest

PLAINER ZSUZSA szociológus, magiszter a Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Európai Tanulmányok Kulturális Antropológia Szakán, Kolozsvár

JOHN SALT demográfus, University College London –
Migration Research Unit, London

FRANCE MESLÉ demográfus, a Francia Nemzeti Demográfiai Intézet
(INED – Institut National des Études Démographiques) kutatója,
Párizs

JITKA RYCHTAŘIKOVA demográfus,
Károly Egyetem, Demográfia és Geodemográfia Tanszék, Prága

LIBOR STLOUKAL demográfus,
Károly Egyetem, Természettudományi Kar, Prága

PAPP RICHÁRD antropológus,
Akadémiai Kisebbségkutató Műhely, Budapest

LAGZI GÁBOR történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest

BENCSIK PÉTER történész, Szeged

CSERESNYÉS FERENC PhD, egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem, Európa Központ

FOSZTÓ LÁSZLÓ antropológus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék, Kolozsvár

ifj. BERTÉNYI IVÁN történész, PhD-hallgató,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója, Piliscsaba

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat. Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

ÁRA
280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1120 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információ és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldását, hanem a megfelelő kooperációs felületek létrehozásában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmukat kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) (össz)magyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézeti belső tapasztalatainkról beszélhetünk: a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információ-szerzésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezze.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött maillal is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszava (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

Megrendelem a

REGIO

– Kisebbség, Politika, Társadalom

című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj:

280 Ft/db vagy	1120 Ft/egy évre
8/USD/db vagy	32 USD/egy évre
14 DM/db vagy	56 DM/egy évre

postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.

Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzandó).

Név

Pontos cím

DátumAláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

RIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 1

PETER BÜRKE	
History as Social Memory	3
ALBRECHT GÖSCHEL	
Research of Mentality in a “Community of Culture, Narration and Memory”	22
JOHN F. ELY – CĂTĂLIN AUGUSTIN STOICA	
Ten Years After the “Fill in the Blank”	45
KOVÁCS ÉVA	
The Memory of Places and Monuments (1988-1990). Myths “at Work” in the Post-Communist Transition in Hungary	68
PLAINER ZSUZSA	
Commemorating of 1848 in a local society Nagyvárad/Oradea, 15 March, 1998	92
JITKA RYCHTAŘIKOVA	
Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition?	111
LIBOR STLOUKAL	
Understanding the “Abortion Culture” in Central and Eastern Europe	140
FRANCE MESLÉ	
Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap	163
JOHN SALT	
Europe's Migration Field	175
REVIEWS	209